

**„Tűzben tisztult
az arany s ezüst”**

a XVII. Nemzetközi
Vámbéry Konferencia előadásai

A könyv megjelenését a Szlovák Köztársaság
Kisebbségi Kulturális Alapja támogatta

Realizované s finančnou podporou
Fondu na podporu kultúry národnostných menšín

ISBN 978-80-89955-24-4

© Vámbéry Polgári Társulás, 2020

**„Tűzben tisztult
az arany s ezüst”**

a XVII. Nemzetközi
Vámbéry Konferencia előadásai

szerkesztette:
Dobrovits Mihály

Vámbéry Polgári Társulás,
Dunaszerdahely, 2020

ELŐSZÓ

Sajátos érzés néhány év után ismét előszót írni egy Vámbéry konferenciakötethez. Amikor 2013-ban „letettem a lantot”, úgy véltem, hogy ifjabb kollégám, Keller László végleg átveszi tőlem e tiszteket. Idősödünk, s néhai elnökünk, a feledhetetlen emlékü Hazai György akadémikus szavait idézve „át kell adni a stallumfát”. Viszont az élet nem igazán egyszerű. Úgy alakult, hogy szakállam hiába őszültén, utódom utóda lehettem. Nem készültem e feladatra, de mégis igen jól esik, hogy a legutóbbi Vámbéry Konferencia kötetét szerkeszthetem, s előszót is írhatok hozzá.

Amidőn tavaly október végén, a szüret és a Vámbéry tanácskozások szokott idején Duna-szerdahelyen ismét összegyűltünk, eleve egy, a korábbiaknál szűkebb körű tanácskozást szerveztünk. „A kevesebb néha több” örök igéje szellemében, azt szerettük volna, hogy ne a mennyiséget, hanem a minőséget tarthassuk szem előtt. Jelenthetem, ez sikerült is. Megtartottuk a korábbi tanácskozások hagyományos sokszínűségét, de vissza is térhettünk korábbi elveinkhez, melyek szerint a Vámbéry Konferencián előadott anyagoknak föltétlenül napvilágot kell látniuk. E téren sikeresek vagyunk, hiszen az Olvasó minden, a konferencián elhangzott előadás

szövegét megtalálhatja e kötetben. Magyarán, úgy érezheti magát, mintha maga is ott ült volna a konferenciateremben.

Egyúttal öröömnek is hangot adhatok. Konferenciasorozatunk jövőre már „nagykorú” lesz, s ezzel kiadványaink jelenleg, a budapesti Körösi Csoma Társaság *Keletkutatás* című folyóiratától eltekintve, a jelenlegi magyar nyelvű keletkutatás legállandóbb fórumává váltak, melynek példányait Dunaszerdahelyen, Pozsonyon és Komáromon kívül Budapesten, Szegeden és Debrecenben is állandóan forgatják az olvasók. Alapító atyánk valószínűleg kétkedéssel forgatná fejét, ha elmondhatnók neki, hogy az egykor dunai piócahalászatból élő község mára jelentős tudományos központtá vált, amelyet éppen az Ő neve köré szervezhettünk. Büszkeség és sajnálat együtt, hogy konferenciakiadványaink egyike-másika már nem is kapható. Elvitték Önök. Köszönjük!

Ami a kötet szerkezetét illeti, igyekeztünk a szakmai kérdéseket szem előtt tartani, így Ön, kedves olvasónk, a maga számára érdekes tanulmányokat éppen a szakmailag leginkább helyes környezetben találhatja meg. Így könnyebben lapozgathatja e kiadványt, mintha a látszólag könnyebb, név szerinti elrendezést követtük volna.

Be kell lássam, hogy egy bevezetőbe több nem férhet, úgyhogy azon kívül, hogy köszönetet mondok Hájos Zoltánnak, Dunaszerdahely polgármesterének, Szabados Szonjának (Soňa Szabadosová), társaságunk örök vendéglátójának, s legfőképp Hodossy Gyulának, a Vámbéry Polgári Társulás igazgatójának, aki már 2002 óta szervezi e konferenciák zavartalan, sőt vidám hangulatú lefolyását, egyszerűen megköszönöm Önöknek a figyelmet, s további jó olvasást kívánjak.

Budapest, 2020. február 13.

Dobrovits Mihály
a Vámbéry Tudományos Kollégium elnöke

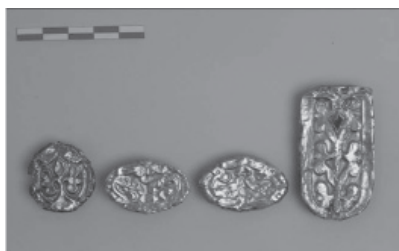
ŐSÖK ÉS HÓSÖK

MADARAS LÁSZLÓ

A Tisza a „honfoglalás” folyója (A Közép-Tisza- vidék újabb honfoglalás kori leletei)

A Millecentenárium alkalmából megjelent Révész Lászlónak, a Szegedi Tudományegyetem régész tanszékvezetőjének nagy összefoglaló munkája, melyben a karosi temetők feltárása és közlése nyomán áttekintette a honfoglaló magyarok X. századi régészeti leletanyagát. Összefoglalóan a következőket állapította meg: *„Joggal vethető fel a kérdés: ha a fejedelmi székhely a Felső-Tisza-vidéken volt, kimutathatóak-e törzsfők, nemzetségfők szálláshelyei a Kárpát-medence más területein a régészeti leletek alapján? Noha adataink igen töredékesek, bizonyos jelekből azért következtethetünk ilyenek létére. A hatalmas bihari földvár közelében már előkerült egy kisebb létszámú katonai kíséret temetőjének töredéke. Bizonyára ide sorolhatók az újabban feltárt sárrétudvari temetők leletei is. Jelentős szerepet játszhatott Kolozsvár környéke is, erre többek között szintén a katonai kíséret tagjait rejtő Zápolya utcai temetőrészlet utal. A Maros–Körös–Tisza vidékén sem találtak még kiemelkedő rangú férfi sírjára, bár talán ezt jelezheti a pompás aradi szablya. Az egyre*

szaporodó Szolnok környéki leletek (Szolnok-Strázsahalom, Tisasüly-Éhhalom, Kétpó, Tiszafüred környéki palmettadíszes szablyatöredék) ugyancsak rangos úr szállását jelezheti. (Kiemelés tőlem ML.)

1. kép: A kétpói lelet tárgyai.

*A Duna-Tisza közének kiemelkedő méltóságú vezetője nyugodhatott a benepusztai sírban.”*¹

A 2019. évben látott napvilágot Révész László akadémiai doktori értekezése. Ennek téziseiből idézzük az alábbi rövid részletet, amely a Közép–Tisza–vidéket érinti: **„Ami a Közép–Tisza-vidéket illeti, úgy látom, ezt a területet nem kell önálló régészeti egységként kezelniük.** (Kiemelés tőlem ML.) *A Nagykunságban és a Tisza mentén talált temetők szinte minden jellemzőjükkal, szoros szálakkal kapcsolódnak az észak-magyarországi tájegység hagyatékához, pontosabban a Heves-Borsodi-síkvidék lelőhelyeihez. A 10. századra ugyanúgy a kis sírszámú temetők, valamint a maximum 150 síros falusi temetők a jellemzőek. Fegyveres gócek itt sem alakultak ki, a rangjelző tárgyakat tartalmazó sírok zöme pedig a Tisza árterének mentén helyezkedik el, a Tisza-füredtől Tiszajenőig terjedő sávban. A női viseletet ugyanaz jellemzi, mint az észak-magyarországi sírok esetében, beleértve a csüngős kaftánveretek teljes hiányát, valamint a kisméretű csüngős díszítmények szórványos előfordulását. Hasonló ritkaságnak számítanak a 10. századi érmék. Teljes mértékben hiányoznak e területről is a 10. század második felére – a 11. század elejére keltezhető lelőhelyek és az azokra jellemző tárgytípusok (pl. az új típusú fegyverek, trapéz alakú, vállas kengye-*

¹ Révész 1996. p. 202.

lek). Nem jellemzőek a 10–11. századi folyamatos használatúnak feltételezett temetők sem, ilyenekre utaló nyomok a Zagyva torkolatvidékénél, Szolnok körzetében mutathatók ki.”²

Két egymásnak tökéletesen ellentmondó állásfoglalás ugyanabban a kérdésben. Magam azt gondolom, hogy jelen tudásunk mellett célszerű lenne a kérdésben állást foglalni.

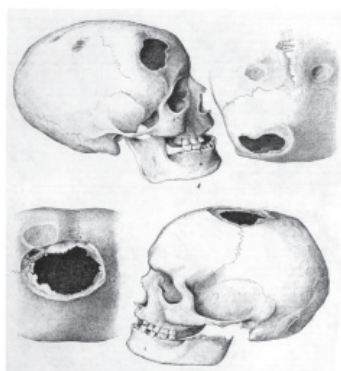
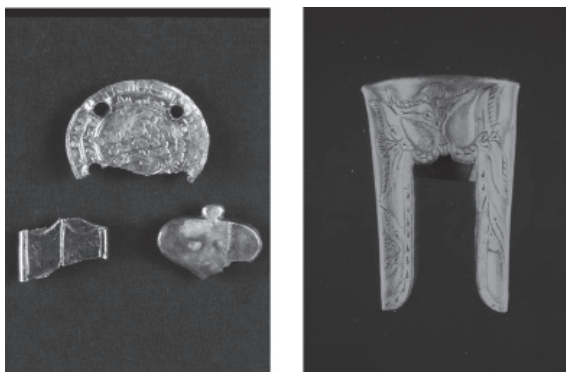
Ráadásul Tóth Sándor László, a Szegedi Egyetem történész professzora nemrégiben megjelent könyvében (ez volt az akadémiai doktori értekezése) szintén foglalkozott a kérdéskörrel.

A professzor úr értekezésében a történészi vélemények áttekintése után három régész kutatásait vette górcső alá. Ezek a kutatók Bálint Csanád, Révész László és jómagam voltunk. Itt és most nem tisztem részletesen ismertetni azt, hogy Bálint Csanád milyen érvrendszer szerint különített el hat területi csoportot, Révész Lászlónak pedig az 1996-os véleményét olvashatjuk a könyvben.

Magam három szempont alapján nyilvánítottam véleményt. *„Az első a középréteg, illetve a legfelső vezetői elit rangjelző tárgyainak (Tarsolylemez, ezüst veretes szablya, ezüst csésze stb.) előfordulása. A második a lovas temetkezések megléte több sírban. A harmadik feltétel az s végű hajkarikák teljes hiánya. E két pozitív és egy negatív kritérium alapján Madaras legalább négy (Szolnok-Stázasahalom,*

² Révész 2018./a p.14.

Túrkeve, Kétpó, Tiszasüly) nemzetiségi központot különített el, amelyekhez feltételesen még kettőt tett hozzá (Tiszafüred, Nagykörű)...

2. kép: A Tiszasüly-éhhalmi lelet tárgyai

Madaras feltevése értelmében „legalább három honfoglaló törzsünk első szállásterületét rekonstru-

álhatjuk. Egyik a Felső-Tisza-vidék mentén, a második a Közép-Tisza vidékén, míg a harmadik a ma (hibásan!) Dél-alföldinek nevezett Tisza–Maros mentén telepedett le.”

Tóth Sándor László a vélemények ismertetése után, a következőképpen foglalt állást a régészek által megfogalmazottakról: „Nézetem szerint, elsősorban a gazdag mellékletes sírokra építve, fel lehet vázolni ugyan hipotéziseket a törzsek, nemzetségek – pontosabban a törzsfők és nemzetségfők – szállásairól – de ezek a várhatóan gyarapodó leletanyag fényében gyakran szorulnak majd revízióra.”³

Jelenlegi munkámban azért szántam rá magam ismételt arra, hogy a Közép–Tisza–vidék X. század első felének megtelepedés-szerkezetével foglalkozzam, mert megítélésem szerint újabb adatokkal lehet valószínűsíteni, s talán erősíteni eddigi álláspontomat.

3. kép: A Közép-Tisza–vidéken letelepedett törzs főbb lelőhelyei

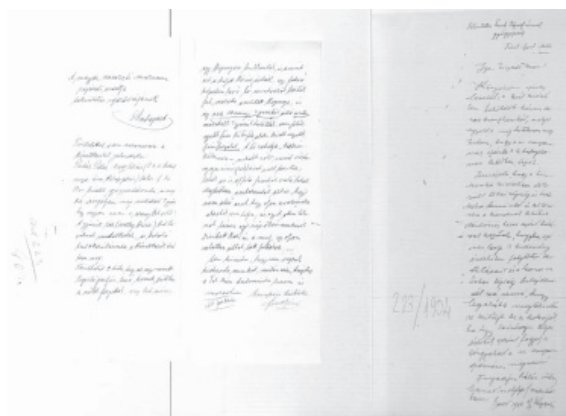
³ Tóth S. L. 2014.pp. 358-360.

Újabb adatok a Közép–Tisza–vidék X. század első felének régészeti adataihoz

Az utóbbi évtizedek kutatásai és feltárásai szerencsére elkényeztettek bennünket újabb és újabb ismeretekkel. Hadd kezdjem egy teljesen unikális tárgy bemutatásával: Fodor István 2017-ben a Com. Arch. Hung.-ban tette közzé azt a temetőt, melynek leleteit még 2015-ben Jászberény határában találták meg. Ezt is – mint sajnos sok más nevesebb lelőhelyet –, a folyamatos homok kitermelések során elpusztították. Az egyik helyi lakos bejelentése nyomán a helyszínre kiszálltak a szolnoki Damjanich János múzeum régészei (Tárnoki Judit és Csányi Marietta), akik átadták azokat Fodor Istvánnak feldolgozásra. A ő publikációból kiderül, hogy: „...a szerencsésen megőrzött maradványok alapján ítélve – egy meglehetősen gazdag mellékletekkel ellátott és igen korai honfoglalás kori temetőt semmisítettek meg.”⁴

A legalább 5 sírban lószerszámok, fegyverek, tűzcsiholó készség, vaskés, gyöngyszemek stb. kerültek elő. Ezek mellett a kiemelkedő lelet egy aranyozott ezüst süvegcsúcs volt.

⁴ Fodor 2017. pp. 237-260.

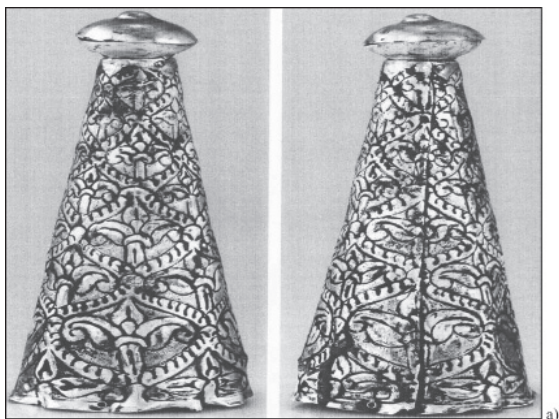

4. kép: Funk József levelezése a MNM-al.

A tárgyat gazdagon díszítették a korszak jellegzetes palmetta motívumával. Előkerülése kiemelkedően fontos, hiszen mindezidáig összesen egyetlen ilyen süvegcsúcs volt ismert a teljes X. századi leletanyagban. Ez Kárpátalján, Beregszászon került elő, még 1890-ben. Ezzel a tárggyal egy újabb adalék került a birtokunkba, amely a térség jelentőségét mutatja. Mondhatjuk azt is, ez legalább olyan rangjelző tárgy, mint a tarsolylemez, az ezüst- vagy aranyveretes szablya, vagy a készenléti íjtartó tegez, a veretes övről már nem is beszélve. Meg kell azt is jegyeznünk, hogy abban a Jászságban, amelyről úgy ír Révész László, hogy „A Jászságból nemhogy teljesen feltárt lelőhely, de még értékelhető temetőrészlet sem áll

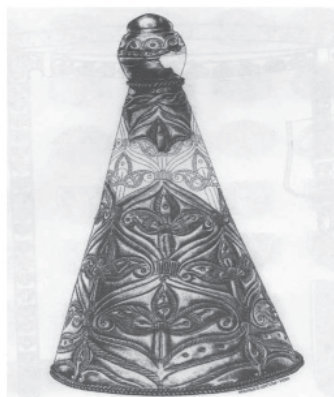
*rendelkezésünkre.*⁵, csak az utóbbi években további négy temető sírjait is sikerült megmenteni. Ezek Pusztamonostor – Tőzsér-tanya, Jászjákóhalma – Béke Tsz II. lelőhely, Jászfényszaru – Sze-méttelep I., Kerekudvar Ágó patak partja. A sírok főbb leletei között egy szablya, nyílcsúcsok, bogozó, kettő rozettás lószerszám és övveret is volt.⁶

Egy másik tárgy minden bizonnyal az enyészetet lett, arról, hogy egyáltalán létezett egy levelezésből tudunk, mely 1904 év végén zajlott. Egy Funk József nevű törökszentmiklósi gyógyszerész fordult segítségért a Magyar Nemzeti Múzeumhoz. Levele és a rá kapott válasz egyaránt fennmaradtak a Múzeum adattárában 223/1904 szám alatt.

⁵ Révész 2018/b, p.401.

⁶ Az adatok rendelkezésemre bocsátásáért Gulyás András kollégámnak tartozom köszönettel.

b)

5. kép: a) A jászberényi süvegcsúcs; b) A beregszászi süvegcsúcs.

A magyar nemzeti múzeum régészeti osztálya
tekintetes igazgatóságának

Budapest

Tisztelettel van szerencsém a következőket jelenteni:

Pádár Péter Nagy Körűi (J. N. K. Szolnok megye, tiszai Középjárás) lakos a folyó hó 19-én beállít gyógyszerháromba és megkér, vizsgáljam meg a mellékelt három gyűrűt, hogy vajon nem-e aranyból valók? A gyűrűk réz (esetleg bronz)ból lévőknek mutatkoztak, és beható tudakozásomra a következőt tudtam meg:

Körülbelül 2 hete hogy az úgynevezett Lapostó partján levő homok dűlőben a szőlőt forgatták, vagy két ásónyomra egy koponyára bukkantak, s amint azt a helyet körülásták, egy fekvő helyzetben lévő ló csontvázát tárták fel, mellette említett koponya és egy kb. 16 cmnyi szemekből álló csonton mellékelt 3 gyűrűt találták, azon felül egyéb fém különféle alakú kisebb nagyobb fém

tárgyakat. A ló zabolája – kérdéseskedéseimre – inkább zöld semmint vörhenyeges színű rozsdával volt borítva, tehát az is afféle fémből való lehet.

Megtudtam emberemtől azt is, hogy nem első eset, hogy olyan csontvázakra akadtak azon helyen, és egyik ottani lakosnál lenne egy szép ötvös munkával díszített kard is, amely egy olyan véletlen által lett feltárva.

Abban a hiszemben, hogy nem végzek hiábavaló munkát, amidőn ezen tényeket a Tek. cím tudomására hozom és maradtam továbbra is tisztelettel

Funk József
Gyógyszerész

Tekintetes Funk József úrnak
Gyógyszerész

Török-Szent-Miklóson

Igen Tisztelt Uram!

Köszönöm szíves levelét, a levél kíséretében beküldött három darab bronzkarikát, melyet egyelőre míg hitelesen megtudom, hogy a n. múzeumnak szánta e a tulajdonos letétben őrzök.

Természetes, hogy a három karika kíséretében előkerült többi régiség is érdekelne bennünket, és különösen a kardnak lehetne különös becse azért hálásak leszünk, hogyha szíves lesz a tudomány érdekében folytatni kutatásait és a kard s a többi régiség tulajdonosát reá venni, hogy legalább megtekintésre küldje be a holmiját, ha úgy kívánja teljes értékük szerint fogjuk a tárgyakat a n. múzeum számára megvenni.

Fogadja hálás köszönetemet, mellyel maradtam

Bpest 1904. 10/4 Kerkápolyi⁷

7 A levélváltásra Prohászka Péter hívta fel a figyelmemet. Segítségért ezúton mondok köszönetet.

Sajnos a történetnek nincs folytatása. Ahhoz, hogy ezt megértsük kicsit közelebbről is meg kell ismerkednünk Funk József gyógyszerész úrral. Ígérem, hogy megéri. Rövid életrajza az alábbi:

(Újvidék, 1871. IV. 6. – Budapest, 1964. X. 23.)

Gyógyszerész, író, műfordító.

Péterváradon volt gyakornok. Pancsolván, Begaszentgyörgyön, majd Nagybecskereken volt segéd. A Budapesti Tudományegyetemen 1893-ban szerzett gyógyszerész oklevelet. Pályáját Nagykőrösön kezdte. Innen 1900-ban Török-szentmiklóusra, majd 1905-ben Erzsébetfalvára (ma Pesterzsébet) került. A budapesti Szt. Hermina gyógyszertárat 1907-től bérelte, majd 1912-től tulajdonosa lett.

Zemplén György professzornál enzimológiai kutatásokat végzett. A Budapesti Gyógyszerész Testület munkálataiba is bekapcsolódott. A tanügyi bizottság elnöke (1929) és könyvtárosa volt. E minőségében több fiatalnak elérte, hogy az érvényben lévő *nomerus clausus* törvény ellenére megkezdhesék az egyetemi tanulmányaikat. Mint jelentős műfordító, német nyelvre fordította Petőfi Sándor *Nemzeti dalát*, az *Egy gondolat bánt engemet* című versét, Arany János *Toldiját* és Ady Endre számos versét. Hammerling, Schiller és Goethe műveit tolmácsolta magyar nyelven. Tagja volt a magyar Goethe Társaság-

nak. Fiatal korában úszó- és vívóversenyen is jeleskedett. Hajós Alfréd edzője is volt. Sírja a budapesti Farkasréti temetőben van.⁸

Mint az a fentiekből talán kiderült, Funk József Úr egy rendkívül sokoldalú személyiség volt. Arra is választ kapunk, hogy a Nagykörűi leleteknek miért nem járt utána a továbbiakban. A levélváltás ugyanis 1904. szeptember vége és október eleje között zajlott. Ő pedig 1905 elején Budapestre költözött. Természetesen innen már nem foglakozhatott az üggyel.

A levelezésből azonban több minden mást is megtudunk. Először is azt, hogy egy temető legalább két sírját bolygatták meg. Azután az is világossá válik, hogy mindkettő lovas sír volt. A férfi sírjából került elő a „szép ötvösmunkával díszített kard.” Egy nemesfém szerelések kard vagy szablya alapvetően kétféle korú lehet. A korai avar korban több olyan kardot is ismerünk, amelyek tokját arany vagy ezüst lemezekkel szerelik, ám ezek a lemezek nem díszítettek. Az, hogy kardról beszél mind a leletek bemutatója, mind pedig Funk József, senkit ne tévesztessen meg. Ebben az időben még nem különül el a kard és a szablya terminológiája élesen, pláne

8 Irodalom: A m. írók élete és munkái IX. köt 834.; M. Életrajzi lexikon III. kötet 220.; Kalapis Zoltán: Életrajzi Kalauz I. köt. Újvidék 2002. 318-320.

nem a nem-szakemberek között. Annak pedig, hogy mi egy honfoglalás kori szablyára gondolunk az oka az, hogy a három bronz karikát is tartalmazó sírból előkerült zabla leírásában az áll, hogy a „ló zabolája – kérdezőskedéseimre – inkább zöld, semmint vörhenyes színű rozsdával volt borítva.” Az ugyanis egyértelmű, hogy az avar korban a vasból készült zablák ugyanúgy rozsdásodnak, mint minden egyéb vasból készült tárgy. A honfoglalás korában viszont nem ritkák a különböző (ezüst, bronz, vörösréz stb.) fémberakások a zablákon. Ha egy ilyen tárgy rozsdásodik, akkor kapunk a leírásnak megfelelő rozsdásodást.

Ha a fenti gondolatmenetünk helyes, akkor egy nemesfémmel gazdagon díszített szablyát azonosíthatunk a lelőhelyen. Így már négyre emelkedik a Közép–Tisza vidéken előkerült nemesfém szerelések szablyák száma (Tiszafüred, Tisasüly, Nagykörű és Gnadendorf). A gnadendorfi lelet (Alsó-Ausztria) úgy kerül ide, hogy a tizzasülyi szablya markolatvége és a gnadendorfi szablya tokjának vége feltehetőleg egy műhelyből került ki, mivel teljes mértékben megegyeznek.

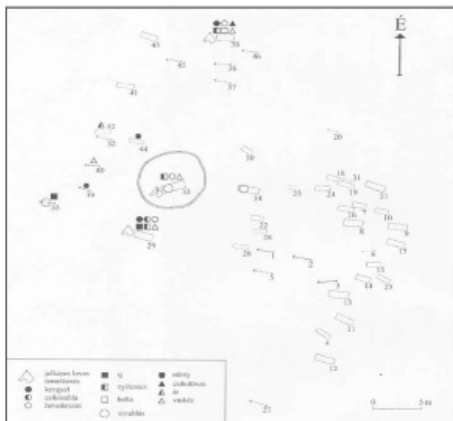
Ugyancsak ebbe a sorba illeszkedik az ebben az évben Besenyszögön feltárt rozettás lószerszámvereteket tartalmazó sír is.

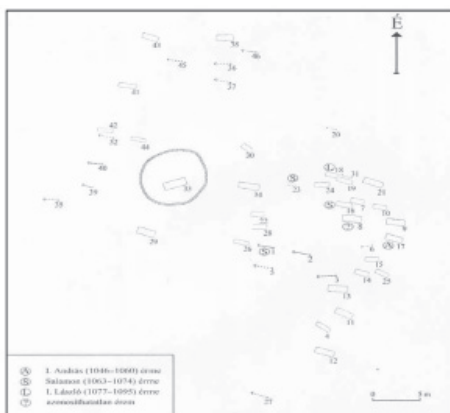
Mindezen adatok megítélésem szerint tovább erősítik azon korábban megfogalmazott feltételezé-

sünetet, hogy a Közép-Tisza vidékén egy nagyobb társadalmi egység körvonalai is kirajzolódnak.

Egy terminológia problémái

A korszakkal foglalkozó kutatók között napjainkban egyre gyakoribb, hogy a korszakot X–XI. századi jelzővel illetik. Kezd elmosódni az, hogy míg a X. század a fejedelemség, addig a XI. század már a Magyar Királyság kora. Egy temető elemzésén keresztül szeretném érzékeltetni azt, hogy milyen problémák merülhetnek fel egy ilyen terminológia használatának során. A temető, amiről szó lesz, már csak azért is érdekes, mert a Kétpói sír közvetlen környezetéből került elő. A lelőhely neve Törökszentmiklós-Szenttamáspusztá.

6. kép: Lószerszámos fegyveres ill. érmes sírok
Törökszentmiklós-Szenttamáspusztai temetőjében.

A temetőt 1983-ban sikerült teljes mértékben feltárni a szolnoki Damjanich János munkatársainak, és Petkes Zsolt közölte az Arch. Ért. 136 (2011) számában. A 46 sír mellett elpusztult a földmunkák során 8-10 temetkezés. Az ásatók és a közlő egybehangzó datálása alapján a temető kora a 10–11. század.

A temetőtérkép alapján két dolog azonnal szembetűnik. Az egyik az, hogy a sírok tájolása egységes, a másik pedig az, hogy a két csoport jól elkülönül egymástól. A két csoport sírjaiból előkerült leletanyag is különbözik. *„A temető keleti oldalán egymáshoz közel fekvő, több sorba rendeződő sírok érmékkel és leletekkel jól keltezhetők a 11. század második felére. A temető nyugati*

oldalán szintén megfigyelhető soros elrendezés, de a sírok egymástól nagyobb távolságra helyezkednek el. A fegyverek, lószerszámok, használati tárgyak és ékszerek a 10. századra kelteznek a temetőrészt, a területen jellegzetes 11. századi tárgyak nem fordulnak elő. Ennek megfelelően a temető keleti feléből hiányoznak a korábbi, 10. századra utaló tárgyak. A két oldal közti különbség a halotti szokásokban is megfigyelhető. A temető nyugati oldalán olyan, keleti gyökerekkel bíró temetési szokások jelentkeznek (lovas-fegyveres temetkezések, padkás, padmalyos, fülkés, körárkos sírok), amelyek csaknem kizárólagosan a 10. században mutathatók ki.

A temető keleti oldalának használata az itt napvilágot látott érmék és ékszerek alapján a 11. század közepe és a 11. század legvége közé helyezhető. Az első sírokat feltehetően I. András (1046–1060), az utolsókat pedig I. László (1077–1095) uralkodása idején ásták, így a temető keleti oldalának használati ideje megközelítőleg ötven évre becsülhető.”⁹

Azt az ellentmondást valahogy fel kell oldani, hogy kb. két nemzedék hiátus van a nyugati és a keleti oldal között akkor, ha a X. századi temetőrészt a század második felére keltezzük. A dolgozat szerzője ezt úgy oldja fel, hogy feltételezi a következőket: ”A sírmező keleti felébe temetkező közösség feltételezhetően egy régi, használaton kí-

⁹ Petkes 2011. p. 209.

vüli temetőt nyitott meg újra, sírjaikat azonban már nem kívánták a régi temetkezések rendszerébe illeszteni, ezért azoktól távolabb, kissé elkülönülve nyitották meg az új temetőrészt.”¹⁰

Kétségkívül ez is egy lehetőség. Ám aki valaha is látott sík temetőt elhagyottan, az pontosan tudja, hogy a sírhantok hosszú évtizedek után már nem látszanak, az esetleges sírjelek pedig már régen elenyésztek. Akkor pedig miképpen lehetséges az, hogy a sírok tájolása pontosan megegyezik a két oldalon?

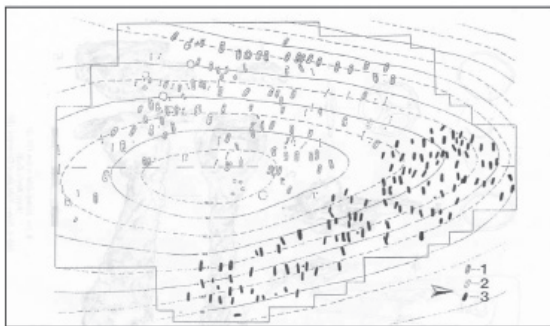
Előfordulhatnak itt más lehetőségek is. Például az, hogy az eddig X. századnak tartott pogány sírokat a XI. század első felére keltezzük, és feltételezzük azt, hogy a közösség a XI. század közepére felvette a kereszténységet, s tovább használta a saját korábbi temetőjét. Akkor meg felmerül az a probléma, hogy miért a két csoport közötti temetőrend változás.

Azután felvázolhatunk egy harmadik lehetőséget is. Mi van akkor, ha a X. század közepi belső népmozgás keretében a közösség elhagyja a régi lakóhelyét, majd jó félévszázad után egy részük visszatér, és újra használatba veszi a régi temetőt. Az első lehetőség szerinti aggodalom itt is jelen van, ráadásul az új ideológia hívei miért temetkeznek egy régi pogány sírkert területére?

¹⁰ Petkes 2011. p. 209.

Egyébként pedig mindegyik variáció át gondolásánál figyelembe kell venni azt, hogy esetünkben mindössze 50-60 sírról van szó.

Egyébiránt nem ez az egyetlen ilyen temető. Egy másik hasonló példa az Ibrány-Esbó halom nevű temető a Rétközben, ahol már 270 sírt sikerült megfigyelni. Az elpusztult sírok száma legfeljebb 10 lehetett, s ez a temető is teljesen fel lett tárva. A temetőterképen jól látható az, hogy a helyzet nagyjából-egészéből ugyanaz, mint törökszentmiklósi esetben.¹¹

7. kép: Az Ibrány-Esbó halmi temető kronológiai csoportjai.
1. A legkorábbi sírok; 2. A 10. sz. közepe, végére keltezhetők;
3. A 11. századiak.

A fenti két temető arra figyelmeztet bennünket, hogy ismételten át kellene gondolni, hogy

¹¹ Istvánovits 1996. pp. 25-46.; Istvánovits 2003. 70-112. és 365-384.

helyes-e az, hogy a X–XI. századi terminológiát használjuk ezekre a temetőkre?

Van ugyanis legalább öt jelentős különbség a két évszázad között. Először is a X. század a magyar fejedelemség, a XI. század pedig már a Magyar Királyság kora. Másodjára történik egy gazdasági változás. Míg a X. században elsődlegesnek tűnik a vegyes gazdálkodásban a nagyállattartás, addig a XI. században már a földművelés válik a meghatározóvá. Egy további különbség az ideológiában nyilvánul meg. A pogányság visszaszorul, ha nem is tűnik el véglegesen, de a kereszténység nem csupán általánossá válik, hanem meghatározó is lesz. A társadalom szerkezete is megváltozik, hiszen a törzsi-nemzetségi arisztokráciát felváltja a nemesség, a korábbi szabadok jelentős része pedig jobbággyá lesz. Végül, de nem utolsó sorban megemlítjük azt, hogy a településszerkezet is teljesen átalakul.

A fentiek alapján – persze más érvek is idevonhatók –, javasoljuk a terminológia átgondolását. Csak abban az esetben tartjuk indokoltnak a 10–11. századi terminus használatát a magyar temetők esetében, amikor bizonyosan tudjuk igazolni, hogy használatuk a 10. században kezdődik és folyamatosan temetkeznek bele a közösség tagjai még a 11. században is. Magunk maradnánk a X. század esetében a „Honfoglalás

kora”, s a XI. századra vonatkozóan a „Magyar Királyság első évszázada” elnevezésnél.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Fodor 2017 Fodor István: Honfoglalás kori temető Jászberény határában. A Burial ground of the conquest period (10th century) on the outskirts of Jászberény Com. Arch. Hung. 2017. pp. 237-254.
- Istvánovits 1996 Istvánovits Eszter: 10-11. századi temető Ibrány Esző halmon. Begräbnisplatz aus dem 10-11. Jahrhundert auf dem Hügel von Ibrány-Esző. In.: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996. pp. 25-46.
- Istvánovits 2003 Istvánovits Eszter: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Das landnahme- und Arpadenzeitliche Nachlssmaterial der Rétköz.
- Madaras 2014 Madaras László: Hunok, avarok, magyarok II. a Közép-Tisza vidékén II. rész. Hunnen, Awaren, Ungarn in der Mittel-Theiß-Gegend Teil II. In.: Zounuk Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykunszolnok megyei levéltára évkönyve 28.(2014) pp. 9-38. A korábbi irodalomra való hivatkozásokkal.
- Petkes 2011 Petkes Zsolt: Törökszentmiklós-Szenttamás-pusztá 10-11. századi temetője. Gräberfeld aus dem 10-11. Jahrhundert von Törökszentmiklós-Szenttamáspusztá. Arch.Ért. 136 (2011) pp. 181-213.
- Révész 1996 Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben

zur Geschichte des oberen Teißgebietes im 10. Jahrhundert. Miskolc 1996.

Révész 2018/a Révész László: A 10-11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig. Akadémiai Doktori Értekezés tézisei. Budapest 2018.

Révész 2018/b Révész László: A 10-11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig. Akadémiai Doktori Értekezés Budapest 2018.

Tóth S. L. 2014 Tóth Sándor László: A magyar törzsszövetség Politikai életrajza (A magyarság a 9-10. században). Akadémiai Doktori Értekezés. Szeged 2014.

DARKÓ JENŐ

BARBÁROK-E A NOMÁDOK? SZKÍTÁK-E A HUNOK?

I. Nomádok

Nomádok a letelepült, városlakó, államlakotó népek mindenkori ellensége. Nem rendelkeztek állandó lakhellyel. Éppen ezért nevezik őket forrásaink „*szekéren élőknek*” (amaxobioe) (Mela II, 2), vagy „*szekérlakóknak*” (ἀμᾶξοικοι). Az éghajlati viszonyoknak megfelelően legeltetik nyájaikat, állataik számára legelőterületet keresve. Nagy- (ló, szarvasmarha, teve) és kisállattartók (juh, kecske). Mióta megülik a lovat, lóhátról terelik méneseiekt, (juh-) nyájaikat, kecskéiket. Legelőváltók és egyben szállásváltók. Téli és nyári szállással rendelkeztek. Téli szállásuk lent a folyóvölgyekben, vagy a folyó alsó szakaszán, nyári szállásuk a folyótól távolabb, a sztyeppe belsejében, vagy a közelben lévő magasabb hegységek erdőövének aljában volt. Mivel földműveléssel nem, vagy csak alig foglalkoztak, az élelemtermelés okán rá voltak utalva a letelepedett, földművelő népekre. Amennyiben katonai képességeik engedték, úgy a földművelőknek nyújtott „*védelem*” fejében, adók formájában jutottak hozzá a számukra szükséges élelemiszerekhez,

első sorban a gabonához. A letelepült civilizációkkal kereskedtek is, állatbőrök fejében tettek szert a számukra szükséges élelmiszerekre és iparcikkekre. Szemmel tartották a nagyobb kereskedelmi útvonalakat, így a Távol-Keletet a Mediterráneummal összekötő Selyemutat, és katonai akcióikkal annak forgalmát megvámolták. Az ellentétük a megtelepedett, földművelő társadalmakkal csupán látszólagos volt, valójában rá voltak utalva a földművesek és a város lakók termékeire, amelyért állatokkal, állati prémekkel fizettek, vagy adót vetettek ki, vagy ha nem jutottak hozzá a szükségleteikhez, háborút viseltek.

Ibn Chaldun (1332–1406) az Arabok világtörténetének első könyvében, a bevezetésben találkozunk eme két történeti formáció határozott megkülönböztetésével, amely a történelem során mindig visszaköszön. Ibn Khaldoun beszél ugyanis a parasztok és város lakók valamint a nomádok, a megtelepedettek és a vándorlók, a helyhez kötöttek és a mindig mozgásban lévők, a történetileg fiatalabb népek és az idősebb, nagy hagyományokkal, egyúttal megmerevedett államalakulattal rendelkező népek közötti ellentétről. Ennek megfelelően beszél a társadalmi, állami, katonai és szellemi formációk különbözőségéről, amely előbb ellentétként jelentke-

zik, később azonban csupán ellenérzéssé válik. (Altehim (1952) 8.)

Görögül νομάζω, jelentése: „[a pásztor] *legeltet*” (Nic. Ther. 950); νομάζομαι: „[az állat] *legel*”; νομαδικός: „*nomád*”, mindaz, ami a pásztorélethez tartozik; νομαδικός βίος: pásztornépek nomád élete (Arist. part. an. 4, 6); határozóként νομαδικῶς: „*nomád módra*” (Strab. II, 127); νομαδία: az együtt élő nomádok egy csoportja. (Arr. Peripl. p. 12) Nyájaival kóborló nép jelentésben előfordul Hérodotosnál. (I, 15; IV, 187) (W. Pape's Handwörterbuch. Bd. II. Braunschweig, 1914) Mindez a „*legelőről legelőre kóborló*” jelentéssel bíró νομάς (nomasz) szóra megy vissza. Az – úgymond – későbbi „*nomád*” szavunk is innen származtatható. (Egyedül ezt a lehetőséget veszi figyelembe: Szabó Pál (2014) 27.)

Festusnál olvassuk: „*Numidas dicitur, quos Greci Nomadas, sive quod id genus hominum pecoribus negotietur sive quod herbis ut pecora aluntur.*” (179, 5)

Sallustius pedig a következőket írja: „*quia saepe tenantes agros alia loca petiverant, semet ipsi Numidas appellavere.*” (Iug. 18)

Akik görögül *nomádok*, azok latinul *numidák*. Ez utóbbiak az ókori Észak-Afrika lakói. A rómaiak szerint Észak-Afrika nyugati felén a *mauri*, keleten a *numidae*, délen a *gaetuli*

lagnak. Ők mindannyian libyiaiak. Hérodotos és Skylax az afrikaiakat λίβυες-nek mondják.

A „Nimide” berber szó, jelentése: „*pásztorok fia*”. (Windberg in: PWRE XVII (1937) col. 1348.) A berberok Észak-Afrikában önálló etniaki jelenség, nem állnak kapcsolatban sem az egyiptomiakkal, sem a szudániakkal.

Hérodotos szerint Libyát „*négy népcsoport lakja, ezek közül kettő őslakos, kettő nem*”. Az őslakosok a libyiaiak és az etiópok, „*az előbbieket Libüa északi részén, az utóbbiak a déli részén*” lagnak. Utólag vándoroltak be a *hellének* és a *phoinikiaiak*. (IV 197) Másutt azt mondja: „*Egyiptomtól a Tritónisz-tóig tehát nomád libüiaiak lagnak, akik hússal és tejjel táplálkoznak, tehénhúst ugyanolyan okból nem esznek, mint az egyiptomiak, és sertést sem tartanak.*” (IV 186) Hérodotosnál a „*nomád*” megjelölés az életmódra utal, nem tulajdonnév. (Vö.: II 29; IV 181, 190, 192, 199) Ezek a nomádok egy esetben *etiópok* (II 29), a többi esetben libyiaiak. Így vannak „*tenger mellett élő nomádok*”. (IV 181) A libyiai nomádok közé tartoznak a nasamónok. (IV 190). A libyiaiak és az etiópok Észak-Afrikában őshonosok (αὐτόχθονες). (IV 197) Hérodotos beszél „*a nomádok földjéről*” (IV 192) és Libya „*nomádlakta vidékéről*”. (IV 199)

A nomád elnevezést Hekataios sem ismeri, esetükben körülírást használ. Polybios (XXXVII

3) Diodóros (XX 55, 4) nyomán megkülönböztet a *Libyes* között hódoltatott berbereket és νομάδες, mint a sztyeppe és pusztá szabad berbereit, midőn előadja miként vonul Agathoklés Karthágó ellen. A νομάδες szó értelmének a rómaiak használatában történt megváltozására nincs magyarázat. A görög szó egyúttal kifejezi az állandó szálláshely hiányát, a latin szó azonban csak a régebbi tulajdonnévre utal. (Windberg (1937) col. 1349)

II. Barbárok

A fogalommal már Homérosnál (*Il. II.* 867) találkozunk, amikor így szól: „*barbárszavú kár seregek fejedelme*” (Starbo XIV 2,28) Strabón szerint: „*semmi oka sincs annak, hogy ő, aki annyi barbár népet ismert, miért éppen csak a károkat mondja barbárszavúaknak, a barbároknál pedig egyikről sem mondotta ezt.*” S itt Thukydidésszel vitatkozik. Így nem ad igazat Thukydidéssnek sem és Apollodóros grammatikusnak sem: „*hogy a hellének ezt a közös elnevezést különösen és gyalázólag a károkkal szemben használták*” volna. Ezen a helyen Strabón azt vizsgálja, hogy a költő „*miért nevezi őket ,barbárszavúaknak', barbároknak azonban egyszer sem.*” Strabón szerint: „*Az sem lehet oka, hogy nagyon durva a károk nyel-*

ve, mert nem az, hiszen nagyon is sok hellén szó vegyült benne, ... Én azt hiszem, hogy a barbár szó kezdetben a nehézkesen, keményen és durván beszélők utánzására jött használatba, mint a βατταρίζειν, τραυλίζειν és ψελλιζειν (hebegni, selypíteni, dadogni). ... Minthogy pedig a darabosan beszélőket mind barbároknak mondták, ilyennek látszott nekünk az idegen népek beszéde, azaz a nem helléneké. Azokat nevezték tehát tulajdonképpen barbároknak, kezdetben persze csak gúnyolódásból, mint darabos vagy durva beszédűeket, később azonban ezt mint közös népnyelvet alkalmaztuk mindazokra, akiket a hellénekkel szembeállítottunk. A barbárokkal való gyakori érintkezés és kapcsolat következtében tehát beigazolódt, hogy ez nem a darabos beszéd és a beszélő szervek bizonyos hibájának, hanem a nyelv sajátosságainak a következménye. A mi nyelvünkben is mutatkozott egy másik hibás beszédmód, mintegy barbár kiejtés, ha egy hellénül beszélő nem helyesen beszél, hanem úgy mondja ki a szavakat, mint a barbárok, akik, ha hellének közé kerülnek, nem tudnak helyesen beszélni, amint mi is úgy vagyunk az ő nyelvükkel. Ez történt különösképpen a károknál is. Míg ugyanis a többiek nemigen érintkeztek a hellénekkel és nem iparkodtak hellén módon élni vagy a nyelvüket megtanulni, kivéve azt, ha németek ritkán és esetlegesen s csak egyenként kerültek érintkezésbe néhány hellénnel, addig ezek mint

zsoldos harcosok az egész Hellast bebarangolták. ... Ez az alapja a βαρβαρίζειν kifejezés használatának, mert ezt is a rossz hellénséggel beszélőkre szoktuk alkalmazni ... Tehát a barbár beszéd és barbár nyelvű kifejezéseket szintén a rossz hellénséggel beszélőkre kell értelmezni.” (Földy (1977) 692 – 694.)

Strabón egy másik helyen megállapítja: „... a hyrkanok urai, mint a médek és a perzsák, akik kezdettől fogva uralkodtak rajtuk, mint legutóbb a parthyaiosok, akik amazoknál hitványabbak, mind barbárok voltak, és az egész szomszédságuk csupa rabló és nomád népség.” (XI 7, 2) Ezek szerint a parthyaiosok (parthusok) ugyan hitványabbak, mint a médek és a perzsák, de mindnyájan barbárok voltak, szomszédaik pedig „csupa rabló és nomád népség”.

Trogus elveszett művének tartalmi kivonatai között a 41. fejezet esetében történik utalás arra, hogy bizonyos szkíta törzsek, a saraucák és az asianusok elfoglalták Baktrát és Sogdianét. (Scythicae gentes Saraucæ et Asiani Bactra occupaverat et Sogdiana) H. W. Haussig (Exkurs, 1953, 420) rámutat arra, hogy Strabón (XI 8,2) pontosan tudósít arról a négy népről, amely ebben az akcióban részt vett: „E nomádok közül a legismertebbek azok, akik a hellénektől elvették Baktrianét, az asiosok, a pasianosok, a tokharosok és a sakaraulosok, akik az Iaxartés túlsó

partjáról törnek előre a sakák és a sogdianosok mellett, amely rész a sakák birtokában volt.” (Földy, 543.) Haussig az eseményt a hunok elől nyugat felé elmozduló *jüe-csi*-k vándorlásával hozza kapcsolatba, amely Kr. e. 127-re tehető. (Haussig (1953) 422.) Az itt megjelenő *asianoi* valójában alánok, akik társaikkal, *apasianos*-okkal, *tokharos*-okkal és *sakaraulos*-okkal a Iaxartés fölött lakó sakákat kényszerítik déli irányú vándorlásra, majd egyúttal a sakák baktriai uralmát döntik meg. (I. h.) Ezek az asianosok (alánok) magától értetődően barbárok. (Haussig, Exkurs, 1953, 422, 424: zu ergänzen: *barbari*!) – Majd Haussig így folytatja gondolatmenetét: Amennyiben feltevése helyesnek bizonyul, úgy az *Ās* nevű nép, vagy más néven *alánok* egy része éppen a hunok támadása miatt költözik nyugati irányban a Kaukázus északi előterébe, ugyanennek a társaságnak egy másik része, akiket Trogus *asiani* néven említ, ugyannannak a népmozgásnak a következtében déli irányba vonul, és megdönti a sakák uralmát Baktriában. (Uo., 426.) Másutt az alánok (As / Ἀσιανί / Asiani) Baktria, illetve a Kaukázus északi előterének irányában történt vándorlását a hunok egy későbbi (Kr. e 44) megmozdulásával, K’an-chü megtámadásával hozza összefüggésbe. (Uo., 429.)

Vitigest egy bizonyos „*Barbarici campi*”-n emelték az állam élére. (Iord. XL, 310)

Prokopiosnál a gótok barbárok. (BG I, 11)

Amminaus Marcellinus a barbár jelzőt kizárólag a germánokra alkalmazta. Emellett azonban egy alkalommal a hunokra és az alánokra, másutt a mezopotámiai határvidék törzseire, de sohasem használja a perzsákkal kapcsolatban. (Ensslin, 23)

Kr. u. 5. és 6. század fordulóján keletkezett „*Burgundok és frankok törvénykönyvé*”-ben minden rosszindulat nélkül a nem romanizált alattvalókat nevezik barbároknak.

III. Nomádok Strabónnál

Strabón már ismeri a nomád megnevezést és alkalmazza is a lakóhelyüket állandóan változtató, nyájaikat legeltető, a sztyeppén barangoló népekre. De foglalkoztatja a kérdés, hogy a régiek miért nem használták ezt a kifejezést, illetve hogy a fogalmaink szerint a „nomádok” jellemzésére valamiféle körülírást alkalmaztak. Így ír erről: „... *valami közös rege alapján mind a régieknél, mind a későbbieknél az a meggyőződés gyökerezett meg, hogy a pásztornépek közül azok, akik a legtávolabb laknak a többi embertől, tejevők, vagyontalanok és nagyon igazságosak, tehát nem Homéros képzeletének szüleménye.*” (VII 3,9) Strabón előadása szerint: „*Homéros ismeri*

a legészakibb vidéken lakókat is, akiket ugyan névleg nem nevez meg..., de megkülönbözteti őket életmódjuk alapján, amennyiben „derék kancafejőknek és szűkös viszonyok közt élő tejivóknak” mutatja be őket.” (I 1,6) Másutt a következőket írja Strabón (történetesen itt a germánokról van szó): „Valamennyi ottani népnek közös tulajdonsága, hogy könnyen határozza el magát az elköltözésre, mert életmódjuk igen egyszerű, földműveléssel nem foglalkoznak, kincseket nem gyűjtenek, ... csak annyiuk van, amennyi napi szükségletre kell, táplálékukat főképp állattenyésztésből kapják, mint nomád pásztorok, úgyhogy azok példájára háziszereiket szekerekre rakva, nyájaikkal együtt oda mennek, ahová nekik jól esik.” (VII 1,3) A roxolánok esetében megállapítja: „A nomád pásztorok nemezsátrai a szekerekre vannak erősítve, s ezek szolgálnak lakásul, a sátrak körül legelnek a nyájak, s ezeknek a tejével és húzával táplálkoznak. Állandóan a legelők után járnak, mindig a füben legdúsabb területeket keresve fel, télen a Maiótis körüli mocsaras vidéken, nyáron a síkságon tartózkodnak.” (VII 3,17) Theodosia városának leírása kapcsán Straón megjegyzi: „Az ittenieket nevezték el megkülönböztetően földműveseknek, miután a rajtuk túl lakók nomád pásztorok, akik egyéb hússal is, de főképpen lóhússal táplálkoznak, ezenkívül kancatejjel s ebből készült sajttal meg aludttejjel ... Ezért nevezte a költő az

*itt lakókat mind tejevőknek. A nomád pásztor-
népek inkább harcosok, semmint rablók, az adók
biztosításáért háborúskodnak. Maguk átengedik a
földet azoknak, akik földműveléssel akarnak fog-
lalkozni, ennek fejében viszont bizonyos adókat
kívánnak, melyet azonban ... megélhetésük napi
szükségleteinek biztosítására szednek, s ehhez ké-
pest mérsékeltlen állapítanak meg. Akik aztán nem
adják meg az adót nekik, azok ellen háborút indí-
tanak. Éppen ezért mondotta a költő ezeket az em-
bereket igazságosaknak s egyúttal vagyontalanok-
nak, mivel ha az adót rendben fizették nekik, nem
háborúskodtak.” (VII 4,6) Tanais városával kap-
csolatban Strabón a következőket írja: „Közös pi-
aca volt részint az európai és ázsiai nomádoknak,
részint a Boszporos felől hajózóknak, amennyiben
az előbbieket rabszolgákat, bőréket és egyéb nomád
árucikkeket hoztak ide, az utóbbiak pedig ellenér-
tékül ruhaneműt, bort és egyéb, polgári életmód-
hoz tartozó cikkeket.” (XI 2,3)*

IV. Strabón a skythákról

Strabón és az egész ókor földrajzi képét egy bi-
zonyos zonalitás jellemzi. A zonalitás alapján
értelmezték a klimatikus viszonyokat. Miszerint
a legészakabbra van a leghidegebb, legdélebb-
re található a legmelegebb, és a kettő között a

mérsékelt égöv. Az egész világkép értelmezését két egymást metsző tengely mentén írhatták le. Az egyik a mai Gibraltári-szorostól (Héraklés oszlopai) a Messénai-szoroson (Skyllák és Kharýbdisek), valamint Cipruson át az Ázsián végig vonuló Tauros-hegységgel bezáróan futó szélességi kör, amelyet keresztez a Tanais hosszában, a Maiótis-tavat átszelő, Bizáncot érintő, a kis-ázsiai partok előtt futó, Rodost átszelő, majd a Nílus torkolatától a Nílus vonalában futó, Syénét érintő délkör. Ezeknek a földleírásban kitüntető szerepet játszó köröknek az alkalmazása Strabón szerint Eratosthenés földrajzi munkásságából ismert: *„Geográfiájának harmadik könyvében Eratosthenés megszerkeszti a lakott föld térképét, majd nyugatról kelet felé haladó vonallal két részre osztja; határuul nyugaton a Heraklés oszlopait veszi, keleten pedig az India északi oldalát határoló hegység magas és szélső hegyeit. Ezt a vonalat az Oszlopoktól kezdve a szicíliai tengerszoroson s Peloponnésos és Attika déli csúcsain keresztül Rhodosig és az Issosi-öbölhöz húzza. Szerinte ugyanis a tengeren és a tengermelléki szárazföldön keresztül húzódik az említett vonal (hiszen maga a mi tengerünk is egészen Kilikiáig terjed hosszúsági irányban), azután majdnem egyenesen halad a Tauros hegység mentén egészen Indiáig. A Tauros hegység ugyanis, amely az oszlopoktól kezdődő tengerrel egy irányban húzódik tova, hosszában egész*

Ázsiát két részre osztja, északra és délre, úgyhogy ez maga is, meg az oszlopoktól idáig terjedő tenger is egyaránt az athénai párhuzamoson fekszik.” (Strabo II 1,1) Strabón megállapítja: *„Ha az egész föld kerekéjét vesszük – északra a skytháknak és a keltáknak, délre pedig az aithiopsoknak a határa van.”* (I 1,13) *„Ephoros az Európáról írt könyvében azt mondja, hogy ... a keleti részeken laknak az indusok, a délin az aithiopsok, nyugatin a kelták, északin a skythák.”* (II 3,1)

Strabón másutt is megemlékezik a diaphragmáról, így ír: *„A Níluson átmenő délkörre merőlegesen húzott vonal nyugatról az oszlopokon és a szicíliai tengersizoron át egészen Rhodosig és az Issosi-öbölhöz húzódik, majd az Ázsiát elválasztó és a keleti tenger felé forduló Tauros mentén haladva India és Baktria fölött lakó skythák között végződik.”* (II 5,1) Majd megjegyzi: *„... ezt az egész északi oldalt skythák és nomádok népesítik be.”* (XI 8,2) *„Sogdianéig a Tauroson innen lévő népek mind skythák.”* (XII 2,3)

V. A Tauroson innen

A diaphragmától északra elhelyezkedő népek mind a *„Tauroson innen”* laktak. *„Ha a Hyrkániai-tengertől kelet felé haladunk, jobb felől van az Indiai-tengerig nyúló hegység, amelyet a*

hellének Taurusnak neveznek, ... Az Armeniától idáig vagy még egy kevéssel tovább nyúló hegység neve Parakhoatras ... Azután Baktriané és Sogdiané következik, **végül a nomád skythák**. A makedonok mindezeket a hegyeket az ariosoktól kezdve Kaukazosnak nevezik, a barbároknál azonban Paropamisos északi nyúlványait Emóda, Imaos és más ilyenféle nevekkal nevezték el ...” (XI 8,1) majd így ír Strabón a bennünket közelebb-ről érdeklő vidékről: „Ezekkel a hegyekkel szemben a bal odalon az egész északi oldalt a **skythák és nomádok** népesítik be. A skythák nagyobb részét a Kaspi-tengertől kezdve daáknak nevezik, a tőlük inkább keletre lakókat massagétáknak és sakáknak, a többieket pedig közösen skytháknak, bár mindegyiknek van saját neve is; **legnagyobb-részt valamennyien nomádok**. E nomádok közül a legismertebbek azok, akik a hellénektől elvették Baktranét, az asiosok, a pasianosok, a tokharosok és a sakaraulosok, akik az Iaxartés túlsó partjáról törnek előre a sakák és a sogdianosok mellett, amely rész a sakák birtokában volt.” (XI 8,2; Vö.: Haussig (1953) 420, 422.)

Baktriához fűződik Strabón előadásának az a része, amely Strabón által ismert világ legkeletibb népeit említi. „Baktria egyes részei Aria mellett húzódnak észak felé, nagyobb része azonban fölötte kelet felé terjed. Nagy kiterjedésű, és az olaj kivételével minden megterem. A hellének,

akik elszakadásra bírták, a föld kiválósága révén olyan hatalomra tettek szert, hogy Arianét és az indusokat is meghódították, ... és több népet igaztak le, mint Alexandros; különösen Menandros (ha ugyan átlépte a Hypanist is kelet felé s egészen az Imaosig előnyomult), egyrészt ő maga, más részét Démétrios, Euthydémosnak, Baktria királyának a fia. ... Hatalmukat kiterjesztették egészen a sérákig és a phrynákig.” (XI 11,1)

VI. Ptolemaios Skythiája

Ptolemaios Skythiát teljes egészében Ázsiába helyezte át. Két Skythiát különböztet meg: 1. az „Imaoson inneni” Skythiát; 2. az „Imaoson túli” Skythiát.

Az Imaoson inneni Skythia fekvése: Az ázsiai sarmatiától keletre, Margianétól és Sogdianétól, valamint a sakáktól északra fekszik, amelyet az Imaos-hegység választ el a keleti, vagy Imaoson túli Skythiától.

Az Imaoson inneni Skythiának a határa nyugat felől a Kaspi-tenger keleti partvidéke a Rha (Volga) folyó torkolatáig, onnan pedig a Volga mentén a Volga könyökéig tart.

Az Imaoson inneni Skythia északon az ismeretlen földdel határos, déli határa pedig az Askagatas-hegytől kiindulva az Iaxartés ka-

nyarulatáig tart, onnan pedig az Oxus-folyót a kaspi-tengeri torkolatánál éri el. (Ptolemaios az Aral-tót nem ismerte!)

Az Imaoson-túli Skythia fekvése: határa északon az ismeretlen Óceán, nyugaton az Imaos-hegység, Délen a Gangesz-fölötti Indiával, keleten Serica-val (sérek = kínaiak országával) határos.

VII. Skythia és a skythák

Dionysios Periegetés verses földrajzi munkája 728–730 verssorokban (Müller (1861) 149.) a következőket írja: „**Primi sunt enim Scythae, quiqui Cronium prope mare (maritimam oram oram includit as ostium Caspii maris), deinceps Hunni.**”

Ugyanott Dionysios Periegetés a 752. versorban (Müller (1861) 151.) „et **Tochari Phrunique et barbarae Serum nationes**”-t említ.

Pliniusnál (n. h. VI. 55) a két törzs neve „*thuni et phocari*” alakban hagyományozódott. (A *thuni* az R kéziratban *chuni*-ként szerepel!)

A. V. Gutschmid Dionysios Periegetés 753–754 verssoraira hivatkozva a *thuni et focari* olvasatot „*phuni et tochari*”-ra javította.

Gutschmid konjektúrája alapján Franz Althem Strabón (XI 11,1), az artemitai Apollodóros

tudósításán alapuló helyé a *phaunon* alakot „*phrynon*”-ra javította.

O. Hansen egy hephthalita pénzen „*phrono*” feliratot olvasott ki. (A név ΦΡΟΝΟ alakban jött elő. – Vö.: Haussig, Excurs (1953) p. 343, A. 232. Az adatot Haussig id. munkájából ismerem.)

VIII. Χοῦνοι, Οὔννοι, Γρυναῖοι Σκύθαι, Chuni Scythae és Hunni

Ptolemaios „*Geographia*” című munkájában két különböző helyén emlékezik meg a hunokról. (III 5,10: Χοῦνοι; VI 13, 3: Γρυναῖοι Σκύθαι)

Franz Altheim (GdH I, 3) nézete szerint a χοῦνοι a bastarnák és a roxolánok között laktak hat, név szerint felsorolt törzzsel együtt. A bastarnák Dácia keleti előterében, a roxolánok pedig a Maeotis-tó keleti partvidékén (πλευρά), az egykori európai Sarmatia nyugati határvidékén helyezkedtek el. (Ptol. III 5,10; 5, 20; 5, 25) A roxolánok az alánok szomszédai, a hunok pedig az amadokosoké (Ptol. III 5, 15. – Vö.: Strabo VII. frg. 48.), akik egy bizonyos Ἰθία ὄρη alatt laktak. Ezek a hunok viszont Ciszkaukázia nyugai felén, a Manyics-folyó és a Kubán-folyó felső szakasza között, az Azovi-

tenger keleti partvidékétől számítva a szárazföld belsejében tanyáztak. Ha ugyan hunok voltak.

Franz Altheim (1959, 4) úgy véli, hogy Ammianus kifejezetten úgy beszél a hunokról, mint már korábban ismert népről. Ammianus egy helyen (31, 2, 1) arról beszél, hogy „Hunorum gens monumentis leviter nota”. Továbbá Marcellinus hunjai „ultra paludes Maeoticas glaciale Oceanum accolens”. (31, 2, 1) Orosius (7, 33, 10) megjegyzése szerint, a hunok, mielőtt a gótokra támadtak volna 375-ben, „sokáig megközelíthetetlen hegyektől elzárva laktak”. (gens Hunnorum diu inaccessis seclusa montibus) (Altheim (1959) I, 9) Éppen Fettich Nándor (1953, 143.) egyik dolgozatára támaszkodva Altheim is úgy véli, hogy a hunok már a Kr. u. 2. század első felében megjelentek a Kaukázus előterében. (Altheim (1959) 7.)

Harmatta János (1996, 1997) Ptolemaiosnak a Dnyeper vidékén tanyázó $\chi\omicron\upsilon\nu\omicron\iota$ adatát akként értelmezi – J. Markwart (1924) fejtegetése alapján, hogy Ptolemaios ebben az esetben téved! Nézete szerint ugyanis a Tanais = Don azonossága helyett a Tanais = Iaxartés (Sir Darya) azonossága áll fenn, s így a szóban forgó hunok – ha a Iaxartés mentére – úgy a helyükre kerülnek. (1996, VI, 1997, 165-166) Ugyanis már Nagy Sándor (a makedón Alexandros) katonái

is azt hitték, hogy a Tanaisnál járnak, amikor az Iaxartést elérték!

Harmatta feltevése alátámasztására Orosius egy helyét (I, 45) hozza fel: „*a fontibus Ottorogorae usque ad civitatem Ottorogoram inter Chunos Scythas et Gandarides nons Caucasus*”. Ezek szeriunt tehát a *Chuni Scythae* Gandharātól s a Hindukust, a Pamír-fennsíkot és a Tiensant jelölő *mons Caucasus*-tól északra laktak. (1996, VII.; 1997, 164)

A Harmatta-féle földrajzi képtelenség akkor áll helyre és a Chuni Scythae lakóhelye akkor nyer értelmet, ha Ptolemaiosnak egy másik helyét vesszük figyelembe (VI 13, 3), ahol is a Γρυνᾱῖοι Σκύθαι név alatt találkozunk az ázsiai hunokkal (hiung-nu).

IX. A hunok megjelenése Európában

A Mediterráneumot a Távol-Kelettel összekötő – összességében Selyemútnak nevezett – kereskedelmi útvonalak között létezett egy ún. északi útvonal. Amikor ebben az esetben útvonalról beszélünk, nyilvánvaló, hogy nem egyetlen útról, hanem egymás mellett futó nyomvonalakról van szó, amelyek biztosították a medrét a nagy népmozgásoknak. Ezt az útvonalat nem kísérték városok, városias települések. A füves sztyeppe

vonalt követte, az erdőzóna és a csernozjom zóna dél határát követte, északról kerülte meg a száraz-sztyeppét, a Gobi-sivatag, Takla-makán, Kyzylkum, Usztyurt mellett vezetett nyugat felé, mutatva az utat a vándorlóknak. Ez az útvonal a mongol sztyeppéről indult. Ugyanakkor a kirgíz és délorosz sztyeppéken át egy széles öv húzódik, amelynek nyugati kiterjedése elérte Dobrudzsát, a Havasalföldet, a magyar Kis- és Nagy-Alföldet. (Altehim (1952) p. 84)

Ismerjük azt az útvonalat, amelyen a hunok Európába érkeztek. A hunok valahol Sogdianától északra törtek utat maguknak nyugatra. A kínai források szeme elől akkor tűnnek el, amikor elérik Dzsungáriát és az orosz északnyugati Turkesztánt. Úgy tűnik, hogy a hunok nem lépték át a Jaxartést déli irányban: Ptolemaios „*grynaioi*” skythái a folyótól északra helyezkedtek el. Azt a védelmi vonalat, ami ekkor csak Kusán esetében állt rendelkezésre, Kyros kezdte megvalósítani, majd azt a szeleukidák és a baktriai uralkodók hatalmuk tetőpontján teljesen kiépítették, ezáltal a nomádok betöréseit minden nehézség nélkül meg tudták állítani. Ez az erődítmények láncolatából álló védelmi vonal az Oxus felső folyásától a nyugati Tiensanig húzódott. Nyugaton Khorezmhez csatlakozott. Ez a terület a Kr. u. 3. század kezdetétől fogva, ha már nem hamarabb, erős vezetés alatt egyesült, egyáltalán

nem nyújtott kifizetődő támadási célpontot a hunok számára. Mivel a déli irányba vezető útvonalak el voltak zárva előttük, az Aral-tavat és a Kaspi-tengert északi irányból kellett, hogy megkerüljék, így vonultak a Volga torkolatvidékéhez és a Donhoz. (Altehim (1952) p. 87)

Csak később sikerült a hunoknak Kelet-Iránba betörniük. Nem sokkal a 3. század közepe előtt jelentek meg a Sassanidák az ottani határszakaszon és léptek Kusán helyébe. A Sassanidák uralmuk alá hajtották Merwet, Balkhot és az Oxuson túli területeket. (Nöldeke, *Gesch. d. Perser und Araber* 17; J. Marquart(1901) 53.) Nagyon is úgy tűnik, hogy a Khioniták, akik hephthalitáknak tűnnek, a hunok nyugatra vándorlásával egy időben, Baktria ellen léptek fel. (R. Ghirshman (1948) XIII; 77; 119.) A részletek nem világosak, hosszú idő óta irániaknak nézték őket. Időközben viszont úgy tűnik, hogy a hephthaliták türkök vagy, miként a bizánci és szír hagyomány véli, „fehér” hunok voltak. A nagy vándorlás egy kései utóvédjeként ennél fogva a 4. században jelennek meg Irán északnyugati határvidékén, ahonnan déli irányba vonultak tovább. Ekkor már a Sassanidák nem tudtak ellenállást kifejteni a hunok rohamával szemben. (Altheim (1952) p. 88)

A hunok valamikor a Kr. u. 170 táján tűnnek el a kínai források látómezejéből. A Hétfolyó-

völgyéből ekkor vonulnak át a Iaxartés torkolatvidékéhez. Nem sokkal később már a Kaspi-tenger partvidékén találjuk őket Dionysios Periegetés tudósítása szerint. Kr. u. 222–228 között az örmény Agathangelos tudósít a hunoknak a Kaukázuson át történt vonulásáról. 290-ben a hunok Tradt örmény király szolgálatában harcolnak. 311 (313) az utolsó hír az ázsiai hunokról. Ekkor foglalják el a kínai Lo-yang városát.

A források hosszabb hallgatása után, 362-ben hallunk arról, hogy a bosporitánok és a kelet ciscaucasiai albánok követei megjelennek Bizáncban és ismeretlen barbár nép újabb támadásáról tudósítanak. Ammianus Marcellinus tudósítása szerint 376-ban a hunok a Dnyeper vidékén tartózkodnak. 378-ban a hadrinupolisi csatában az alánok és a gótok oldalán harcolnak. 395-ben a befagyott Duna jegén támadják Thrákiát.

Források

Ammianus Marcellinus 31, 2, 1

Aristoteles part. an. 4, 6

Arrianos Peripl. p. 12

Diodoros XX 55, 4

Dionysios Periegetés, 728 -730, 752, 753 -754

Festus 179, 5

Hérodotos II 29; IV 181, 186, 190, 192, 197, 197
 Homéros *Il.* II. 867
 Ibn Khaldoun, trad. Par. M. de Slane. Notices et straits
 20 p. 80
 Iordanes XL, 310
 Mela II, 2
 Nic. Ther. 950.
 Orosius I, 45; 7, 33, 10
 Plinius n. h. VI. 55
 Polybios XXXVII 3
 Prokopios BG I, 11
 Ptolemaios III 5,10; III 5, 15; III 5, 20; III 5, 25; VI
 13, 3
 Sallustius *Iug.* 18.
 Strabon I 1,6; I 1,13; II 1,1; II 3,1; II 5,1; II, 5,26
 (C127); VII 1,3; VII 3,9; VII 3,17; VII 4,6; VII. frg.
 48; XI 2,3; XI 7, 2; XI 8, 1; XI 8,2; XI 11,1; XII 2,3;
 XIV 2, 28
 Trogusprolog 41, 42

Irodalom

Althim, F., (1952) Niedergang der alten Welt. Eine
 Untersuchung der Ursachen. I.
 Althim, F., (1959) Geschichte der Hunnen I.
 Althim, F., (1951) Aus Spätantike und Christentum.
 Tübingen
 Ensslin, W., (1923) Zur Geschichtschreibung und
 Weltanschauung des Ammianus Marcellinus. Leipzig
 Fettich N., (1953) La trouvaille de tombe princière de
 Szeged-Nagyszéksós. *Archaeologica Hungarica* XXXII.
 Földy J. (ford.) (1977) Strabón, *Geógraphika*. Bp.

- Ghirshman, R., (1948) *Les Chionites–Hephtalites*. Le Caire
- Harmatta J., (1996) *Előszó Attila és hunjai*. Szerk. Németh Gy. 2. reprint kiadásához
- Harmatta J., (1997) *The origin of the Huns*. *Acta Classica Univ. Debr.* Tom. XXXIII
- Haussig, H.-W., (1953) *Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker*. In: *Byzantion XXIII*. 275– 462.
- Marquart, J., (1901) *Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*. Mit hist.-krit. Kommentar und hist. Und topogr. Excursen. In: *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-hist. Kl. N. F. 3*. Berlin
- Müller, K., (1861) *Geographi Graeci minores II*. Paris
- Norden, E., (1959) *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*. Stuttgart
- Nöldeke, Th., (1879) *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*. Leyden
- Szabó Pál, (2014/3) *Hol is van Scythia?* In: *Belvedere* 22–48.
- Windberg (1937) *Art. Numidia in: PWRE XVII (1937) coll. 1343 – 1397*.

UHRMAN IVÁN

„ABBAN AZ IDŐBEN JUTAS, ÁRPÁD FIA VOLT A FEJEDELMÜK”...?

1.

Bíborbanszületett Kónstantinos császár *A birodalom kormányzásáról* szóló munkájában, a honfoglalást megelőző bolgár háború kapcsán olvashatjuk a magyarokról: „*Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejedelmük.*”¹ Ez az információ két szempontból is igen sok vitát gerjesztett a kutatásban, máig megoldatlanul. Egyrészt a császár itt ellentmond a Geórgios Monakhos krónikáját folytató szerzőnek, aki szerint Nikétas Skléros, a bizánci diplomata e háború megszervezésekor Árpáddal és Kusánnal tárgyalt mint a magyarok „fejeivel”²; no meg persze a teljes hazai gestairódalom hagyományának, amely szerint a honfoglalás idején Árpád

1 Kónstantinos Porphyrogennétos: De administrando imperio 40. (BK p. 176.) (Τῷ δὲ τότε καιρῷ τὸν Λιούντικα, τὸν υἱὸν τοῦ Ἀρπαδῆ εἶχον ἄρχοντα.) Magyarul: u.o. p. 177. Ford.: Moravcsik Gyula.

2 Geórgios Monakhos Continuatus (ÁKMTBF VIII./2. p. 59.) (Ὁ δὲ ἀπελθὼν καὶ συντυχὼν ταῖς κεφαλαῖς αὐτῶν Ἀρπάδῃ καὶ Κουσάνῃ...) Magyarul: u.o. Ford.: Moravcsik Gyula.

volt a fejedelem vagy legalábbis az „első főnök”³; de önmagának is. Egyrészt mert két caputtal korábban még maga is úgy tudta, hogy a honfoglalást kiváltó besenyő vereség idején Árpád volt a fejedelem⁴. Másrészt, ami még zavaróbb, a Liüntikát említő caputban közli a korai Árpádok családfáját. „*Tudnivaló, hogy Árpád, Turkia nagy fejedelme négy fiat nemzett: elsőnek Tarhost, másodiknak Előt⁵, harmadiknak Jutast, negyediknek Zoltát.*”⁶ E névsorban Liuntika nem szerepel.

3 Anonymus: Gesta Hungarorum 13-22. (SRH I. 1937: p. 52-64), 24. (uo: p. 65), 26. (uo: p. 66), 28-30. (uo: p. 70-71), 32-34 (uo: p. 72-75), 37-44 (uo: p. 78-91), 46-47 (uo: p. 93-96), 49-52 (uo: p. 98-106); Simon de Kéza: Gesta Hungarorum 27. (SRH I. 1937: p. 165-166); Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. 28. (SRH I. 1937: p. 287-290)

4 Kónstantinos 38. (...οἱ Πατρινακίται, κατεδίωξαν αὐτοὺς μετὰ τοῦ ἄρχοντος αὐτῶν Ἀρπαδή.)

5 Árpádnak a Kónstantinosnál emlegetett Ἰέλεχ nevű fiát akik egyáltalán újkori helynév alapján nevezik meg, Üllőként szokták emlegetni. Korábban több ízben magam is így tettem. (l. Uhrman 1987-1988: 220, 224 [93. szj]; uő 2003: 335; uő 2012: 76, 80!!) Ennek elvetéséhez és az Elő névalak előnyben részesítéséhez l. Heckenast 1970: 37-38!

6 Kónstantinos u.o. (p.178.) (Ἰστέον, ὅτι ὁ Ἀρπαδῆς, ὁ μέγας Τουρκίας ἄρχων, ἐποίησεν τέσσαρας υἱούς· πρῶτον τὸν Ταρκατσοῦν, δεῦτερον τὸν Ἰέλεχ, τρίτον τὸν Ἰουτοτίζαν, τέταρτον τὸν Ζαλτᾶν.) Magyarul: u.o. p. 179 ford.: Moravcsik Gyula (Moravcsik az Árpád-fiak nevét sajátos, sem a görög átírásnak, sem a modern – helynevekkel egyeztetett – magyar alakoknak meg nem felelő formában közli, mintegy a görög alakokból következtetve vissza azok 10. századi magyar kiejtésére. A szakirodalom ezt a gyakorlatot jóval később, mindenekelőtt Kristó Gyula Kristó Gyula [1976: 33-34] nyomán vette át. Hogy magam miért maradok meg mégis a korábbi, Pauler Gyula Pauler Gyula [1900: 163-164] óta, Kristó említett fellépéséig bevett gyakorlatnál, arra l. Uhrman 2003: 281-282. [108. sz.j.]

A szakirodalomban mindkét problémára többféle megoldást kínáltak. Liuntika „fejedelemségével” kapcsolatban felmerült magyarázatként, hogy ἄρχων e helyen nem „első fejedelmet”, „nagyfejedelmet”, azaz kündü-kagánt jelentene, hanem csak konkrétan az említett bolgár háború főparancsnokát (Szabó 1878: 109; Vámbéry 1882: 120; Wertner 1892: 19; Marczali 1895: 31-32, 51, 153; Pauler 1900: 149 [61. szj]; Karácsonyi 1924: 68-69; Hóman[-Szekfű] 1939: 115-116., 118; Macartney 1930: 178-179; Györffy 1970: 197; Vajay 1968: 26; Bartha 1968: 101; uő 1987: 70; Makk 1985: 5 [9. szj], 8-9 [9. szj]; Róna-Tas 1997: 241; uő 2007: 45), avagy a kabarok mint állítólagos „meghódított katonai segédnép”⁷ fejedelmét magyar trónörökös minőségben (Marquart 1903: 52-53., 283 [112. szj]; Györffy 1977A: 128, 143; uő 1977B: 34; uő 1984: 623; Heckenast 1970: 37; Várady 1989: 30-33⁸), esetleg mindkettőt egyszerre (Macartney 1930: 113-114; Györffy 1959: 83; uő 1984: 588-589); legjobb esetben Árpád „helyettesét” az uralkodói tisztségben (Pray 1761: 242). Volt olyan értelmezés is, hogy Liuntika

7 Erre nézve l. Uhrman 2003: 273-286.

8 Várady azonban – eltérően az itt citált többi szerzőtől – nem a kabarok állítólagos (ám őáltala filológiai alapon cáfolt) katonai segédnép-mivoltából vezeti le, hogy Árpád egyik fia áll fölöttük törzsfőként, hanem abból, hogy szerinte az Árpád-ház maga is kabar származású.

igenis nagyfejedelem volt, csak éppen (értelem-szerűen) nem a bolgár háború és a honfoglalás idején, hanem később, Árpád halála után. (Kristó 1980: 182, 355, 446; uő 2002: 101-103) S olyan is, hogy még Árpádot megelőzően.

Ezzel át is tértünk a másik kérdésre, hiszen ha Liuntikát Árpádnál korábbi uralkodónak vél-nénk, tévesnek kellene minősíteni az adat azon részét, hogy Árpád fia lett volna, amit J. B. Bury (1906: 563) tett meg elsőként; erre alapozva Henri Grégoire (1937: 635-636) kapcsolatba hozta őt az Árpád előtti idők sokat vitatott fősze-replőjével, Levédivel. Ezt az álláspontot azonban mindeddig alig követte valaki. A kutatók többsége vagy azt feltételezte, hogy Árpádnak valójá-ban **ő**t fia volt (Pray 1761: 343; uő 1770: 241; Marczali 1895: 153; Pecz 1897: 9; Karácsonyi 1925: 66; Hóman 1938: 56; Hóman-Szekfű 1939: 157; Heckenast 1970: 36-37; Györffy 1977B: 57; uő 1984: 619-620; uő 1993: 223; Róna-Tas 1997: 271), vagy azt, hogy Liuntika valamelyik más, a családfán megemlített fivér-rel (Szabó 1878: 109-110), leginkább Tarhossal (Pauler 1900: 149 [61. szj]; Kristó-Makk 1988: 20-21; Kristó 2002: 102-104), esetleg Elővel vagy Jutassal (Jerney 1851/I: 135-136 vö Szabó 1878: 109-110; uő 1883: 147) lenne azonos.

A szakirodalom áttekintésekor külön figyel-met érdemel Tóth Sándor László munkássága,

aki e kérdésre ismételten visszatért. Kezdetben (1994: 174-176) Grégoire álláspontját fogadta el; később mégis elismerte Liuntikát Árpád fiának, s mint ilyet a bolgár háború hadvezérének (1998: 127-129), ám abban a kérdésben ezúttal nem foglalt állást, hogy ötödik fiúnak véli-e, vagy a másik négy egyikével azonosnak. Végül azonban gyakorlatilag újnak tekinthető eredményre jutott (2004: 18): eszerint Liuntika igenis a családfán szereplő négy Árpád-fi egyikével azonos, de nem Tarhossal, hanem Jutassal, olyannyira, hogy neve csupán amazénak becézett-torzult alakja (Jutika-Juntika-Lyuntika). E véleményét utóbb többször (2010 A: 176-178; 2010 B: 446) megerősítette.

Bár ez a hipotézis nyelvészeti szempontból vet fel bizonyos nehézségeket⁹, s ezek megnyug-

9 Jutas nevét Vámbéry (1882: 136) még egy *jutmak*='megsemmisít, elront' török igéből származtatta. Németh Gyula ellenben 1931-ben (1991: 278-279) a köztörök *yut*='nyel' igéből eredeztette, az oszmánli *yutudžu*='ínyenc, enni szerető' megfelelőjeként, egyben az őáltala *Ézelők*ént (= 'kóstolgotó') uraliból értelmezett *Ἐζέλεχ* köztörök tükörfordításaként. Hogy *Ἐζέλεχ* ilyen értelmezése tévedés, azt magam próbáltam néhány évvel ezelőtt ugyanitt valószínűsíteni (Uhrman 2012: 76-81); Németh etimológiájával szemben Ligeti Lajos már korábban is (1979: 458-459) hangoztatott (jelentéstani) kételyeket, utóbb pedig (1986: 98) hangtani alapon is elfogadhatatlannak, elhibázottnak minősítette, mondván: az oszmánli a köztörök nyelveken belül az oguz típushoz tartozik, így az itt szereplő *-ji* képzőnek az egyéb köztörök nyelvekben *-či* kellene, hogy megfeleljen, ráadásul – az oszmánlitól eltérően – közvetlenül a tőhöz kapcsolódva. Így azonban az oszmánli *yutuju* megfelelője ez utóbbi nyelv-

tató megoldása még várat magára¹⁰, mégis úgy

vekben *yutuyčī~*yutīyčī lenne, aminek folytatása azonban a mai magyarban nem *Jutas*, hanem *Jutócs* lehetne csak. „*Új etimológiát nem kockáztatnék meg.*” – írta (uo). Amennyire tudjuk, ezzel azóta más sem próbálkozott. Így Jutas nevének pillanatnyilag nincs is érvényes etimológiája; Ligeti (uo) annyit engedett csak meg, hogy a török származtatás még mindig nem kizárt. Annyi viszont bizonyos: a szóközepi *-t-* eddig minden etimológia-kísérlet szerint a *tő* része volt.

Éppen ez okozza a nehézséget a *Liuntika* név idevonásakor. Ha ugyanis a *-t-* a *tő* része, akkor az azt megelőző *-n-* is az kell legyen; ez esetben vagy egy eredeti **jut-* *tő* véghangzója nazalizálódik, vagy egy eredeti **junt-lyunt-* *tő*é denazalizálódik. Előbbi folyamatra az ősmagyar-korai ómagyar nyelvtörténet nem ismer példát; utóbbira ugyan igen (pl. fgr. **luntz* > m. *lúd*, o. *lönt*, vog. *Lund*, f. *lintu* 'madár' stb.; fgr. **kunta* > **χunda* > m. *had*, o. *χönt*, vog. *könt*, f. *-kunta* stb.) ez azonban még az önálló magyar, sőt, ugor nyelv megjelenése előtt megindulhatott, s bár teljességgel csak a magyar nyelv önálló életében bonyolódott le, ám még így is az ősmagyar kornak oly korai, Kr. u. 500 előtti szakaszában, hogy a törökből bekerült jövevényszavakban (pl. *kündü*, *kender*) nem mutatható ki (TESz 1970: s.v. *had*, *lúd*; Bárczi 1978: 103-106; E. Abaffy 2003: 117; Gerstner 2018: 106-107). Így egy 9-10. századi személynév esetében a nazális már aligha szerepelhetne; arról nem beszélve, hogy az említett folyamat során az eltűnő nazális mögött álló zöngétlen zárhang (vagy affrikáta) zöngésedik, s így a név mai alakja *Judas* kellene legyen (uo).

Emellett a *j-ly* váltakozás feltételezése is problémát jelent ilyen korai időszakban. A *ly* módosulása *j*-vé a magyar nyelvterület nagy részén feltételezés szerint a 14. században indult meg, első írott nyomai a 15. sz. legvégéről valók, s a kezdetben lassú folyamat csak a 17-18. században gyorsult fel, hogy aztán a 19-re véglegessé váljék (Bárczi 1978: 137; E. Abaffy 2003: 598; Gerstner 2018: 125); arról nem is beszélve, hogy a bizánci görög ezt a palatalizált liquidát is mindig *sim* *λ*-val (tehát nem *-λi* -betűkapcsolattal!) jelöli (Gyóni 1943: 207-208.)!

10 Feltételezhetnénk, hogy a szóban forgó nazálist soha nem ejtették, hanem az csak egyfajta bizánci átírási gyakorlat eredménye, ahol a *d* fonémát volt szokás *vt* betűkapcsolat-

látszik: Tóth Sándor László e felismerése ez idáig a legígéretesebb kísérlet a Liuntika-rejtély megoldására. Ha azonban erre hivatkozva feltételelesen elfogadjuk, akkor azonnal felmerül a kérdés: miként értelmezzük ezek után Kónstantinos Liuntikára~Jutasra vonatkozó mondatát, mely szerint ἄρχων volt?

tal jelölni (Moravcsik 1966: 55; Gyóni 1943: 73-74, 206). Igaz, így akkor megint csak *-d*-re kell gondolnunk a modern helynévből igazolt *-t*- helyett, ám az intervokális helyzetben álló zöngétlen magánhangzó zöngésedése akár alkalmilag is hallható, kivált idegen nyelvű lejegyző számára! A probléma ezzel csak az, hogy Bizáncban az említett átírási gyakorlat csak későn, a 14. század körül jelentkezik (Gyóni 1943: 205-206), Kónstantinos munkájában még nem találjuk nyomát, ellenkezőleg, ott a magyar nevek átírásában a *d* fonémát mindig egyszerű *δ* jelzi: Λεβεδία(ς), Ἀρπαδής. Elképzelhető viszont, hogy a *Liuntika* alakban nem a **jut-* tő eredeti, tövégi *-t*-je szerepel már, hanem az csonkítás útján eltűnt, s az alakban szereplő *-nt-* valójában már kicsinyítő képzőborkor. A *ly~j* ingadozás viszont ilyen korai időszakban akkor is problematikus marad, ha maga az oly szigorú kritikus Kristó Gyula (2002:141) is hajlandó volt ezzel kapcsolatban elfogadni, hogy a bizánci gyakorlat a palatális *ly* hangot is *λ*-val írja át, így pl. a Φαλίτζις~Φαλῆς névalakot eleve olvashatjuk **Falyicsi~Falyinak*, ahol a *ly* logikusan csak később változik *j*-vé. (Figyelmen kívül hagyva, hogy az 1082-es oklevél [l. 15. szj!] már *Faysch* alakot ír, holott ez a fentiek jegyében még mindig túl korai időpont lenne a váltáshoz.) Ám ha ezt elfogad(hat)nánk is, a Λιούντικα alak helyett ennek jegyében akkor Λούντικα-t várhatnánk, s a Ἰουτοτζῆς iótája az ebben feltételezett palatális *ly*-vel még akkor is vagy négyszáz évig nem lenne összetéveszthető.

Természetesen a Jutas-Liuntika azonosság felvétele azonnal maga után vonja a feltevést, hogy eszerint Kónstantinos idézett mondata a valóságban arról tájékoztat, ki volt Árpád utóda a „nagy fejedelem” (μέγας ἄρχων, kündü-kagán) méltóságában.

Így felmerült ez Tóth Sándor Lászlónál is (2004: 18; 2010A:177; 2010B: 446), ám csak lehetőségként, s ugyanakkor lehetségesnek tartja azt is, hogy a bolgár háború hadvezére is Jutas lett volna. Ami így, ebben a formában filológiailag teljesen elfogadhatatlan: az ἄρχων főnév mint a mondat alanya vagy kündü-kagánt jelent, vagy egyszeri hadvezért. Kérdés: van-e módunk választani?

A választás egyik lehetséges szempontjaként Jutas életkora kínálkozik. Pontos születési évét természetesen nem ismerhetjük, de azt tudjuk, hogy harmadszülöttje volt apjának. Árpád világra jöttét különböző kutatók 840 és 855 közé helyezik (Wertner 1892: 18; Györffy 1977C: 105; Kristó-Makk 1988: 16); jómagam kronológiai megfontolásokból 850 környékét tartom legvalószínűbbnek. Mindenesetre *terminus ante quem*nek kell tekintenünk Levédi látogatását a kazár uralkodó(k)nál, amikor a neki felajánlott fejedelmi címet Álmosnak engedte át (l.

Uhrman 1987-1988: 212-214; 2003: 326-332); ha elfogadjuk Kristó (1980: 120-121) álláspontját, aki ezt az eseményt 852 és 859 közé helyezi, arra jutunk, hogy Árpádnak a 850-es évek elején kellett születnie. Ez esetben legidősebb fia is legfeljebb 870 táján jöhetett a világra, a harmadszülött tehát legvalószínűbben ugyan-ezen évtized második felében, 875 után. 894-ben eszerint legfeljebb tizenhét-tizenkilenc esztendő lehetett.

Bízhatták-e ilyen fiatal emberre egy hadjárat irányítását? Igaz, hivatkozhatunk párhuzamként Kül Teginre, Bilge keleti türk kagán testvéröccsére, aki már tizenhat esztendősen hadat vezetett – csak hogy nem egyedül, hanem jóval idősebb bátyja, a későbbi kagán (akkor még „csak” tardus sad), Bilge társaságában. Önálló hadvezérként csak tíz évvel később „mutatkozik be”, de még akkor, huszonhat évesen is négy hadjárat közül csak az utolsót irányíthatta teljesen önállóan. (l. MEH 1975: 65-66. ford.: Kakuk Zsuzsa.)

És Kül Tegin kivételes katonai tehetség volt, amiről Jutassal kapcsolatban legalábbis nem történik említés.

A bolgár hadjárat vezéréként eszerint aligha indokolt számolni vele. S ugyanerre mutat annak alaposabb filológiai vizsgálata, hogy miként is használja Kónstantinos az ἄρχων főnevet

munkájában.¹¹ Az ott előforduló jelentések közül esetünkben a „*fejedelem*” mellett legfeljebb a „*törzsfő*” vagy „*nemzetségfő*” jelentés jöhetne szóba. Csakhogy az alig elképzelhető, hogy Árpád életében bármely fia nemzetségfői funkciót tölthetett volna be; törzsfőit is legfeljebb akkor, ha a Marquarttól Györffyig élő felfogás jegyében a „meghódított” kabarok élén állt volna. Viszont, ahogyan arra Makk (1985: 7) rámutatott, ez az értelmezés még filológiaiilag (mondattanilag) sem kényszerítő, tartalmilag pedig éppenséggel valószínűtlen. Azt Geórgios Monakhos folytatójától is tudjuk, hogy VI. (Bölcs) León császár nem a kabarok, hanem a „türkök”, vagyis a magyarok számára küldött ajándékokat, hogy Symeon cár ellen háborúra biztassa őket¹²; de

11 A birodalom kormányzásáról c. műben e főnév összesen 135 alkalommal fordul elő: ezek közül *egyszer sem* „*hadvezér*” jelentésben, sőt, „*katonatiszt*”-et is mindössze ötször jelent, s akkor is mindig a reguláris római~bizánci hadsereg vonatkozásában (BK 46/75, 78, 136, 49/16, 50/58); mint ahogy „*birodalmi elöljáró, előkelő*” jelentésben is kizárólag ilyen összefüggésben fordul elő 18 ízben (BK 13/90, 101, 29/127, 136, 142, 149 153, 154, 155, 165, 196, 42/44, 50/31, 80, 51/20, 25, 27, 39)! A leggyakrabban (101 alkalommal!) igenis „*uralkodó*” értelemben használja a császár. Ezen kívül jelent itt még e főnév öt alkalommal „*törzsfő*”-t (besenyőt vagy magyart: BK 8/29, 37/16, 20, 32, 40/50); egyetlen alkalommal (besenyő) „*nemzetségfő*”-t (BK 37/33); végül Liuntika esetét nem számítva van még további három hely (BK 9/106, 39/12, 45), ahol nem állapítható meg egyértelműen, milyen jelentésben kívánta használni a császár.

12 Geórgios Continuatus in ÁKMTBF VIII/2 (p. 59: ...δοῦναι δῶρα τοῖς Τούρκοις καὶ πρὸς πόλεμον κινήσαι κατὰ Συμεών.)

maga Kónstantinos is leszögezi a továbbiakban, hogy Symeón utóbb a „türkök” ellen szövetségbe lépett a besenyőkkel.

Így filológiai alapon sem marad más lehetőségünk: Liuntika, azaz Jutas az „Árpád nemzetiségéből való uralkodó fejedelem” volt valamikor.

3.

Jutasra vonatkozólag ez a lehetőség nem Tóth Sándor Lászlónál bukkant fel először a szakirodalomban. Elsőként Vajay Szabolcs (1968: 45 [139. szj]) vetette fel (megengedőleg), hogy Tarhos és „Üllő” (=Elő) után (akiket ő inkább vél Árpád utódainak), talán Jutas is lehetett uralkodó fejedelem. Heckenast Gusztáv (1970: 39-43) ellenben Árpád valamennyi más fiát elvetve, egyedül Jutast tekintette közülük fejedelemnek – csak hogy egészen más indokokkal. Ő – Györffy György módszerét követve – a helyneveket igyekezett forrásul felhasználni. Mivel az Árpád-korból két Jutas nevű helységről tudunk, mindkettőről Veszprém megye területén (Csánki 1890–1913/III: 236), s mindkettőt foglalkozást jelentő helynevek vették körül, kilenc-kilenc (Heckenast 1970: 38-39), Heckenast ebből azt a következtetést vonta le, hogy itt a fejedelem téli, illetve nyári szállásának, körülöttük pedig az éppen Jutas uralkodása alatt megszervezett és

a fejedelmi udvar köré telepített udvari szolgá-
nepeknek emlékét őrzi a térkép.

Ezt a koncepciót szinte megjelenése pillana-
tától igen élénk elutasítás fogadta. Maga Györffy,
a könyv lektora, is ódzkodott, mondván: Árpád,
Fajsz, Taksony, Géza helynevek az ország több,
különböző részén kimutathatók, így a fejedelmi
hatalomnak ez jellemzője lenne, Jutas helységgel
azonban kizárólag Veszprém megyében találko-
zunk (Heckenast 1970: 39; Györffy 1970: 209).
Egy évvel később, a magyar középkor kutatói-
nak nagyvázsonyi találkozóján azután valóságos
össztűz zúdult Heckenast könyvére.¹³ A kegye-

13 A támadás vezéralakja Solymosi László volt, aki súlyos
kifogásait egy évvel később szabályszerű tanulmányban is
megismételte. Először általánosságban mutatott rá (1973:
106; 1972: 179), hogy egyrészt a helynevek történeti for-
rásként történő felhasználása felettébb kockázatos, hiszen
legjobb esetben a 11., többnyire inkább a 13–14. századból
adatoltak, s így kronológiájuk, 10. századra történő visszave-
títésük eleve bizonytalan; mi több, még a 11. és 12. századi
előfordulások együttesen is csak a felhasznált személynévi
eredetű helynevek 20%-át teszik ki (Solymosi 1972: 179)!
Másképp (1973: 109–110; 1972: 182–183), hogy ugyanazon
személynevet értelem szerűen több személy is viselhetett, s
így azok nem köthetők automatikusan egy bizonyos történel-
mi alakhoz; majd konkrétan (1973: 110–111; 1972: 184–185)
Jutas fejedelemségének elméletét azzal cáfolta, hogy a fog-
lalkozásnévi eredetű helynevek kronológiáját automatikusan
alárendeli a személynévi eredetűekének, holott ez maga is bi-
zonytalan; utóbbiakat pedig szintén kritikátlanul köti az ilyen
nevű Árpád-ivadékokhoz, akiknek viszont épp e foglalkozás-
névi helynevek alapján tulajdonít máshonnan nem adatolható
szervezőmunkát (vagyis a bizonyítandóval bizonyít). Utóbbi
alkalommal (1972: 185) külön kitért arra, hogy Jutas, akinek
neve állítólag „ínyenc”-et jelentene, Heckenast feltételezte

lemdőfést végül Kristó Gyula adta meg, aki első-sorban ugyan Györffy-t támadta mint a helyneveket kritikátlanul forrásként használó módszer atyamesterét (Kristó 1976: 30–35; vö. uő 1980: 357–360; 1995: 255–272; 2002: 162–265),

szervezőmunkája során 14 ipari foglalkozásról tanúskodó falut hozna létre, főzésről, felhalmozásról árulkodót ellenben csak négyet, őstermelést idézőt pedig egyetlen egyet! Végül (1973: 111; 1972: 185–188) azzal is megvádolja Heckenastot, hogy inkorrekt módon idézné Csánkit, aki hiszen óvakodott attól hogy a második – az újkorban nem ismert – Jutas pontos fekvését meghatározni próbálja.

(Jellemző a vita korrektségére, hogy Heckenast [1973: 121] az e bírálatra adott válaszában úgy reagált az utóbbi megjegyzésre, mintha az egyenesen azzal vádolta volna Csánkit, hogy a második Jutas csupán az ő téves forrásinterpretációjának köszönhetné létét, s valójában sosem létezett volna – holott Solymosi nem e falu létezését, csupán Heckenast felvázolta térbeli elhelyezkedését kérdőjelezte meg, s Csánki óvatosságát a kérdésben éppen pozitívként említette! Ennél már csak az meghökkentőbb, hogy közel negyedszázaddal később Kristó Gyula [1995: 258] is úgy hivatkozik Solymosira [második, nagyobb súlyú munkájára a kérdésben!], mint aki elvittatta volna a második Jutas falu létezését.)

Végül Solymosi arra is utal (1973: 111), hogy az *ismert* Jutas falu esetében a körbe, amely ezt foglalkozásnévi eredetű helynevekből körülvénné, ugyanúgy beesik Fajsz falu, sőt, maga Veszprém is – így nem dönthető el, hogy az ilyen személyneveket viselt 10–11. századi közszerelő, melyike szervezte volna meg itt a szolganépeket. „*Jutas szervező tevékenységével kapcsolatos felfogás jelen formájában nem alkalmas tárgyának meggyőző kifejtésére.*” – foglalja össze (uo).

Solymosi eredeti bírálatát erősítette meg Érszegi Géza (1973: 157), Fügedi Erik (1973: 131–132) pedig azzal egészítette ki, hogy a nyári és téli szállás váltogatásának csakis ott van értelme a steppei nomádoknál (de az Alpokban vagy a Pireneusokban is), ahol a kettő között éghajlati különbség áll fent; márpedig ilyen még az (Árpád legelővonalával azonosított) Duna mentén sem mutatható ki, nemhogy Veszprém megyén belül!

de nem mulasztotta el konkrétan Heckenast-ra is kitérni (1976: 30, 34, 65-84; 1995: 255, 257-258, 261-262). Ahogy írja (1976: 31, 34): „*Komoly tévedés azonban a névadók körét az úri nemzetségekbe tartozó birtokosok körére leszűkíteni. Gazdag példaanyag mutatja, hogy pusztá személyneves földrajzi név névadója lehetett az uralkodó osztály alsó peremén helyet foglaló várjobbágy éppen úgy, mint az elnyomott osztály számos, társadalmi helyzet vagy foglalkozás alapján elkülönülő tagja...*” S konkrétan felhoz egy Jutas nevű lovászt, mint példát, a 11. századból! Azóta, amennyire tudom, Heckenast koncepciójára nem is tért vissza senki.

Most azonban, hogy Tóth Sándor László egészen más közelítésből ugyanezen eredményre jutott, Heckenast érvei is feltétlenül megérdemelnek egy újabb vizsgálatot: valóban annyira tarthatatlanok-e?

Visszafelé haladva az ellenérvek idézett sorrendjében: 1086-ban egy oklevél valóban említ egy Jutas (*Jutus*) nevű lovászt.¹⁴ Csakhogy a

14 *Conscriptio bonorum monasterii Sancti Mauricii de Beel I. (1086) DHA 1992: 84/I. (p. 253) (In Cupan hii sunt equites: Keca, Dobron, Gurcu, Hyldechu, Halidi, Erecu, Futoc, Seca, **Jutus**, Hyllu, Oroduc, Gueteil, Mutina, Taia, Tunik, Moglout. [...] In Pan[auuadi]: Acha, Jut, Gugmat, Zacal, Elenita, Deged, David, Neuiant, Heten. – Kiemelés tőlem!)*

Veszprémhez közeli Jutas helységről már négy évvel korábbról ismerünk adatot.¹⁵ (Ráadásul az ugyanebben a térségben elterülő Fajsz faluról is szó esik ugyanezen oklevélben!¹⁶) Itt tehát nincs szó 13–14. századi helynévadásról! (Szemben Kristó [1976: 30–31] cáfoló példáival: a 14. században élt Árpád, Zolta, 13. századi Üllő, Décse [=Géza], s a 12. század óta kimutatható számos Koppány nevű személlyel.) Ebből persze még mindig nem következik, hogy a szóban forgó helység névadója feltétlenül Árpád fia lett volna, de mindenesetre valamivel nagyobb mértékben valószínűsíthető. Vagy talán hihe-
tőbben vélhetjük névadónak a kortárs lovászt, aki ráadásul nem is az azonos nevű faluban, hanem Koppányban élt?! (Sőt, a Jutas és Fajsz falunevek közelsége és e közös, viszonylag korai oklevélben való felbukkanása még azt a kérdést is felveti: bizonyosan véglegesen tudománytörténeti tévedésnek minősül-e a kónstantinosi Φαλίτζις~Φαλῆς fejedelem nevének összekap-

15 Ladislaus I rex possessiones ecclesiae cathedralis Sancti Michaelis Vesprimiensis conscribit (1082 apr. 29.) DHA 1992: 81. (p. 236) (*In villa Juthos habet ecclesia terram ad Iaratrum et XI prata, I cubicularium nomine Mona cum curru, alium vero nomine Paulum sine curru, et I molendinum.*)

16 Uo p. 237 (*In villa Faysch habet ecclesia terram satis magnam signatam circumquaque et silvam nomine Soulumos, habet currigeros, yobagiones prepositales, et preter hoc terram in quator locis.*)

csolása az ilyen helynevekkel [l. Pais 1973: 128; Kristó 1976: 33-34; uő 2002: 140-149]?)

Természetesen mindez még csak igen halvány lehetőséget biztosít egy olyan hipotézisnek, hogy a mondott veszprémi falu neve valóban Árpád fia, Jutas emlékét őrizné. S még ha úgy lenne is, azt akkor is nehéz lenne ennek alapján bizonyítani, hogy a falu körzetében található, foglalkozásnévi eredetű falunevek szintén a 10. századból valók, s éppen az ő kündü-kagáni szervezőmunkájának emlékét őrzik.

Igen halvány segítséget nyújtana ehhez Fügedi Erik (1973: 129–130) felvetése, mely szerint a vizsgált foglalkozásnevek főként két foglalkozási ág (a fémművesség illetve erdőgazdálkodás) tematikájához kapcsolhatók, amelyek közül az erdőgazdálkodással összefüggők későbbiek, az erdőispánságok kialakulásának korából valók; a fémművesség körébe tartozók ellenben valóban a nomád korra vezethetők vissza, hiszen nomád harcosok számára a fémművesség termékei nélkülözhetetlenek. (Valójában persze a letelepedett ember számára is, így valójában még ez sem állja meg a helyét.) Mármost Heckenast (1970: 38–39) mindkét Jutas falu mellett (holott láttuk, az elsőnek az elhelyezése is bizonytalan a mai Bakony-szentkirály határában!) 9-9 foglalkozásnévi eredetű helynevet sorol fel. Ezek közül az első mellett kettő hozható kapcsolatba a fémműves-

séggel: *Csatár* (ez Heckenast [1968: 155] szerint a szláv *ščitar[i]*=’pajzskészítő’ származéka – 1491-ből), és esetleg *Vinye* (melynek nevét [uo: 157] az ugyancsak szláv *vigne*=’kovácsműhely’-re vezetné vissza, de maga is érzi, hogy itt súlyos nehézségekbe ütközik¹⁷ – a 11. század végéről.) Jóval több fémművességgel kapcsolatos helynevet találhatunk a ma is ismert Jutas falu körüli kilenc között: két *Csatár* (az egyik már 1080-ból adatolva, a másik azonban csak 1260-ból, az is bizonytalan!), egy *Kovács* (1193-ból), egy *Kiskovácsi* (1344-ből és 1352-ből), s végül egy *Mecsér* (ez, ahogyan Moór Elemér [1936: 38] feltételezte, az ismét csak szláv *mečare*=’kardverő’ átvétele lenne – 1456-ból). Ez már öt helynév kilencből, csakhogy közülük, láthatjuk, csupán egy adatolható a 11. századból, ahogy az előbbi kettő közül is csak az egyik, éppen a nyelvészeti-
leg vitatható. Így Heckenast elképzelését a fejedelmi szolgálonépeket maga köré szervező Jutas fejedelemről Fügedi fenti megszorításával sem tudjuk valószínűbbé tenni.

Végül, ami a leginkább megkérdőjelezi Heckenast érvelését: az utóbbi évtizedekben az is egyre

17 *Vinye* neve a pannóniai monostor Szent László-kori összeírásában *Uueihna*, III. Ince pápa 1216-os oklevelében *Vene*, az Albeus-féle összeírásban *Vegne* alakban szerepel. Utóbbi kettőnek szabályos fejleménye a mai névalak; ha azonban a szláv *vigne*-ből kívánjuk eredeztetni, akkor az *Uueihna* alak komoly nehézséget okoz! (Heckenast 1968: 157)

kétségesebbé vált, hogy Árpád nemzetsége már ilyen korai időben jelen lehetett volna bárhol a Dunántúlon¹⁸.

18 Szabó János Győző (1980: 40-47) a Duna–Tisza közén, illetve annak táján értelmezett környékén a tarsolylemezek és a női hajfonatot díszítő lemezes korongokon tapasztalható négyágú palmetta-ábrázolásokról, illetve az őket gyakran keretező rombuszokról feltételezte, hogy azok a négy égtájra, ezen keresztül a világ teljességére utalnak; mivel pedig ez nagyfejedelemre jellemző motívum lenne, a Duna-Tisza-kö-zére igyekezett lokalizálni ez utóbbi törzsének szálláshelyét, a távolabbi előfordulásokat pedig (a Csallóközben, a Felvidék nyugati részén, Baranyában, valamint a Tisza és a Maros mentén) a befolyási övezet kiterjedésével magyarázta (uo: 42). Ugyanakkor (uo: 47) hivatkozott a Felső-Tisza-vidék gazdag leleteire is, itt egy másik fejedelmi központot tételezve fel (esetleg a kündü-gyula-kettősség alapján). Ugyanabban az évben Kristó Gyula (1980: 444-445; l. még uő 1996: 173-174) lényegében hasonló eredményre jutott analógiás alapon: hogy a nomád népeknél a vezértörzs rendszerint a szállásterület közepén, a többiek által védetten-közrefogottan szokott elhelyezkedni. (Ugyanakkor ebbe még belefért szerinte, hogy Árpádot a Duna túlsópartján, Óbudánál temették volna el.) Dienes István (1986: 99) ezzel szemben elsőként mutatott rá, hogy a Felső-Tisza-vidék gazdag temetkezési helyei mindenképpen fejedelmi központra utalnak, míg a Duna mentén, ahol az Árpád-ház 10. századi szálláshelyeit hagyományosan el szokták képzelni, nem kerültek elő hasonlóan gazdag leletek (uo: 101). A következtetést mégsem merte levonni: értelmezése szerint a Felső-Tisza-vidék csupán a honfoglalás éveiben szolgálhatott átmeneti fejedelmi szállásul, a későbbiekben viszont a mindenkorai trónörökösök központja lett volna (uo: 99-101). Révész László (1996: 201-203) viszont már arra hivatkozva, hogy a Felső-Tisza vidéken sehol máshol nem tapasztalható sűrűséggel kerültek elő előkelő temetkezések, méltóságjelvények, ide rögzítette a nagyfejedelmi szálláshelyet a 10. század első felében. Madaras László (1997: 115) ellenben hivatkozva arra, hogy Révész (1996: 202) a Felső-Tisza-vidék mellett a Közép-Tisza-vidéki (Szolnok környéki) feltárásokra is hivatkozott, egy másik

Összegezve: ha elfogadjuk is – Tóth Sándor László érvelése nyomán –, hogy Jutas a magyarok kündü-kagánja volt, Heckenast érvei akkor is változatlanul alkatlanok arra, hogy ezt alátámasszák. 1970-es hipotézise legjobb esetben arra lehet példa, hogy a vak véletlen nyomán

törzsfői központot sejtve ott, s hogy erre a területre még a Szabó János Győző feltételezte Duna-Tisza-közi fejedelmi központ is áterjedt volna a Tiszán keresztül, azt állapította meg: immár **három** törzsfői központ s így törzs helyét tudjuk régészeti eszközökkel meghatározni: a Felső-Tisza-vidéken, a Közép-Tisza vidéken és a „Délalföldön”. (Arra nem tért ki, hogy e három közül valamelyik a „nagyfejedelmi” törzsszel lett volna-e azonos.) Mindezen koncepciókat megerősítette Makk Ferenc (2003: 12-13), aki egészen más kiindulásból (a Kónstantinos munkája 40. caputjában előforduló folyónevek – Temes, Tútis [=Béga?], Maros, Körös, Tisza – elemzése nyomán jut arra, hogy a „*nagyfejedelmi hatalmi központ*” valahol a Tiszántúlon kellett, hogy elhelyezkedjék a 10. század közepe előtt. Mindezekkel szemben Tóth Sándor László (2010: 82-83) Anonymusra és a krónikás hagyományra hivatkozva kitarat emellett, hogy Árpád törzsének szálláshelye a Duna középső szakaszán, főként az Észak-Dunántúlon kellett elhelyezkednie. Ha túloz is Madaras László (1997: 112), aki szerint Tóth Sándor László (igaz, nem a most vizsgált kérdéssel, hanem még a magyar törzsek etelközi elhelyezkedésével kapcsolatban elhangzott) álláspontja „... jó példája annak a „történész” gondolkodásmódnak, amely az írott forrásokat, sőt, egy-egy kiemelkedően fontos – ám értelmezésében egyáltalán nem problémamentes – forrást »fetisizál«, majd aksiómaként [sic!] kezel. Egy aksióma a matematikában a megkérdőjelezhetetlen alap szerepét tölti be, melyre rendszereket lehet építeni. Ilyen a történettudományban nincs, ezt egyetlen forrásunk sem tölti be, illetén egy ilyen módszer használata semmiképpen nem indokolt.” – hiszen Tóth az írott forrásokat egyáltalán nem fetisizálja megkérdőjelezhetetlen információk forrásaként –, az tagadhatatlan, hogy a régészeti érvek ilyen mértékű figyelmen kívül hagyása súlyos egyoldalúságot jelent.

néha messzemenően helytelen kiindulásból is el lehet jutni helyes következtetéshez...

4.

A következő kérdés, amelyet fel kell tennünk: amennyiben Jutas kündü-kagán volt, mikor volt az? Közvetlenül Árpád után, vagy valamelyik bátyja – esetleg mindkettő – uralkodott még előtte?

A kérdés megválaszolásához eredetileg lenne magától Kónstantinostól származó információnk – hiszen ő közli, hogy „Liuntika” „Τῷ δὲ τότε καιρῷ” volt a magyarok fejedelme. De hát mikor volt „az az idő”?! A császár az előző mondatban még a magyarok bolgár hadjáratáról számol be, Bölcs León szövetségeseiként, Symeón ellen; a következő pedig Symeón bosszújáról, szövetségéről a besenyőkkel. Nyilvánvaló azonban, hogy téved: a honfoglalás előestéjén még az agg Álmos volt a kündü-kagán, annak rituális feláldozása után pedig Árpád.

Kérdés: miként tévedhetett a császár ekkorát? Elintézhetjük-e tévedését annyival, mint Kristó Gyula (1980:238) tette: „...*ha alig pár évvel ezt [ti. a bolgár háborút] követően vette át Árpádtól Levente a fejedelmi méltóságot, valamelyest menthető a császár botlása.*” Aligha, hiszen két caputtal korábban Kónstantinos maga is így számol be a

honfoglalásról: „...a besenyők rátörtek a türkökre és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket.”¹⁹

Mégis magyarázhatónak látszik e kronológiai zavar. Ezzel kapcsolatban saját, immár többször kifejtett hipotézisünkre kell utalnunk, mely a fejedelmi hatalom létrejöttével kapcsolatos a magyarok között. (Uhrman 1987–1988: 212–214; uő 2003: 331–332) Eszerint a Kónstantinos 38. caputjában olvasható elbeszélés tévesen összekapcsol egymással két, eredetileg össze nem függő információt. Az egyik, hogy mikor Levédi önmaga helyett Álmost javasolta fejedelemnek, érvként hozzáfűzte, hogy annak fia is van, Árpád (míg neki magának nincs, így a régi, patriarchális felfogás szerint szakrális uralkodónak alkalmatlan); a másik, hogy a magyarok egy adott időpontban (azaz valójában a honfoglalás kezdetén) úgy döntöttek, hogy (most már) inkább Árpád legyen a fejedelem, semmint Álmos. A két esetet valójában kb. negyven év választotta el egymástól; Kónstantinos azonban, aki nem volt tisztában a steppei, szakrális fejedelmek kultuszának apai jellegével, nem fogta fel, miért kellett az első esetben Árpád nevére hivatkozni, ezért úgy értelmezte, hogy Árpád már a korábbi alkalommal mint alternatív jelölt szerepelt tulaj-

19 Kónstantinos 38. (BK 1950: p. 172) (...τοῖς Τούρκοις ἐπιπεσόντες οἱ Πατζινακῖται, κατεδίωξαν αὐτοὺς μετὰ τοῦ ἄρχοντος αὐτῶν Ἀρπαδῆ.) Magyarul: uo: p. 173

don apjával szemben; s az utóbbi közlést tévesen idekapcsolva, hogy a két jelölt közül ő is kerekedett felül.

Ha mármost volt bármely információja arról is, hogy az első megválasztott fejedelem kb. negyven évig uralkodott, akkor logikusan kellett arra a következtetésre jutnia, hogy 895 táján már nem Árpád, hanem az ő fia ült a fejedelmi széken, s ebből a megfontolásból illesztette be a bolgár háborúról szóló beszámolójába a „Liuntika” fejedelemségéről szóló, máshonnan származó közlést.

Máshonnan – de akkor honnan? Kónstantinos igen sokféle forrást használt fel munkája elkészítéséhez (Moravcsik 1950: 6–7; Kapitánffy 2003: 144); ám a magyar vonatkozású részekhez (Tormás, Bulcsú és esetleg a gyula személyes közlései mellett) legalábbis részben bizonyos Gabriél nevű klérikos beszámolójára támaszkodhatott (Bury 1906: 564–565; Fehér 1922: 43–44; Deér 2003: 27; Macartney 1930: 148; Moravcsik 1953: 47; Györffy in MEH 1975: 283 [214. szj]); Senga 1983: 313; Tóth 2010: 71), akiről annyit tudunk, hogy „*egyszer [...] a császár parancsából elküldték a türkökhöz...*”²⁰ Legalább hipotétikusan tehát felvethetjük, hogy

20 Kónstantinos 8. (BK 1950: p. 56) (Τοῦ γὰρ κληρικοῦ Γαβριὴλ ποτε πρὸς τοὺς Τούρκους ἀποσταλέντος...) Magyarul: uo: p. 57

„Liuntika”, azaz Jutas valójában Gabriél követjárása idején volt a magyarok „első fejedelme”, s Kónstantinos Gabriél jelentéséből emelte át (a fenti okokból) a bolgár háború és a honfoglalás korába.

Csakhogyn van-e bármilyen támpontunk Gabriél útjának datálásához? A császár szövegében szereplő ποτε éppenséggel azt sugallja, hogy már maga Kónstantinos sem volt képes a kezében levő követjelentésből megállapítani, mikor keletkezhetett. Ennek megfelelően vitathatatlanul az a legkorrektebb eljárás, ha beismerjük (Gombár 2000: 62; Makk 2003: 13): nem tudjuk meghatározni Gabriél követségének időpontját (és így persze Liuntika-Jutas fejedelemségéét sem). Nem meglepő azonban, hogy mégis, a Jutas-kérdés felmerülését megelőzően is megfogalmazódtak ezzel kapcsolatban hipotézisek. Ezek három időpont körül csoportosíthatók: közvetlenül az első bolgár háború után, még a honfoglalás közben, 895–900 között²¹; 927 (Symeón bol-

21 Pauler (1900: 67–68) egyértelműen nem foglal állást, de művének szövegösszefüggése azt sugallja, hogy Symeón újabb, Bizánc elleni háborúját (917) megelőző időre gondol. Hóman (-Szekfű 1939: 133–134) hasonló bizonytalansággal „*húsz évvel a honfoglalás után*”, tehát 914–920 között gyanítja. Bury (1906: 564–565) abból kiindulva, hogy Kónstantinos munkájának 13. caputja, mely Turkia területébe még nem érti bele a Dunántúlt, nyilván még a honfoglalás közben született információkra vezeti vissza e fejezetet, s mivel feltételezi, hogy ezen információk forrása Gabriél volt, így annak követjárását még VI. (Bölcs) León (886–912) korára, azon belül is

gár cár halála) környékén vagy utána²²; s végül 943–944-ben, egy bizánci magyar kalandozást követően.²³ Az első esetben ki kellene zárunk

906 előttre helyezi. Györffy (1990: 103) eredetileg, 1939-ben ugyanezen gondolatmenet alapján 895-900 közöttre tette; e nézetéhez később (1977C: 112; 1984: 597) visszatért. Az ő nézetét követte Senga (1983: 313), illetve Tóth Sándor László (2010: 71).

22 Moravcsik (1953: 44-45) „közelebről meg nem határozható” időről beszél, de ezt mindenesetre „A bolgár veszély megszűnése” (vagyis 927, Symeón halála) után tartja elképzelhetőnek. Fiatalkori álláspontját megváltoztatva átmeneileg így vélte Györffy (in MEH 1975: 282-283 [214. szj]) is: előre bocsátva, hogy pontos datálás nem lehetséges, 927 **utánra** helyezi, „...mert csak így érthető, hogy a császár arra biztatja a magyarokat, hogy foglalják el a besenyők területét, amelyen korábban ők laktak...”; őket követi Révész (1996: 203). Ezzel szemben 927 **körül** véli valószínűnek Róna-Tas (1997: 271).

23 Marczali (1895: 199-200) a 943-as bizánci magyar kalandozást szorosan követően feltételezi. Az ő álláspontját támasztja alá Fehér Géza (1922: 44), mondván: a Gabriél útjáról szóló beszámolóban az ἀπὸ κελευσέως βασιλικῆς fordulat arra utal, hogy e követségre még I. Rómanos Lekapénos (920-944) uralkodása alatt került sor. Kónstantinos ugyanis gyűlölte apósát s egyben társuralkodóját, aki távol tartotta őt a valódi császári hatalomtól, s nem is szívesen írta le a nevét, ha csak elkerülhette; másként megnevezné a császárt, aki Gabriélt a magyarokhoz küldte. Hogy viszont Rómanos közel negyedszázados uralkodásának miért éppen a végére rögzíti ezen eseményt, azt azzal magyarázza, hogy az orosz őskronika (Letopis Nestora a. 6452. in MPH 1864: p. 587. Magyarul: RIE 2015: p. 50) éppen 944-ből tud orosz-besenyő szövetségről Bizánc ellen. Hogy ugyanebből az évből tudunk Bizánc elleni magyar támadásról, sőt, hogy ez már a második, és hogy az elsőt kivehetően a magyarok és a besenyők közösen hajtották végre, azt nem tekinti ellenérvnek, hiszen a magyarokkal Theophanés császári diplomata mindkétszer békét szerez. De ha ez sikerült is Theophanésnak (nem ingyen!), alig hihetjük, hogy a magyarok mindezeket követően

Gabriélt mint Liuntika-Jutas fejedelemségének forrását, hiszen teljesen valószínűtlen, hogy Árpád még 900 előtt elhunyt volna. Mivel pedig Ibn Hajján krónikájából sejthetjük, hogy az „Árpád nemzetségéből sorban következő” fejedelmet 942-ben Ecsernek (Elter 2009: 87) hívták (=Ecsellő? [Uhrman 2012: 79–82]), így a 943–944-es datálás ugyanígy kizárná, hogy ekkor Jutas fejedelemségére gyanakodhassunk. Ha viszont a 927 körüli időpontot fogadnánk el, indokoltan számolhatnánk ebben az időszakban Jutas uralkodásával.

Van-e hát bármi módunk dönteni afelől, hogy a háromféle hipotézis közül melyik lehet a legmeggyőzőbb?

A legkorábbi, honfoglalás-kori datálás mellett, láttuk, a „Turkia” földrajzi fekvésére vonatkozó információk szolgálnak érvül Kónstantinos munkájában, aki mintha nem tudna arról, hogy a szállásföld a Dunántúlra is kiterjed. Ez azonban magyarázható másként is: például, hogy a császár „*Magyarországnak, amelyet »Turkia« néven említ, csak a déli részeit ismeri, főleg a Gyula-törzs szállásterületét...*” (Moravcsik 1953: 47); avagy, ha mégis oly korai beszámolón alapul e rész, hogy a csak 900-ban megszállt Dunántúl

is kíváncsiabb szomszédoknak látszottak Bizánc szemében, mint a besenyők! Karácsonyi (1925: 63) az előbbieket követve konkrétan 944-re datálja Gabriél misszióját; Deér (2003: 27) szintén a 943-944 évek valamelyikére.

ekkor még valóban nem volt a szállásföld része, úgy e beszámoló nem szükségszerűen származik Gabriéltől. Nyilvánvaló, hogy Kónstantinos Gabriél írásbeli jelentésén és Tormás, Bulcsú, esetleg a gyula szóbeli beszámolóján túl számos további forrást is felhasznált (Kapitánffy 2003: 144). Gabriél tevékenységéhez tehát azokat indokoltabb kötni, amelyek az ő követi utasításával, Etelköznek a besenyőktől a magyarok általi visszafoglalásával hozhatók valamiképpen kapcsolatba.

E követelménynek a másik két javasolt időpont megfelel. 927 a rettegett bolgár cár, Symeón halálának időpontja: Moravcsik (1953: 44) értékelése szerint csak miután Bizánc az ő fenyegetésétől megszabadult, keríthetett sort arra, hogy a krími területeiket rendszeresen fosztogató besenyők ellen is fellépjenek. Persze az, hogy személyes fellépés híján a magyarokat uszítsák a besenyőkre, elvben még indokoltabb lehetett volna addig, amíg személyesen nincs módjuk a besenyőkre támadni – tehát éppen még Symeón életében. Csakhogy, mint arra ugyancsak Moravcsik (1953: 46) rámutat, Symeón korábban Bulgária egészen az Adriáig ért, éppen ezért nem volt a magyaroknak ebben az időben módjuk Konstantinápoly felé kalandozni. De ha így van, akkor ennek a fordítottja is igaz: a Symeónnal többnyire ellenséges viszonyban lévő

Bizánc követei is legfeljebb titokban, súlyos kockázattal hatolhattak volna át a cár birodalmán, hogy elérhessék a magyarokat.

Ami a 943–944-es dátumot illeti, ennek fő indoka, hogy 944-ben bukik meg I. Rómanos Lekapénos császár, s veszi át a hatalmat ténylegesen az addig csak formálisan jelen lévő társ-császár, VII. (Bíborbanszületett) Kónstantinos. Mivel pedig ez utóbbinak a besenyőkkel kapcsolatos álláspontját jól ismerjük *A birodalom kormányzásáról* rögtön legelső caputjából: „*Úgy vélem, hogy minden időben előnyös a római császárnak, ha azon van, hogy a besenyők népével békében legyen, velük baráti egyezséget és szerződést kössön...*”²⁴ – így szükségszerű, hogy bármilyen besenyő-ellenes diplomáciai akciót még I. Rómanos tényleges uralkodásának idejére helyezzünk.

Hozzá kell azonban tennünk: 943 immár a második magyar kalandozás éve Bizánc ellen. Az első még 934-ben volt, ráadásul al-Mas’údí szerint (*Aranymezők és drágakőbányák* II. 58–59 in MÍSN 2000: 182–183) besenyő szövetségben. Bár a vonatkozó bizánci források (Geórgios Continuatus, Theophanés Continuatus, pseudo-Symeón – ÁKMTBF 1984: VIII. A/3–4. [p.61–

24 Kónstantinos I. (BK 1950: p. 48) (Υπολαμβάνω γὰρ κατὰ πολὺ συμφέρειν αἰεὶ τῇ βασιλεῖ Ῥωμαίων εἰρήνην ἐθέλειν ἔχειν μετὰ τοῦ ἔθνους τῶν Πατζινακιτῶν καὶ φιλικὰς πρὸς αὐτοὺς ποιεῖσθαι καὶ σπονδὰς...) Magyarul: uo p. 49.

62], B/4–5. [p. 64–65]; IX. 3–4. [p. 68–69]; X. 2–3. [p. 70] szerint Theophanés, aki a császári udvar fontos diplomatája volt, mindkét alkalommal békét tudott kötni a magyarokkal, ám egyik alkalommal sem ingyen! Így mégis logikusnak látszik, hogy az az – amúgy hamvába holt – ötlet, mely szerint a magyarok foglalják vissza Etelközt a besenyőktől, inkább akkor születhetett, amikor a császári udvar a magyarok részéről még nem tapasztalt ilyen barátságtalan magatartást, s így remélhette, hogy azok Etelközben is megkímélnék a császár krími érdekeltségeit, amint ahogy Moravcsik (1953: 45) szerint korábbi ott tartózkodásuk idején is azt tették, ellentétben a besenyőkkel.

Vagyis: Gabriél követségét a 927 és 934 közötti hét évre lehet a legvalószínűbben helyezni. Jutas ekkor úgy 47 és 55 év között lehetett (amennyiben még életben volt): minden további nélkül lehetett a magyarok kündü-kagánja.

Ez esetben is marad azonban a kérdés: mikortól? Árpád halálát Anonymus 907-re teszi²⁵; Kristó Gyula ezzel szemben a 899-es vagy 900-as esztendőrt javasolta (1980: 354, 445; 1993: 48=2002: 32), míg ellenben Heckenast (1970: 36–37, 39) becslése szerint elélt és uralkodott

²⁵ Anonymus: *Gesta Hungarorum* 52. (SRH I. 1937: p. 106) (*Post hec anno dominice incarnationis DCCCCVII. dux Arpad migravit de hoc seculo...*)

a 910-es évek elejéig. Anélkül, hogy itt és most dönteni kívánnánk álláspontjaik között, le kell szögeznünk: még ha, mondjuk, 913-at tételezzük is fel legvégső dátumként, 927-ig ahhoz képest is eltelik 14 év; ha viszont 899-től 934-ig számolunk, akkor 35. Még a 14 évbe is elvileg belefér több testvér egymást követő uralkodása; a 35-be persze még inkább.

De ez csak lehetőség, amely a legkevésbé sem kényszerítő. Azt sincs módunk kizárni, hogy Jutas két idősebb fivére még apjuk életében elhunyt csatában avagy betegségben, ahogy azt az Anonymus beszámolóját szavahihetőként elfogadó, s így Árpád utódjának Zoltát vélő kutatók (Szabó 1883: 147; Marczali 1995: 153; Hóman 1938: 56) róluk is, magáról Jutasról is feltételezték.

5.

Tóth Sándor László (2010: 177) pedig – noha csak érintőleg – hivatkozik *A mongolok titkos történetére* mint párhuzamra, ahol Dzsingisz kán négy fia közül ugyancsak a harmadszülöttet, Ögödejt jelölik ki apja utódjául – két bátyja életében és hozzájárulásával (MTT 11. 254–255 [p. 119–123])!

Érdemes e párhuzamot közelebbről is megvizsgálnunk: milyen mértékben áll fent?

Az elbeszélés szerint Dzsingisz kánt egyik felesége, Jiszüj-Kadun figyelmezteti, hogy ő sem örök életű, hát jó lesz, ha még életében kijelöli utódját négy fia közül. A nagy kán összehívja a fiúkat, s valamennyiük véleményét kéri. Elsőként az elsőszülött Dzsocsi kapna szót, de mielőtt megszólalhatna, a másodszülött Csaadaj közbevág: feltételezi (amit Dzsingisz kán egy szóval sem mondott), hogy bátyja megszólalásbani elsőbbsége egyben már a trónöröklés jogát is jelenti, siet hát tiltakozni: *„merkit nemzetségből való pusztai fattyú”*-nak minősíti am azt, s tűrhetetlennek mondja, hogy az kormányozhassa majd testvéreit. Dzsocsi természetesen felháborodik, és erényeire hivatkozik: Csaadaj nem múlja őt felül sem íjászatban, sem birkózásban – legfeljebb *„keményfejűségben”*. Kis híján tettelességre kerül sor, ám a fivéreket szétválasztják, s az egyik jelen lévő ezredparancsnok, Kökö-csosz mindkét fiút rendreutasítja, mondván: vitájukkal édesanyjukat, Börte-üdzsint sértik meg! Dzsingisz kán maga csak ezt követően szólal meg, hogy kijelentse: igenis Dzsocsit tekinti elsőszülöttjének. Csaadaj mindezek után (látszólag?) magába száll, és új javaslattal áll elő: most a harmadszülött Ögödejt javasolja mindkettejük helyett, aki egyetlen erényében múlja felül két bátyját: nyugodt. *„A fiúk közül Dzsocsi meg én, mi ketten vagyunk a legidősebbek; a kán atyának*

együttesen fogjuk erőnket szentelni. Aki közülünk kihúzná magát a kötelességből, azt a másik keresztülhasítja! Aki közülünk visszamaradna, annak a másik a sarkát levágja!" (uo: 255 [p. 122]). Ezt a javaslatot most már Dzsocsi is támogatja; Dzsingisz kán – jellemző módon – először két idősebb fiát inti, hogy tartsák is meg most adott szavukat, s csak ezután fordul Ögödejhez: ő mit szól? A harmadszülött némi szabódással bár, de vállalja a jelöltséget; s ezután már a legifjabb fivér, Toluj-otcsigin sem mond (nehezen is mondhatna!) mást: azt a bátyját fogja támogatni, akit Dzsingisz kán kinevezett.

Az egész történet utólagos betoldás *A mongolok titkos története* szövegében (Ligeti 1962: 200), s ebben a formában nyilvánvalóan nem hiteles. De éppen átlátszóan propagandisztikus jellege engedi meg, hogy forrásértékűnek tekintsük – ha Dzsingisz kán utódlásának vonatkozásában nem is, a steppei uralkodók általános öröklési rendje, felfogása szempontjából annál inkább!

Mit állapíthatunk meg? Először is: a *senioratus* gondolata itt fel sem merül. (Talán, mert Dzsingisz maga a birodalomalapító: neki csakis fia jöhet szóba utódjaként, testvére nem!) *A primogenitura* gyakorlata ellenben nagyon is ott szerepel a vitatkozók tudatában. Elsődlegesen Dzsocsi is, Csaadaj is ezen az alapon köve-

telné magának az atyai trónt – a vita azon folyik közöttük, hogy melyikük a jog szerinti elsőszülött. Csaadaj persze csakis úgy tekintheti magát annak, ha bátyját (édesanyjuk merkit fogsága idején fogant) fattyúnak kiáltja ki.

A második szempont az *idoneitas* lenne. Dzsocsi állítja, hogy birkózásban és nyilazásban felülmúlja öccsét. Ezt utóbb Csaadaj maga is elismeri. Kérdés persze, hogy egy uralkodó esetében ezek-e a legfontosabb készségek, amelyek *idoneusszá* tehetnek valakit. Valóban, a vita további részében a civódó fivérek is a politikai alkalmassággal jobban összefüggő vonásokra térnek rá. Dzsocsi azzal vádolja Csaadajt, hogy „keményfejű”, azaz kompromisszumra képtelen, erőszakos, meggyőzhetetlen jellem. Amikor pedig Csaadaj immár „*mosolyogva*” beszél (vagyis legyőzte magában előző dühkitörését), ő is egy olyan politikai szempontú erényt emel ki Ögödej személyében, amellyel az mindkét bátyját állítólag felülmúlja: a nyugalmat.

Az elbeszélés bizonyos értelemben mind a négy fiút idealizáló módon jellemzi. Mégis, itt legalább kapunk valamilyen képet négy állítólagos személyiségről. Árpád fiaival kapcsolatban semmi ilyesmivel nem rendelkezünk. Semmi okunk nincs feltételezni Tarhosról és Előrről, hogy bármelyikük törvényes származása gyanúba vehető lett volna, avagy hogy bármelyikük

túl lobbanékony, „keményfejű” lett volna. De *A mongolok titkos története* mégis sugall bizonyos általános szabályszerűséget. A „nyugalom”, amelyet persze Ögödejről szólva okunk lehet a gyenge akarat, határozat- és akcióképtelenség eufemisztikus megfogalmazásaként érteni, akkor (és csakis akkor) minősülhet kívánatos uralkodói tulajdonságnak, ha hordozójának személye kompromisszumot jelent(het) a nála jóval erősebb, határozottabb, tehetségesebb, de egyben agresszívabb riválisok között. Dzsocsi és Csaadaj kölcsönösen nem képesek egymást uralkodóul elfogadni, de mindketten készségesen elfogadják a „nyugodt” Ögödejt; s Csaadaj érvelése szerint a harmadszülött uralmát éppen az tenné meg-ingathatatlanná, hogy bátyjai egymást ellen-öriznék s akadályoznák meg bármilyen illojális lépésben.

Dzsingisz kán fiainak esetében végül nem derült ki, hogy ez a módszer beválhatott volna-e, hiszen Dzsocsi még apja életében meghalt; a valóságban Dzsingisz kán gyaníthatóan nem is vállalta oly fenntartás nélkül elsőszülöttjének, mint az idézett szöveg szerint, hiszen amikor *ulus*zokra osztotta birodalmát fiai között, Dzsocsi nemcsak a legtávolabbi területet kapta (ez az elsőszülött fiú esetében még megfelelt volna a hagyományos gyakorlatnak), de a legkisebbet is (Lőrincz 1977: 71–72, 116). De va-

jon elképzelhető-e, hogy a módszer működött a 10. századi magyaroknál? Netán azért éppen Jutas lett „első fejedelem” apja után, hogy így tarthassa egyensúlyban túl agresszív, túl mohó bátyjait? Vagy ellenkezőleg: valóban annyival nagyobb *idoneitasszal* rendelkezett, hogy azok önként meghódoltak neki?

Mindezt csupán találgathatjuk. Marad-e tehát bármi további lehetőségünk, hogy Jutas feltételezett uralkodási idejét kijelölhessük?

6.

Korábban ismételten hangoztattuk azon hipotézisünket (Uhrman 1987–1988: 221–222; uő 2003: 336, 341. [440. szj]), hogy a Géza előtti utolsó két kündü-kagán, Fajsz és Taksony halála összefügg a kalandozásokat lezáró két nagy katonai katasztrófával, az augsburgival, illetve az arkadiupolisival: ezek nyomán rituálisan feláldozták volna őket.

E hipotézis alapja az említett megrázó vereségeknek és a mondott két fejedelem (kalkulálható) eltűnésének feltűnő időbeli közelsége. Azonban, ha már felvetettük, gondoljuk tovább: ha a rituális királyáldozás gyakorlata a magyarok között 970-ig elképzelhető, akkor okunk van azt is feltételezni, hogy a 10. század korábbi kündü-kagánjainak élete is hasonló módon érhetett véget.

Vagyis: ha tudunk a 10. század magyar történelmében további megrázkódtatásokról, azokhoz indokolt lehet egy-egy fejedelmváltást kötnünk.

E módszert tagadhatatlanul ingataggá teszi két körülmény. Az egyik, hogy természetesen nem minden katasztrófa, amely egy népet érhet, katonai jellegű: egy járvány (akár az emberek, akár az állatállomány soraiban) avagy egy éhínség ugyanígy indokolhatja egy szakrális uralkodó feláldozását, mi viszont az ilyen megrázkódtatásokról a külföldi forrásokból nem értesülünk. A másik, hogy amint azt Kristó Gyula (1985: 17) hangsúlyozta, még az sem bizonyos, hogy a külföldi források legalább a kalandozó hadjáratok mindegyikéről beszámolnak. Információbázisunk így eleve hiányos: van-e módunk ennek alapján mégis bármit valószínűsíteni?

Az első, amit le kell szögeznünk: a kalandozó hadjáratokban mindig is benne volt a vereség kockázata is. Jóval több végződött vereséggel közülük, mint ahány fejedelmváltás egyáltalán elképzelhető a 10. századi Magyarországon. (Kristó 1980: 231–232, 240–243, 272, 274–276, 278–280, 282–283). Nekünk viszont most nyilván kizárólag azon vereségekre szabad figyel-nünk, amelyek vagy az emberveszteség mértékét tekintve minősülhettek katasztrofálisnak, vagy elvi, reprezentatív szempontból lehettek különösen fájdalmasak.

Ez utóbbi típusra jelenthetnek példát a 904, illetve a 924 év eseményei. 904 (legvalószínűbben) az az esztendő, amikor Ku(r)szán gyulát, az egész törzsszövetségi haderő főparancsnokát, gyanúnk szerint Árpád testvérét vagy féltestvérét, s így hivatalosan trónörökösét (Uhrman 1987–1988: 218; uő 2003: 299–300 [198. szj], 333–334) a bajorok lakomára hívva törbe csalták, meggyilkolták (Kristó 1980: 233–234). A törzsszövetségi hadak nagy tapasztalattal rendelkező, rettegett hírű vezetőjének (Kristó 1980: 225) halála gyakorlati szempontból is súlyos veszteség lehetett; de ha hipotézisünk helyes, s így Álmos egyik fiának, azaz végső soron a törzsszövetséget életben és virágzásban tartó szent fejedelemnek vérét sikerült a nyugati ellenségnek kiontania, az szakrális szempontból is szörnyűségnek minősülhetett.

Fentebb utaltunk rá, hogy Árpád halálának időpontja vitatott 899 és a 910-es évek eleje között. De merjük felvetni a kérdést: egy ekkora, a dinasztia szakralitását is megkérdőjelező csapás nem indokolhatta-e, hogy vesse magát alá a szakrális feláldozásnak, ha egyáltalán meg kívánja menteni dinasztíája földöntúli tekintélyét?

Újabb látványos kérdőjel járulhatott az „első fejedelmi” dinasztia szakralitásához 924-ben, amikor I. (Madarász) Henrik (919–936) német király törzsterületén, Szászországban fogságba

ejtette a kalandozó magyarok egyik főemberét. Ahogyan az eset legfőbb forrása, Widukind írja: *A magyarok annyira becsülték ezt a vezérüket, hogy váltságdíjul töménytelen aranyat és ezüstöt ajánlottak érte. A király azonban visszautasította az aranyat, inkább békét követelt cserébe, amit végül el is ért, így hát a foglyot egyéb ajándékok kíséretében visszaszolgáltatta, kilenc évre sikerült is megszilárdítania a békét.*²⁶

Pray György (1761: 353) óta kísérti a magyar történészeket a gyanú, hogy egy olyan személy, akiért a magyarok nem sajnálták a „töménytelen” ezüstöt és aranyat, sőt, a kilencévi békét sem, csakis Árpád-házi személy lehetett²⁷.

Leginkább Zoltát vették gyanúba (Pray 1761: 353; Katona 1778: 317; Engel 1834: 82)²⁸. Mióta tudjuk, hogy Zolta nem feltétlenül

26 Widukindus monachus Corbiensis: *Res gestae Saxonicae* I. 32. CFH 1938: 5169 (p. 2661) (*Contigit autem quendam ex principibus Ungariorum capi victumque ad regem duci. Ungarii vero ipsum in tantum dilexerunt, ut pro redemptione illius numera auri et argenti pondera offerrent. Rex autem spernens aurum expostulat pacem, tandemque obtinuit, ut redditio captivo cum aliis numeribus ad novem annos pax firmaretur.*) Magyarul WC 2009: p. 35. Ford.: Magyar László András

27 Pray maga (1761: 353) még nem a váltságdíj értékéből indult ki, sokkal inkább a saját Kónstantinos-interpretációjából (uo: 308-309, 343), melynek jegyében (nyilván Kézai [27. no – l. SRH I. 1937: p. 165] hatására) a császár által Árpádnak és utána leszármazottainak kizárólagosan tulajdonított fejedelmi méltóság csakis katonai jellegű lehetett.

28 Pray (uo) persze ezt még összeegyeztethetőnek tartotta azzal, sőt, egyenesen azzal támasztotta alá, hogy Zolta

volt uralkodó fejedelem 924-ben, többen újra elővették e lehetőséget (Vajay 1968: 45, Heckenast 1970: 40–41). De ha nem éppen Zolta, akkor is nehezen hihetjük el Widukindnak, hogy a rengeteg nemesfém, sőt az ennél még súlyosabb árnak bizonyuló kilencéves béke (amelyet Madarász Henrik nagyon is jól ki tudott használni! – l. Widukind I. 35.!) csupán a fogoly vezér személyisége iránti informális megbecsüléssel lehetett volna magyarázható. Sokkal hihetőbb, hogy itt szakrális jellegű, így minden más szempontot felülíró tiszteletről volt szó az Álmos szent vért hordozó dinasztia minden férfitagja iránt. S még ha elfogadjuk is Kristó Gyula (1980: 259) figyelmeztetését, aki Widukind (I. 38.) egy későbbi helyéből azt állapította meg, hogy az „*egyéb ajándékok*” alatt valójában rendszeres évi adót kell értenünk, az sem változtat azon, hogy a magyarok eredetileg készen álltak volna arra, hogy ők fizessenek, nem is keveset; s a rendsze-

ugyanekkor Árpád utóda, fejedelem volt. (l. előző j!) Katona (1778: 317) ellenben, noha eleve némi távolságtartással idézi Pray álláspontját (*Praius concit... eum verosimiliter ipsum Zoltanum suisse.*), ám amannak érvét már nem veszi át, hanem a magyarok „nyugtalanágát” (*sollicitudine*), melyet ebben az ügyben tanúsítottak, tulajdonítja érvül Praynak. Szabó Károly (1883: 177 [1. szj]) sem az első fejedelmi méltóság és a külföldi hadviselés összeegyeztethetlenségére hivatkozva utasítja vissza Pray ötletét, hanem mert egyrészt az uralkodó fejedelmet (akinek ő is ekkor Zoltát tartja Anonymus nyomán) Widukind várhatóan név szerint is megnevezte volna, másrészt ez esetben Madarász Henrik aligha fogadta volna el, hogy a béke fejében adót kell fizetnie.

res évi adó elképzelhetően még mindig kisebb veszteséget jelentett Henrik számára, mint ha a magyarok évente jönnek és rabolnak. Akkor viszont megint indokolt a gyanú, hogy a dinasztia egyik felnőtt férfitagjának idegen fogságba kerülése egy újabb kündü-kagán feláldozását kellett, hogy maga után vonja...

Mint az közismert, az említett kilencéves béke tette lehetővé Madarász Henrik számára, hogy megerősítse hatalmát Németország-szerte, hadseregét pedig felkészítse a magyarok elleni védekezésre, úgyhogy 932-ben aztán beszüntethesse az évi adó fizetését, s amikor a magyarok ennek hatására két irányból egyszerre támadtak Szászországra, mindkét sereget szétverhesse egymás után (Widukind I. 38.). Igaz, Kristó Gyula (1980: 267–268) joggal mutat rá, hogy szemben a második – a merseburgi – csatának a későbbi forrásokban emlegetett 36, 40, 50, sőt, 100 ezer fős magyar embervesztésével, a kortárs források közül Liudprand (Antapodosis II. 24–31. CFH 1937: 3527 [p. 1472–1473] Magyarul: NyBNyTSz p. 364–368) nem beszél az elesett magyarok számáról, Widukind pedig éppen azt állítja: *„...a magyarok, mihelyt megpillantották a páncélossereget, valóban úgy megfutamodtak, hogy nyolc mérföldön belül alig*

valaki esett el vagy került fogságba közülük.”²⁹ De – túl azon, hogy Widukind szavait értelmezhetjük úgy is: a magyarok annyira megfutamodtak, hogy az üldözőknek csupán nyolc mérföldön túl sikerült igenis utolérni, levágni avagy fogságba ejteni őket! – ha az emberveszteség nem volt is az augsburgihoz mérhető, a presztízsveszteség annál inkább. Henriket nem sikerült megbüntetni az adó megtagadásáért, sem annak újbóli folyósítására rákényszeríteni (Kristó 1980: 268). Ráadásul, amit Kristó megemlít ugyan, de nem von le belőle következtetést: az első csatát illetően Widukind is azt állítja a magyarokról, hogy „...csatába bocsátkoztak velük, vezéreiket megölték, a nyugati sereg többi harcosát pedig szerteszét szórták az egész tartományban. Akadtak közöttük, akik éhen haltak, mások megfagytak, megint mások lekaszabolva vagy fogságba esve – amint meg is érdemelték – nyomorúságos véget értek.”³⁰ Vagyis igenis volt emberveszteség is, ha Merseburgnál netán nem is, hanem az ezt megelőző másik csa-

29 Widukind I. 38. CFH uo (p. 2662) (...sed nichilominus videntes exercitum armatum fuegerunt, ut per octo miliaria vix pacui caederentur vel caperentur.) Magyarul WC 2009: p. 42

30 uo. CFH uo (p.2661) (...inito cum eis certamine, caesis ducibus, ceteros illius exercitus occidentalis per totam illam regionem errare fecerunt. Quorum alii fame consumpti, alii frigore dissoluti, alii autem caesi vel capti, ut digni erant, miserabiliter perierunt.) Magyarul uo p. 41

tában. Mindez együtt gyaníthatóan ismét okot adhatott egy fejedelem feláldozására.

Hipotézisünk egy további körülménnyel még megerősíthető. A 924-es évet követően egy esztendőnyi szünet mutatkozik a kalandozásokban (Kristó 1980: 259-260), és lényegében ugyanezt tapasztalhatjuk a 904-es év után, mivel 905-ben esik ugyan szó egy Itáliát dúló magyar seregről, ám Kristó (1980: 234-235) maga is arra a következtetésre jut, hogy ezek még 904 nyarán érkeztek Itáliába, és alkalmasint ott teleltek át. Közvetlenül 933 után, igaz, nem tapasztalunk hasonló jelenséget, 934-ben és 935-ben erőteljesen folytatódnak a kalandozások, de 936-ban aztán mégis jött egy esztendőnyi szünet (Kristó 1980: 268–271).

Ebből esetleg levonhatjuk azt a következtetést, hogy az ilyen jellegű katonai katasztrófák s az azokat követő fejedelemáldozások után egy évig nem indult kalandozó hadjárat. 933–936-ban a kétesztendőös eltolódás esetleg belpolitikai-valláspolitikai vitákkal, a szászországi vereségek megítélésének ellentmondásosságával magyarázható?

Ha viszont még egy lépéssel tovább megyünk, akkor meg is fordíthatjuk a fent sejtetett összefüggést, és feltételezhetjük, hogy amikor a kalandozások sorozatában egy (vagy kivált több) esztendei szünet mutatkozik, akkor ennek magyarázataként fejedelemáldozásra kell gondolnunk?

Ilyen szünet fordul ugyanis elő a fent említetteken kívül még 914-ben (Kristó 1980: 243), illetve 944–946-ban (uo: 280)³¹. Az előbbit megint csak megelőzte egy „*súlyos, komoly emberáldozatot követelő vereség*” a svábok és bajorok ellen, amelynek esetében – éppúgy, mint majd Merseburgnál – Arnulf bajor herceg adómegtagadása váltotta ki a magyar támadást (Kristó 1980: 242–243); 943-ban pedig a Wels folyónál szenvedtek, ismét a bajoroktól (és karantánoktól) oly mértékű vereséget, amely évekre elzárta az útjukat Nyugat felé (uo: 277–280).

Mindez megengedi a hipotézist, hogy a honfoglalástól Augsburgig eltelt kb. 60 évben a fegyedelemváltások évszámai esetleg a következők:

904

913

924

933

943

S így – természetesen megint csak hipotetikusan – mód nyílik a 10. század első felében uralkodott kündü-kagánok eddig ismeretlen névsorának felvázolására:

31 Kristó (1980: 265) először megállapít ugyan egy mindezeknél hosszabb, ötesztendő (! – sőt, általa hatesztendőnek számolt!) szünetet 927 és 933 között, ám folytatólag maga is megállapítja, hogy itáliai források szerint a magyaroknak ez időszakban évről évre szokásuk volt pusztítani Róma környékén (uo: 266).

Árpád: 895–904(?)

Tarhos: 904(?)–913(?) (vö Nagy 1914: 23!)

Elő: 913(?)–924(?) (vö Nagy 1914: 24!)

Jutas: 924(?)–933(?)

Ecsellő–Ecser: 933(?)–943(?) (l. Uhrman
2012: 79–80!)

Fajsz: 943(?)–955(?)

Jutas fejedelemségét abból a fentebb kifejtett megfontolásból helyeztük 924 utánra, hogy amennyiben létezéséről és uralkodásáról valóban Gabriél klérikos tájékoztatta a császári udvart, úgy annak 927 és 934 között kellett megtörténnie. Eszerint tehát Jutas mégsem közvetlenül követte apját harmadszülött létére, párhuzamba állítása a mongol Ögödejjel mégsem indokolt. Vajay (1968: 45) elképzelése látszik igazolódni inkább, aki el tudta képzelni Árpád három idősebb fiát sorban fejedelemnek (noha helytelen kiindulásból).

Nem győzhetjük természetesen hangsúlyozni, hogy mindez csupán hipotézisekre épülő újabb hipotézisekből összeállított építmény, s pontosan tisztában kell lennünk, tisztában is vagyunk ingatagságával. Mindaddig azonban, amíg nem lesz módunk e kérdésben megbízhatóbb információkhoz jutni (amire alig van remény), az ilyen elmetornák sem minősíthetők teljességgel haszontalannak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bárczi Géza: (1978) Hangtörténet. In uő-Benkő Loránd-Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Budapest. 95-180. (2nd ed.)
- Bartha Antal: (1968) *A IX-X. századi magyar társadalom*. Budapest.
- Bartha Antal: (1987) *A magyar honalapítás*. Budapest.
- Bury, J. B.: (1906) The treatise De administrando imperio. *Byzantinische Zeitschrift* 15. 517-577.
- Csánki Dezső: (1890-1913) *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* I-V. Budapest.
- Deér József: (2003) *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*. Máriabesnyő-Gödöllő. (orig: Kaposvár, 1928)
- Dienes István: (1986) Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei II. A Felső-Tisza-vidék a X. században. In *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I*. Entz Géza (szerk.) Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet: (2003) Hangtörténet/Az ősmagyar kor. In *Magyar nyelvtörténet*. Kiss Jenő, Pusztai Ferenc (szerk.). Budapest. 106-128; A középmagyar kor. *Uo* 597-609.
- Engel, Johann Christian von: (1834) *Geschichte des Ungarischen Reichs* I. Wien.
- Érszegi Géza: (1973) Középkortudomány – forráskritika – információ. In *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál (1971. május 6-8.) elhangzott előadások, hozzászólások*. (A továbbiakban: MKKNT) Éri István (szerk.) Veszprém. 155-158.
- Fehér, Géza: (1922) Ungarns Gebietsgrenzen in der Mitte des 10. Jahrhunderts. *Ungarische Jahrbücher* 2. 37-69.
- Fügedi Erik: (1973) Az együttműködés problémái. In *MKKNT* 127-135.

- Gerstner Károly: (2018) Hangtörténet. In: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Kiss Jenő, Pusztai Ferenc (szerk.) Budapest. 103-128.
- Grégoire-Bruxelles, Henri: Le nom et l'origine des Hongrois. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 91. (1937) 630-642.
- Gyóni Mátyás: (1943) *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. Budapest.
- Györffy György: (1959) *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest.
- Györffy György: (1970) A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeologiai Értesítő* 97. 191-242.
- Györffy György: (1977 A) Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András (szerk.) Budapest.
- Györffy György: (1977 B) *István király és műve*. Budapest.
- Györffy György: (1977 C) Legenda és valóság Árpád személye körül. *Kortárs* 21. 103-113.
- Györffy György: (1984) Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. In *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig/1*. 575-888.
- Györffy György: (1990) Besenyők és magyarok. In uő: *A magyarság keleti elemei*. Budapest.
- Györffy György: (1993) *Krónikáink és a magyar őstörténet./Régi kérdések – új válaszok*. Budapest.
- Heckenast Gusztáv: (1968) A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig. In uő-Nováki Gyula-Vastagh Gábor-Zoltay Endre: *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (a honfoglalástól a XIII. század közepéig)*. Budapest. 131-171.
- Heckenast Gusztáv: (1970) *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. (=Értekezések a történeti tudományok köréből/Új sorozat 53.) Budapest.

- Heckenast Gusztáv: (1973) Tény és hipotézis. *MKKNT* 121-122.
- Hóman Bálint: (1938) *Szent István*. Budapest. (repr.: 2000)
- Hóman Bálint (-Szekfű Gyula): (1939) *Magyar történet I.* Budapest. (6th ed.)
- Jerney János' (1851) *Keleti utazása a 'magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845 I-II.* Pest.
- Kapitánffy István: (2003) Konstantinos [sic!] magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai. In *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. Budapest. 139-144.
- Karácsonyi János: (1924 [repr.: 2010]) *A magyar nemzet őstörténete 896-ig*. Nagyvárad. [repr.: Budapest.]
- Karácsonyi János: (1925 [repr.: 2010]) *A magyar nemzet honalapítása* [sic!] *896-997-ig*. Nagyvárad. [repr.: Budapest.]
- Katona, Stephanus: (1778) *Historia critica primorum Hungariae ducum, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*. Pestini.
- Kristó Gyula: (1976) Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis/Acta Historica* 55. Szeged.
- Kristó Gyula: (1980) *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest.
- Kristó Gyula: (1985) *Az augsburgi csata*. Budapest.
- Kristó Gyula: (1993) *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szeged.
- Kristó Gyula: (1995) *A magyar állam megszületése*. Szeged.
- Kristó Gyula: (1996) *Magyar honfoglalás honfoglaló magyarok* [sic!]. Budapest.
- Kristó Gyula: (2002) Árpád fejedelem. In uő: *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről*. Budapest. 9-32
- Kristó Gyula (2002) Árpád fejedelem utódai. uo 93-105.

- Kristó Gyula: (2002) A 10. századi Erdély politikai történetéhez. uo 151-187.
- Kristó Gyula: (2002) Falicsi és Fajsz. uo 139-150.
- Kristó Gyula-Makk Ferenc: (1988) *Az Árpád-házi uralkodók*. Budapest.
- Ligeti Lajos: (1962) Utószó. In *MTT*: 191-213.
- Ligeti Lajos: (1979) Régi török eredetű neveink III. in uő: *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van II*. Budapest. 442-469.
- Ligeti Lajos: (1986) *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Lőrincz (L.) László: (1977) *Mongólia története*. Budapest.
- Macartney, C.A.: (1930. [repr.: 1968]) *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge.
- Madaras László: (1997) Törzsek, nemzetségek az Alföldön. In *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai*. Ungvár. 104-124.
- Makk Ferenc: (1985) Kiknek az élen állott Liuntika? *Acta Universitatis Szegediensis/Acta Historica* 82. 3-9.
- Makk Ferenc: (2003) Turkia egész szállásterülete. *Acta Universitatis Szegediensis/Acta Historica* 117. 3-15.
- Marczali Henrik: (1895 [repr.: 1995]) *A vezérek kora s a királyság megalapítása*. (=A magyar nemzet története II.) Budapest.
- Marquart, J.: (1903) *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*. Leipzig.
- Moór Elemér: (1936) *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*. Szeged.
- Moravcsik Gyula: (1950) Előszó. In BK pp. 3-14.
- Moravcsik Gyula: (1953) *Bizánc és a magyarság*. Budapest.
- Moravcsik, Gyula: (1966) *Bevezetés a bizantinológiába*. Budapest.

- Nagy Géza: (1914) Trónöröklés az Árpádok alatt. *Turul* 32. 19-25.
- Németh Gyula: (1991) *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest. (2nd ed.)
- Pais Dezső: (1973) Solymosi Lászlónak. *Magyar Nyelv* 68. 128.
- Pauler Gyula: (1900) *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest.
- Pecz Vilmos: (1897) Adalék Árpád családjának genealogiájához. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 21. 6-10.
- Pray, Georgius: (1761) *Annales veteres Hvnnorvm, Avarvm et Hvngarorvm ab anno ante natum Christvm CCX ad annvm Christi CMXCVII deducti ac maximam partem ex orientis, occidentisque rerum scriptoribus congesti*. Vindobonae.
- Pray, Georgius: (1774) *Disertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae.
- Révész László: (1996) *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Miskolc.
- Róna-Tas András: (1997) *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest.
- Róna-Tas András: (2007) *Kis magyar őstörténet. A magyarok korai története az államalapításig*. Budapest.
- Senga, Toru: (1983) Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok* 117. 307-345.
- Solymosi László: (1972) Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. *Magyar Nyelv* 68. 179-190.
- Solymosi László: (1973) Helynevek és történettudomány. In *MKKNT* 105-112.
- Szabó János Győző: (1983) A Duna–Tisza köze és a magyar honfoglalás. *Forrás* 15./7. 34-51.
- Szabó Károly: (1878) A bolgár-magyar háború Kr.u. 888-ban. In uő: *Kissebb [sic!] történelmi munkái* I. Budapest. 99-125.

- Szabó Károly: (1883) *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig*. Budapest. (2nd ed.)
- TESZ (1970)=*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* II. Benkő Loránd, Kiss Lajos, Papp László (szerk.) Budapest.
- Tóth Sándor László (1994) *A Liuntika-rejtély. Magyar Nyelv* 90. 168-176.
- Tóth Sándor László: (1998) *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szeged.
- Tóth Sándor László: (2004) A magyar fejedelmi méltóság megalapítása és öröklődése. *Acta Universitatis Szegediensis/Acta Historica* 119. 11-19.
- Tóth Sándor László: (2010 A) *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged.
- Tóth Sándor László (2010 B) X. századi magyar fejedelmek és törzsfők. In: *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged. 445-451.
- Uhrman Iván: (1987-1988) Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 30. 206-226.
- Uhrman Iván: (2003) Iulus Rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. *Hadtörténelmi Közlemények* 116. 267-366.
- Uhrman Iván: (2012) Ezelekh/Ecser. Egy ismeretlen magyar fejedelem a 10. századból. In: *Az érett kor ítélete. IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Dunaszerdahely. 71-93.
- Vajay, Szabolcs de: (1968) *Der Eintritt des Ungarischen Stämmebundes in die europäischen Geschichte (862-933)*. München, 1968.
- Vámbéry Ármin: (1882) *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Budapest.
- Váraday László: (1989) Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogennetos über die Politiksgeschichte der Ungarn. *Byzantinische Zeitschrift* 82. 22-58.

Wertner Mór: (1892 [repr.: 2010]) *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskerek. [repr.: Budapest.]

FORRÁSKIADVÁNYOK

- ÁKMTBF (1984) = *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*. Moravcsik Gyula (ed., ford.) Budapest.
- BK (1950)=Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. Moravcsik Gyula (ed., ford.) Budapest.
- CFH (1937-1938) = *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae* II-III. Albinus Franciscus Gombos (ed.) . Budapestini. (repr: 2011)
- DHA (1992) = *Diplomata Hungariae Antiquissima I. (Ab anno 1000 usque ad annum 1131.)* Györffy, Georgius (ed). Budapest, 1992.
- MEH (1975) = *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Györffy György (ed.) Budapest.
- MÍSN (2000) = *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*. Zimonyi István (szerk.), Kmoskó Mihály (ford.). Budapest.
- MPH (1864) = *Monumenta Poloniae Historica* I. August Bielowski, Tom Pierwszky (ed.). Lwów.
- NyBNyTSz (2005) = Peter Classen-Cremonai Liudprand: *A Nyugat és Bizánc a 8-10. században*. Baán István, Bódogh Judit, Süttő Szilárd (ford.). Budapest.
- RIE (2015) = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ferincz István (ford.) Budapest.
- SRH (1937) = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I. Emericus Szentpétery (ed.). Budapestini. (repr.: 1999)
- WC (2009)=Widukindus Corbeius: *A szász történet három könyve*. Magyar László András (ford.) Budapest.

DOBROVITS MIHÁLY

A TÜRKÖK ÉS A SELYEMÚT MÁS NÉPEI

A türkök birodalma 552-ben jött létre. Lényegében néhány éven belül bekapcsolódott a Selyemút forgalmába. Ennek első jelei a türkök által Konstantinápolyba küldött követségek voltak. Theophanes Confessor [AM 6055] állítása szerint 563 nyarán vették fel a kapcsolatot. Ezt a missziót egy bizonyos *Askêl rex*, a *Hermikhiones* (Ἀσκήλ τοῦ ῥηγὸς Ἡρμηχιόνων), ura küldte volna, akiknek lakóhelye az Okeanos közepében volt.¹ Theophanes Byzantinus öt évvel később arról informált minket, hogy a perzsák a saját nyelvükön *Kermikhíones* (Τοῦρκοι [...]) *οὗς Πέρσαι οἴκεια γλώσση Κερμιχίονάς φασι*) nevezik így a türköket.² Bailey és Harmatta ezt a nevet *karmir xiyōn*, (vörös hunok') formá-

1 Theophanis: *Chronographia*, rec. Carolus De Boor, vol. I., (Lipsiae MDCCCLXXXIII), 239; *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284-815* (Translated by. C. Mango and R. Scott, Oxford 1997), 351.

2 Theophanes Byzantius, in: *Photius Bibliothèque*, T. I. («Codices» 1-84), Texte établi et traduit par R. Henry (Paris 1959), 77.

ban rekonstruálták.³ *Askêl rex*,⁴ neve Scaldor és Scultor formában Corippus művében őrződött meg.⁵ E nevet már korábban igyekeztek a kínai

3 Bailey, H. W.: Iranian Studies I, *Bulletin of the School of Oriental Studies* VI (1932), 945-946; Harmatta, J.: Byzantinoturcica, 137-140; Sinor, D.: The establishment and dissolution of the Türk Empire, in: Sinor, D. (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Cambridge 1990), 301, 302 (where he calls them 'red Hephthalites'; Macartney, C. A.: On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century, *Bulletin of the School of Oriental Studies* XI (1944), 271, 272 still holds them Chionites, a people other than the Turks.

4 On the usage of the title *ῥήζ* in Byzantium as 'tribal chieftain' see: Harmatta: *Acta Archeologica Hung.*, 277 sqq... Harmatta, J.: Byzantinoturcica, *Acta Antiqua Hungarica* X (1962), 142-143; Altheim-Stiehl: 260.

5 Laud. Iustini III, 390-398, az avarokról szóló hosszú idézetben, amely a 310 sorban kezdődik: „*en Scaldor nostra servire paratus in aula / legatos nobis et plurima munera mittit / quos contra ingratos offendimus, arma paramus. / obstamus dominis, profugis damus ostia servis? / legibus hoc nostra non convenit. arguo factum / [395] indignis praebeamus opem. Caganque timeri / se putat et bello meo signa lacessere temptat? / ite, licet. campos, acies et castra parate. / signorumque duces certo sperate meorum*”, fordítása: „See, Scaldor is ready to serve in our palace (390) and sends us legates and countless gifts. Against those we find ungrateful, we go to war. Are we to stand in the way of kings, yet open our doors to exiled slaves? This does not fit our laws. I tell you the thruth. (?) We are offering aid to the unworthy. Does the Cagan think that he is feared (395) and dare to assail my standards in war? Very well, go. Prepare your battles, dispositions and encampments, and wait with certainty for the generals of my army.” Flavius Cresconius Corippus, *In laudem Iustini Augusti minoris*. Ed. with transl. and commentary by Averil Cameron (London 1976, henceforth Corippus/Cameron), 72 (original), 109-110; There are some other readings and translations of the passage: „*(...) en Scultor, nostra servire paratus in aula / legatus nobis et plurima munera mittit. / Quos contra ingratos defendimus, arma paramus. / Obstamus dominis, profugis damus ostia servis. / Legibus hoc nostris non conuenit. Argo factum. / [395] Indignis*

praebeamus opem. Caganque timeri / se putat et bello mea signa lacescere temptat. / Ite, licet, campos, et castra parate / signorumque duces certo sperate meorum.», in French translation: ««(...) voilà Scultor qui est prêt à servir à notre Cour et qui nous envoie des ambassadeurs et de très nombreux présents. Nous fourbissons nos armes contre ceux que nous avons défendus quand ils sont ingrats. Nous barrons le passage aux dominateurs, nous ouvrons notre porte aux esclaves fugitifs. Cette scène est en désaccord avec nos lois. Je dénonce ce qui passe. [395] Nous offrons notre aide à des hommes qui en sont indignes. Le Cagan croit faire peur et tente de defier par le combat mes enseignes. Allez, si vous le voulez, préparez vos champs de batailles, vous lignes et votre camp et comptez de façon certaine sur les généraux qui commandent à mes enseignes.»», Corippe (Flavius Cresconius Corippus): Éloge de l'Empereur Justin II, texte établi et traduit par Serge Antès (Paris 1981), 70-71; Partsch, J.: *Corippi Africani Grammatici Libri qui supersunt* (Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi, 3,2, Berolini MDCCCLXXVIII; Nachdruck, München 1981), 147 and the edition of the CSHB, 198 read the name as *en Sultan* which is of course a historical nonsense, Partsch' mistaken reading was also reproduced by Aalto, P.–Pekkanen, T.: *Latin Sources on North-Eastern Eurasia. Part I* (Asiatische Forschungen 44, Wiesbaden 1975), 85; according to Szádeczky-Kardoss, S.: *Az avar történelem forrásai, 557-től 806-ig* [Sources on the History of the Avars from 557 to 806] (Magyar Östörténeti Könyvtár 12, Budapest 1998), 30 the reading is *Enscultor*. Marquart tried to conject these two names as *Askeltur*, Marquart, J.: *Historische Glossen zu den alttürkischen Inachriften*, WZKM XII (1897), 197; cf. also Macartney: *On the Greek Sources...*, 267, 271; Kollautz, A.–Miyakawa, H.: *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in in Mitteleuropa* (Klagenfurt 1970), I., 165 (note 56); Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr* (München 1988), 41; Beckwith, Chr., I.: *The Frankish Name of the King of the Turks*, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, XV (2006/2007), 5-12. Corippus, in another place [319-324] have already called the Avars fugitives: *,quid profugos laudas, famaue adtollis inani / extorrem populum ? quae fortia regna subegit, / effera gens Avarum proprias defendere terras / non potuit, sedesque suas fugitiva reliquit.*”, in translation:

A-szi-kie (阿悉結 EMC ?*a-sit-ket*, más átírásban *A-szi-kii* 阿悉吉 [EMC ?*a-sit-kjit*]). névvel azonosítani.⁶ Kínai forrásaink szerint a nyugati türkök legnyugatabbi törzséről lehetne szó, amely a volgai bolgárok etnogenezisében is részt vett.⁷ Az orchoni feliratokon két helyütt is említik: *Izgil bodun* (I. N. 3, 4). Részük megjelentek a magyarokhoz csatlakozó kabarok között is. E követség időben egybeesik a heftaliták végső vereségével.⁸

„why do you praise fugitives and extol an exiled people with empty glory? The bold Avar race, which you say subdued strong kingdoms [320] could not defend its own lands and left its home as a fugitive.”, Corippus/Cameron, 70 (original), 108 (translation).

6 Harmatta: *Byzantinoturcica*, 140-142; Harmatta, J.: Struggle for the „Silk Road” between Iran, Byzantium, and the Türk Empire from 560 to 630 AD, in: Bálint Cs. (Hrsg.): *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6. - 7. Jahrhundert* (Varia Archeologica Hungarica X., Budapest - Roma - Napoli 2000), 249-252; Sinor: *Establishment and dissolution...*, 302; Pohl (*Awaren*, 41) still refrains some older identifications with *Sse-kin* (俟斤), the original name or more correctly the title of Mu-han *qayan*, the second easter ruler (553-572), which is however the Chinese rendering of the Old Turkic title *erkin*.

7 Zimonyi, I.: *The Origins of the Volga Bulgarians* (Szeged 1990), 48-49; Golden: *Introduction*, 254.

8 Grignaschi, M.: La chute de l'Empire Hephthalite dans les sources byzantines et perses et le problème des Avar, in: Harmatta, J. (ed.): *From Hecataeus to al-Huwārazmī. Bactrian, Pahlavi, Sogdian, Sanskrit, Syriac, Arabic, Chinese, Greek and Latin Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia* (Budapest 1984), 219-248; Felföldi, Sz.: A Prominent Hephthalite: *Katulph* and the Fall of the Hephthalite Empire, *Acta Orientalia Hungarica* LIV (2001), 191-202.

Harmatta szerint e tárgyalások nyelve középperzsa lehetett.⁹ Más szempontból Menandrosz (18,1) azt állítja, hogy egy bizonyos Jakob azért vált perzsa követté, mivel jól ismerte a görög nyelvet.¹⁰ IV Hormizd (579-590), Chosroes I (531-579) szerencsétlen melléknevén *Turkzād* volt, mivel anyja a türk birodalom nyugati részein uralkodó Istämi lánya volt.¹¹ Feltételezhető tehát, hogy ismerhette édesanyja anyanyelvét.

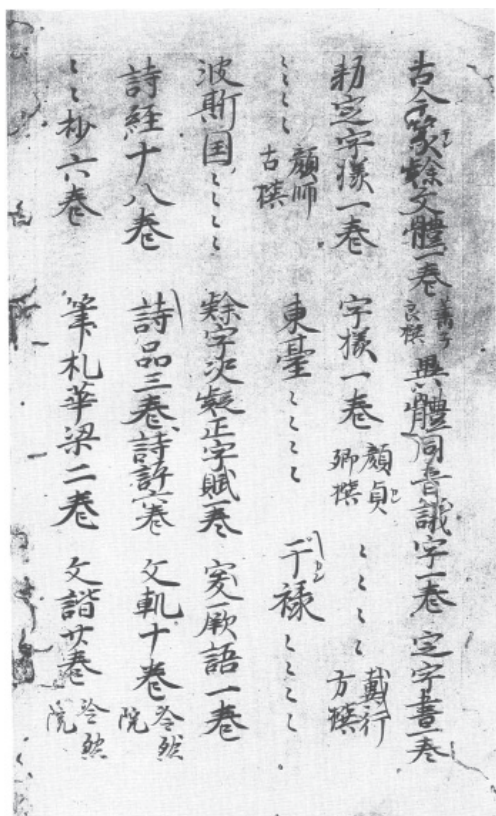
Más oldalról, számos jel utal arra, hogy már a VII. században vagy azt megelőzően, a türkök rendelkeztek valamiféle anyanyelvi írásbeliséggel. Mehmet Ölmez kutatásaiból tudjuk, hogy a 630-ban kínai fogságba került türk uralkodó udvarában voltak türk nyelvű könyvek. Ezt egy

9 Harmatta: *Byzantinoturcica*, 146-148; Ecsedy, I.: Contacts between Byzantium and Iran (As seen by Chinese historians), in: Bálint Cs. (Hrsg.): *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6. - 7. Jahrhundert* (Varia Archeologica Hungarica X., Budapest - Roma - Napoli 2000), 212; on Byzantine knowledge of Middle Persian, cf.: Suolahti, J.: On the Persian sources used by the Byzantine historian Agathias, *Studia Orientalia* XIII (1947), 3-13. + Harmatta *Struggle for the Silk Road*

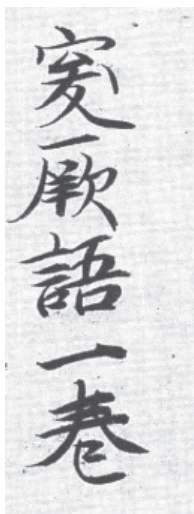
10 Menander/Blockley, 157.

11 Harmatta: *Byzantinoturcica*, 147; Daryaei, T.: The Political History of Ērānšahr, *e-Sasanika* 2 (2008), 41, misinterpretes his genealogy supposing that his mother might be the daughter of the king of the Khazars, see: <http://www.humanities.uci.edu/sasanika/pdf/Political%20history%20of%20Eranshahr.pdf>.

Japánba került leltár bizonyítja. Ennek szövege a következő: (突厥語一卷 *tu-küe jü ji küan*).¹²

12 Katayama, A. Some Notes on the Japanese Records and the Information on the „Turks”, in: Esenbal, S.: (ed.) *Japan on the Silk Road* (Leien-Boston 2018), 228244; Ölmez, M.: *Orhon-Uygur Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük* (İstanbul 2015), 13.

A changani könyvek leltára

Ezt más, korábbi források is megerősítik. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az írásbeliség teljesen azonos lenne azzal, amit az orchoni feliratokon látunk. Numizmatikai forrásokból tudjuk, hogy a nyugati türk érmelesen használt írások korántsem azonosak azzal.¹³ Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy már a kapcsolatok legkorábbi idejében Bizánc komoly befolyást gyakorolt erre az érmelesre.¹⁴

13 Бабаяров, Г.: *Древнетюркские монеты чачского оазиса* (VI-VIII вв.), Ташкент 2007.

14 Babayarov, G.–Kubatin, A.: Byzantine Impact on the Coinage of the Western Turkic Empire, *AOH LIVI* (2013), 47-58.

Mindezekből az következik, hogy a türk–bizánci kapcsolatok kapcsán éppen az a nyelv húzódik háttérbe, amelyet mindeddig e kapcsolatok alapvető érintkezési eszközeként tartottunk számon. Ez a nyelv a *szogd*. Nem vitás, hogy a türkök ismerték a szogd nyelvet. Vitatható viszont, hogy Konstantinápolyban is ismerték-e.

Az első gyanús momentum e kérdésben a következő. Maniach követjárásáról beszélve a bizánci szerző „szkíta levélről” (*τὸ γράμμα τὸ Σκυθικόν*) beszél. Nem vitás, hogy ezt a levelet egy szogd kereskedő nyújtotta át a császárnak. Ugyanakkor Bizánc alaposan kidolgozott politikai terminológiájában a „szkíta” minden esetben nomádot jelentett. Természetesen feltételezhetjük, hogy a bizánciak nomádnak tekintették a szogdokat, azonban erre csekély a valószínűség. Már a heftalitákat is városlakóknak tekintették (*ἀστικοί*).¹⁵ Ekképpen, ismételten fenntartással kell viszonyulnunk, az első türk–bizánci kapcsolatokban a szogd nyelv használatához.

További kérdés a török nyelvek bizánci ismerete. Konstantinápolyban jól ismerték a Pontus-vidéki török nyelvjárásokat, magyarán a nyugati ótörököt. Az ezzel foglalkozó bizánci hivatal, a *Scrinium Barbarorum* pontosan rögzítette mindazt, ami a velük kapcsolatos érint-

¹⁵ Menander/Blockley, 114/115.

kezéshez kellhetett.¹⁶ Nyelvi szempontból, ugyan kiemeljük a keleti és a nyugati ótörök közti különbségeket,¹⁷ de ezek többsége korántsem tette lehetetlenné a kölcsönös megértést. Valamiféle kezdetlegesenek mondható írásbeliséggel is rendelkeztek.¹⁸ Ez persze korántsem lehetett elég ah-

16 E kérdésre ld.: *Scrinium Barbarorum*: Bréhier, L.: *Le monde byzantin II. Les institutions de l'Empire byzantin* (Paris 1949), 287; Shahid, I.: *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century* (Washington DC 1989), 105-106, 417 (on some doubts about Shahid's ideas *vide* the recension of W. Kaegi, *Journal of Near Eastern Studies* LIII [1994], 49.); Shahid, I.: *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century* (Washington DC 1995), II/1, 355; according to Bury, J. B.: *The Imperial Administrative System in the Ninth Century: With a Revised Text of The Klerotologikon of Philotheos* (The British Academy Supplemental Papers I, London 1911), 93 this office seems to have been still in existence during the ninth century as a part of the office of the office of the *Logothetes tou droumou*. On the Late Roman government and the *scrinia* in general *vd.* Bury, J. B.: *Magistri scriniorum, ἀντιγραφῆς and ρεφερενδάριοι*, *Harvard Studies in Classical Philology* XXI (1910), 23-29; Kelly, Chr.: *Ruling the Later Roman Empire*, Cambridge, Mass. - London 2004.

17 Brta, Á-Róna-Tas, A.: *Wst Olt Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian* I-II (Turcologica Bd. 84.), Wiesbaden 2011.

18 Ščerbak, A. M.: Les inscriptions inconnues sur les pierres de Khoumra (au Caucase du Nord) et le problème de l'alphabet runique des Turcs occidentaux, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XV (1962), 283-290; Vásáry, I.: Runiform Signs on Objects of the Avar Period, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXV (1972), 335-347; Kljaštornyj, S. G.—Vásáry, I.: A Runic Inscription on a Bull-Skull From the Volga Region, in: Kara, G. (ed.): *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe* (Budapest 1987), 171-78; Кляшторный, С. Г.: Древнетюркская цивилизация: диахронические связи, синхронные аспекты, *Советская тюркология* 1987/3, 59-60; Şçerbak, A. A.: Türk «Runik» Alfabesinin Yayılmasına

hoz, hogy rendszeres diplomáciai kapcsolatokat tartsanak fenn bárkivel, de az írás rendszeres ismeretéről kellőképpen tanúskodik.

Ebből következik tehát, hogy a türk uralkodó levele készülhetett ugyan valamely archaikus türk írással, a tárgyalások hivatalos nyelve valószínűleg valamely közvetítő nyelv lehetett. Ennek megállapításához további információkra van szükségünk.

Annyi bizonyos, hogy a bizánci–szászánida határvidék legfontosabb közvetítő nyelve a szír volt. Ez a határ pedig a birodalom első számú védvonala volt.¹⁹ Az ezen áthatoló ke-

Dair, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1990, 183-187; Tryjarski, E.: Runes and Runelike Scripts of the Eurasian Area, *Archivum Ottomanicum* XX (2002), 5-80, XXI (2003), 5-90, XXII (2004), 173-202; Васильев, Д. Д.: К истории открытия и изучения памятников древнетюркской письменности Горного Алтая, Вестник РГГУ. Серия «Востоковедения. Африканистика» 2009, № 8, 48-55; Vasiliev, D. D.: The Eurasian Areal Aspect of the Old Turkic Written Culture, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* LVIII (2005), 323-330;

19 Honigmann, E.: *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen* in: Vasiliev, A. A.: *Byzance et les Arabes* t. III (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae 3, Bruxelles 1935), 3-37; Nyberg, H. S.: Die sassanidische Westgrenze und ihre Verteidigung, in: *Septentrionalia et Orientalia. Studia Bernhardo Karlgren A. D. III. Non. Oct. Anno MCLIX dedicata* (Stockholm 1959), 316-326; Szádeczky-Kardoss, S.: Bemerkungen zur Geschichte (Chronologie und Topographie) der sassanidisch-byzantinischen Kriege (in den siebziger Jahren des sechsten Jahrhunderts), *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* XXIV (1976), 109-114 (reedited in: Harmatta, J.[ed.]: *Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia* [Budapest

reskedelmi kapcsolatok egészen Kínáig és Indiáig értek.²⁰

Konstantinápoly már korábban megkísérelte, hogy főképp monofizita missziók útján behatoljon a steppevidék nyugati részére. Zemarkhosz bizánci követjárása ennek természetes folytatása volt.²¹ Amint azt a lentebb látható nyugati türk

1979], 113-118); Liebeschuetz, J. H. G. W.: The Defences of Syria in the Sixth Century, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms II: Vorträge des 10. internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior* (Köln 1977), 487-499; on the administration of the Prefecture see: Kelly, Ch.: John Lydus and the Eastern Praetorian Prefecture in the Sixth century AD, *Byzantinische Zeitschrift* XCVIII (2005), 431-458.

20 On the earlier contacts between the Roman Orient and China see Yule, H.: Notes on the Oldest Records of the Sea-Route from China to Western Asia, *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly record of Geography*, New Monthly Series IV (1882): 11, 649-660; Chavannes, Éd.: Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, *T'oung Pao* 1904, 37 (no. 3); Teggart, F. J.: *Rome and China. A Study of Correlations in Historical Events*, Berkeley 1969; Loewe, M.: Spices and Silk: Aspects of World Trade in the First Seven Centuries of the Christian Era, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1971, 166-179; Thierry, F. — Morrisson, C.: Sur les monnaies byzantines trouvées en Chine, *Revue numismatique* 6e série, XXXVI (1994), 109-145; Kordosis, M.: The Sea Route from China to Ta-ch'in (Roman-Early Byzantine State) according to the Chinese sources, in: Kaegi, W.: (ed.): 7th Symposion Byzantinon: „Byzance et l'Asie”, Decembre 1997, *Byzantinische Forschungen* XXV (1999), 47-54.

21 Dobrovits, M.: The Altaic World Through Byzantine Eyes: Some Remarks to Zemarchus' Journey to the Turks (AD 569-570), *Acta Orientalia Hungarica* 64 (2011):4, 373-409; munkánk egyes elemeinek kritikáját ld.: Dickens, M.: John of Ephesus on the Embassy of Zemarchus to the Turks, in: Zimonyi, I.–Karatay, O.: *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden* (Turcologica 104, Wiesbaden 2016), 103131.

érmékből láthatjuk, ez a befolyás kimondottan erős lehetett.

Ami a Zemarchos követjárását indokoltta tevő iráni–szogd ellentétet illeti, annak alapja egyértelműen a selyemkereskedelem volt. Ennek előtörténetét az alábbiakban foglalhatjuk össze:

Maniach követjárása több szempontból is kiemelkedő. Maniach valódi nagyhatalmi szövetséget kínált, s ezt olyan terminusokkal fordították le a bizánci udvarban, amelyek valóban csak nagyhatalmakat illeltek meg. Ráadásul Maniakhnak a perzsák ellenében indított követjárása egy olyan időben érkezett, amelyben a birodalom egy hosszú, kilátástalan háborúba keveredett az avarokkal, Singidunumért és Pannonnia maradványaiért.²² A türkök békét és védelmi szövetséget (*εἰρήνην καὶ ὁμαίχμειαν*) kértek s kaptak is, ámde ez meglehetősen ritka ajándék volt egy barbár nép számára.²³ A másik legfontosabb kérdés a selyemkereskedelemé

22 Stein, E.: *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornämlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus*, Stuttgart 1919; Barker, J. W.: *Justinian and the Later Roman Empire* (Madison-Milwaukee-London 1966), 211-218; Whitby, M.: The successors of Justinian, in: Cameron, A.-Ward-Perkins, B.-Whitby, M. (eds.): *The Cambridge Ancient History XIV. The Late Antiquity: Empire and Successors, A. D. 425-600* (Cambridge 2007), 86-111.

23 Miller, D. A.: Byzantine Treaties and Treaty-making: 500-1025 A. D., *Byzantinoslavica* XXXII (1971), 60.

volt.²⁴ Fontosabb megértenünk, hogy a birodalom perifériáin élő barbárok nem voltak alapvető elemei a birodalmi stratégiáknak. Addig voltak fontosak, amíg a selyemkereskedelem és más, stratégiai és taktikai érdekek fontossá tették felhasználásukat. Magyarán, ez a kapcsolatrendszer egy lényegesen szélesebb birodalmi stratégia része volt. Nem lehet véletlen, hogy Theophanes Byzantiusnál rögtön e követség feljegyzése után egy selyemkereskedelmi utalást látunk.²⁵ Haussig említi, hogy az Irániak ebben az időben a jemeni kereskedelmi utakat is lezárták Konstantinápoly előtt.²⁶ Ugyanakkor

24 Успенский, Θ. И.: История Византийской Империи (С. Петербург 1912), 547-560; Richter, G. M. A.: The Silk in Greece, *American journal of Archaeology* XXXIII (1929), 27-33; Henning, R.: Der Einführung der Seidenraupenzucht ins Byzantinereich, *Byzantinische Zeitschrift* XXXII (1933), 295-312; Stein, E.: *Histoire du Bas-Empire. De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*. Publié par J. R. Palanque (Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949), 772-773; Pigulewskaja, N.: *Byzanz auf den Wegen nach Indien* (Berlin 1969), 150-171; Lopez, R. S.: Silk Industry in the Byzantine Empire, *Speculum* XX (1945), 1-42; Hannestad, K.: Les relations de Byzance avec la Transcaucasie et l'Asie Centrale aux 5e et 6e siècles, *Byzantion* XV-XVII (1955-1957), 421-456; Garsoian, N.: Byzantium and the Sasanians, *CHIr* 3(1), 571; Oikonomidès, N.: Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi, *Dumbarton Oaks Papers* XL (1986), 35-53; Muthesius, A.: *Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200* (Vienna 1997), 27-33.

25 Theophanes Byzantius, 77.

26 Haussig, H. W.: Byzantinische Quellen über Mittelasien in ihrer historischen Aussage, in: Harmatta: *Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia* (Budapest 1979), 47; on an earlier, Hellenistic knowledge of these sea-

Theophanés inkább azt emelné ki, hogy éppen a bizánci–türk szövetség kísérlete váltotta ki ezt a barátságtalan perzsa lépést.²⁷

Nem akarván most túl hosszú elméleti fejtegetésekbe bocsátkozni, Zemarkhos jól ismert türk követjárását (569–570) hozhatjuk fel például. E követjárás címzettje, ahogy az jól ismert, a nyugati türkök uralkodója, görög forrásokban fennmaradt nevén Silzibulos, az orchoni feliratok Istemi kagánja volt. Zemarkhos útjáról Degugines művének megjelenése (1756–1758) óta tud a nyugati közvélemény.²⁸ Gyakorlatilag

routes see: Ex Agatharchidis De mari Erythraeo libris excerpta, in: Müller, C. (ed.): *Geographici Graeci minores* (Paris Paris 1882), I. 111-195; Anonymi (Arriani, ut fertitur) *Periplus mris Erythraei*, *ibid.*, 257-305; Arriani *Historia Indica* XXII, XXII, *ibid.*, 337-340.

27 (...)ὅς καὶ λαμπρῶς ἐστίασας τε τοὺς Τούρκους καὶ ἐς τὰ μάλιστα φιλοφροντεῖς ἐς τὸ Βυζάντιον ἐπαγέει. Διὸ καὶ ὁ Χοσρόης ἐπ' Αἰθίοπας φίλους ὄντας Ῥωμαίοις, τοὺς πόλαι μὲν Μακροβίους νῦν δὲ Ὀμηρίτας καλουμένους, ἐστράτευσε (...) «Zémarque traita les Turcs avec magnificence et fut reçu avec les plus grandes marques d'amitié, puis rentra à Byzance. C'est ce qui determina Chosroès à conduire une expédition contre les Éthiopiens, alliés des Romains, appelés autrefois Macrobites et maintenant Homérites.», Theophanes Byzantinus, 78. Haussig might well confuse the text of Theophanes with that of Theophylactus, whose text really makes mention about the Persian manouvres before the account on the Byzantine embassy to the Turks (III. 9, 6), stating, that the (failed) Persian attempt to let the Byzantine envoys returning home slaughtered by the Alans (see *infra*) was just „another cause” of the war, together with the Persian action in Yemen, Theophylactus/Schreiner, 100; Theophylactus/Whitby, 85.

28 Deguignes, J.: *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartars occidentaux* I/2 (Paris 1756), 385-390.

képtelenség lenne felsorolni valamennyi említését.

Deguignes, s nyomában követői,²⁹ általában egy jól ismert görög nyelvű bizánci szerző, Menandros Protektor munkáját vették elbeszélésük alapjául.³⁰ Való igaz, hogy ebben a szövegben található meg Zemarkhos utazásának legbővebb leírása.³¹ Menandrosz, s más görög nyelvű források sikerét nagy mértékben elősegítette e nyelv jól ismert volta.³² Így történhetett, hogy sem a bizánci filológia, sem a turkológia nem fordított kellő figyelmet arra a forrásra, amely Zemarkhos utazásának első és a maga nemében egyetlen kortárs leírásának tekinthető. Bár Dickens említett művében kiemelte, hogy 581, amikor Ephesosi János datálható, már Zemarkhosz utazása utánra tehető, tudnunk kell, hogy a keleti

29 Klaproth: *Tableaux historiques de l'Asie* (Paris-Londres-Stuttgart 1826), 117-118.

30 Legújabb kiadása: *The History of Menander the Guardsman*, ed. by R. C. Blockley, London 1984 (a továbbiakban: Menandros/Blockley); magyar fordítását ld. Moravcsik Gyula: Menandrosz, in: Györffy György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról* (Budapest 2002), 77-80.

31 Menandros/Blockley: 116, 117-126, 127.

32 Theophanes Byzantius, in: *Photius Bibliothèque*, T. I. («Codices» 1-84), Texte établi et traduit par R. Henry (Paris 1959), 77-78; Johannes de Epiphania: Fragmenta in: Müller: *FHG*, IV. 272-276; Theophylaktos Simokattes: *Geschichte*, übersetzt und erläutert von Peter Schreiner (Stuttgart 1985), 100; *The History of Theophylact Simocatta. An English Translation with Introduction and Notes* (ed. by) Michael and Mary Whitby (Oxford 1986), 85-86.

kézírtos hagyomány létrejötte hosszú folyamat volt. Egy szerző sem írta műveit egy csapásra. Így nem a végső redakció időpontját kell a munka kezdetének tekintenünk.

Ephesosi János (507 k.–588 k.) szír nyelvű egyháztörténete régóta jól ismert forrás, eredeti szövege mellett német és latin nyelvű fordításokban is hozzáférhető.³³ Zemarchos utazását a munka egyedül fennmaradt harmadik kötetének VI. könyve tartalmazza. Ez a mű, görög nyelvű forrásokhoz hasonlóan, a perzsa–bizánci háborúk kapcsán beszél a türkökről és az avarokról, s a türk történet leírása alapvetően Zemarchos követjárásának összefoglalása.³⁴

Menandros történetével összehasonlítva, Ephesosi János története lényegesen szűkszavúbb, célratoróbb, ugyanakkor akadnak benne kisebb pontatlanságok is.³⁵ Ugyanakkor valószínűleg realisabban határozza meg a követség útjának időpontját egy egész évben,³⁶

33 Schönfelder, J. M.: *Die Kirchen Geschichte des Johannes von Ephesus. Aus dem Syrischen übersetzt* (München 1862); *Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiasticae pars tertia* (interpretatus est E. W. Brooks, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium vol. 106, Scriptores Syri tomus 55, Louvain 1964 (a továbbiakban HE III); munkánk során ezt a fordítást tekintettük alapnak.

34 HE III, 244–246; Schönfelder: *Kirchen-Geschichte*, 251–253.

35 Így például a követség útra kelését II. Justinus uralkodásának (565–578) hetedik évére, azaz 571-re teszi: „*Iustinus enim rex anno 7° regni sui ad eosdem qui vocantur Turcii legatos miserat, principum quendam cui nomen Zemarchus (...)*”, HE III, 244.

36 „*Quamobrem, cum post annum unum totum legatus ad regiones ut narrabat pervenisset, (...)*”, HE III, 244.

az utazást Szogdiánáig „több napi járóföldre” tevő Menandrosnál.³⁷ E szüksézszerűség egyébként nem föltétlenül kell hibának vennünk. Menandros, aki testőrtiszti rangban Maurikios császár (582–602) magas rangú udvari embere volt,³⁸ minden bizonnyal hozzáférhetett a követjárásra vonatkozó dokumentumokhoz, azonban nemcsak, hogy a követség kortársa nem volt, de munkájából érezhető, hogy ahol nem volt kellő ismeretanyaggal felvértezve, ott hiányosságait az antik földrajzi irodalom klasszikusai, Strabón (i.e. 64 k. – i.u. 23 után) és főképp Arrianos (i.sz. 95–180) gyakran egész más vidékekre vonatkozó adataival egészítette ki. Így válhatott a klasszikus antik földrajzi irodalomból a mai afganisztáni Kabul folyó neveként jól ismert *Kophên* elnevezés³⁹ a Kaukázus előterében talál-

37 Menandros/Blockley, 116, 117.

38 Baldwin, B.: Menander Protector, *Dumbarton Oaks Papers* XXXII (1978), 99–125; Szádeczky-Kardoss, S.: Über das Werk der Menandros Protektor als eine Quelle der Geschichte Mittelasiens, in: Harmatta, J. (ed.): *Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia* (Budapest 1979), 61–70.

39 Strabón [*Kôphês*] XV.1.26, XV.1.27: Strabón: *Geographika* (fordította dr. Földi József, Budapest 1977), 727, 728 ; Arrianos: *Indikê* [*Kôphên*] I.1, I.8, IV. 11: *Arrian with an English translation by P. A. Brunt*, vol. II (The Loeb Classical Library 269, Cambridge, Mass.—London 1983, a továbbiakban Arrianos/Brunt) 306, 308, 314–316 (eredeti), 307, 309, 315–317 (angol fordítás); v.ö.: Tarn, W. W., Sir: *The Greeks in Bactria and India*, (Cambridge 1966), 471.

ható Kuma folyó megnevezésévé.⁴⁰ Menandros egyébként nem véletlenül hozható kapcsolatba a két szerzővel, főképp Arrianossal. Nemcsak a korszak műveltségi kánonjának voltak részei, de Arrianos, akinek India leírása mellett Nagy Sándor történetének leghíresebb leírását is köszönhetjük, egyúttal a Fekete-tenger vidékéről is írt egy önálló leírást.⁴¹

Természetesen Ephesosi Jánost sem tekinthetjük mindenben tökéletes forrásnak. Nagy előnye viszont, hogy olyan kortárs szerzővel állunk szemben, aki nemcsak hallhatott a követjárás ügyes bajos dolgairól, de származása és kötődései folytán közről érintett lehetett az eseményekben, valamint, udvari kapcsolatai révén, személyesen is ismerhette a követjárás résztvevőit.⁴² Ephesosi János még udvari befo-lyásának csúcspontján lehetett, amikor a főváros *prefectusa* volt 560-ig Zemarkhos, aki később

40 Menandros/Blockley, 124, 125, 226 (145. jegyz), Moravcsik: Menandrosz, 80 (fordítás *Kofin*) 274 (134. jegyzet *Kophén*).

41 Arrien: *Périple du Pont-Euxin*. Texte établi et traduit par Alain Silberman, Paris 1995.

42 Honigmann, E.: *Evêques et évêches monophysites d'Asie antérieure au VIe siècle* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Subsidia, t. 2, Louvain 1951), 207-215; Whitby, M.: *The Emperor Maurice and His Historian: Theophylact Simokatta on Persian and Balkan Warfare* (Oxford 1988), 245-248; van Ginkel, J. J.: *John of Ephesus. A Monophysite Historian in Sixth-Century Byzantium*, Groningen 1995.

comes Orientis (560-ban), majd 562-ben a császári paloták *curatora* volt.⁴³

Miközben a görög nyelvű szerzők általában arról írnak, hogy a türk *orduban* a bizánci követseget milyen kitörő örömmel fogadták, Ephesosi János szövegében az alábbi, az első pillanatban megdöbbenőnek ható részletre bukkanhatunk:

„Amikor ezek a követek, ahogy elmesélte, egy egész év után elértek arra a tájra, és eme népek egyik királya, mivel nyolc másik is volt kívüle, megtudta, hogy egy római követség keresi őket, ámulatba jött és keserű gyász és siralom fogta el, különösen, amikor a követeket fogadta és sokáig látta őket maga előtt állni, anélkül, hogy az emberek szólni mertek volna hozzá. Mások úgy mesélték, hogy oly keservesen zokogott, hogy senki nem mert hozzá szólni, elfordítottuk tőle a tekintetünket, és a tolmácsokat az alábbi elmondására kértük: »Kérdezzük tőled, ó király, hogyan lehet, hogy amikor a testvéred, a római császár (a szír eredetiben MLK, király) hozzád

43 Grégoire, H.: *Ἐπάρχος 'Ρώμης*, a propos d'un poids-étalon grecque, *Bulletin de Correspondance Hellenique* XXXI (1907), 325; Stein, E.: *Bas Empire...* II., 799; Cameron, A.-Cameron, A.: The Cycle of Agathias, *The Journal of Hellenic Studies* LXXXVI (1966), 9; 9Russu, I.: Zemarkhus. Ein Beitrag zur byzantinischen Prosopographie (6 Jhdt), *Dacia* XIV (1970), 415-416; Feissel, D.: Le préfet de Constantinople, les poids-étalons et l'estempillage de l'argenterie au VIe et VIIe siècle, *Revue numismatique* 6e série XXVIII (1986), 126; Greatrex, G.: The Nika Riot: A Reappraisal, *Journal of Hellenic Studies* CXVII (1997), 71 (note 55).

követet küld, te sírva fakadsz?» Ahogy ezt meghallotta, még keserűbben zokogott hosszú időn át, anélkül, hogy egy szót is szólt volna, egész két órán keresztül. Majd felhagyva a sóhajtozással így szólt hozzánk: »Mivel a gyászom és sírásom okait tudakoljátok, elmondom nektek, hogy körünkben nemzedékek óta él ez a hagyomány: ,Ha római követeket láttok errefelé, akkor tudjátok meg, s vegyétek igaznak, hogy az egész világ elmúlik és véget ér, elmúlik minden birodalom, s az emberek egymást kölcsönösen azon nyomban elpusztítják.’ Ezért, ahogy titeket meglátalak, ez jutott az eszembe, s gyászban és sírásban törtem ki.«,⁴⁴

44 „Quamobrem, cum post annum unum totum legatos ad regiones ut narrabat pervenisset, rex quidam horum ipsorum populorum (ultra quem octo alii magni reges esse dicuntur) legationem Romanorum ad eos missam esse didicisset, stupuit statim et commotus est, et ad maerorum gravem et fletum acerbam se subito convertit ; et *id* magis cum legatos recepisset eosque diu ante se stantes vidisset, hominibus cum eo loqui non audentibus. «Quamobrem, cum eum ita ita fletu adflectari alii narrarent, nec quisquam e primoribus eius cum eo loqui auderet, proni ante cum procubuimus, et interpretibus mandavimus ut ei dicerent: ,Te rogamus, rex, quia nos vidisti qui a fratre tuo rege Romanorum ad te missi sumus, ita fles?’ Qui cum audivisset rursus fletu magis diu adflectatus est, nec usque ad duas horas verbum omnino nobiscum locutus est. Et deinde ipse singultibus paulum remissis ad nos dixit: ,Ut maeroris et fletus mei presentis causam sciatis, iam dico vobis, nos a generationibus et a generibus hanc traditionem accepisse, «Quando legatos de terra Romanorum in his regionibus videbitis, scitote et vobis certum est fore ut mundus totus transeat et dissolvatur, et regna omnia desinant, et statim his ipsis temporibus omnes homines se invicem caede perdant». ,Et

Ez a látszólag értelmetlen és naiv történet több mint valószínű, hogy nem türk, s nem is afféle egzotikus dalbetét. Éppen ellenkezőleg, egy olyan hagyománnyal állunk szemben, amelyekben az ókori Elő-Ázsiában éppúgy megtaláljuk a hagyományt, akár a közép-ázsiai buddhista tradícióban vagy a késő ókori Iránban. Az ókori Elő-Ázsiában, eredetileg a hettita királyok tartották azt, hogy hozzájuk csak a fáraó, valamint

ego nunc, cum vos vidissem et haec in memoriam revocassem, propter hoc maerui et fleui.” HE III, 244-245; „Da dieser Gesandte nun, wie er erzählte, nach einem ganzen Jahre in jenen Gegenden anlangte, und der König eines dieser Völker erfuhr – es gab nämlich noch acht andere mächtige Könige weiter drinnen von ihm, – daß eine Gesandtschaft der Römer zu ihnen geschickt worden, gerieth er alsbald in Staunen und (Rührung), und fiel in heftige Trauer und bitterliches Weinen, besonders als er die Gesandten empfing und lange Zeit vor sich stehen sah, ohne daß die Leute mit ihm zu sprechen wagten. Andere erzählten : Als er so bitterlich weinte, und keiner von seinen Vornehmen mit ihm zu sprechen wagte, fielen wir vor ihm auf unser Angesicht nieder und sagten zu den Dolmetschern, sie möchten zu ihm sagen: Wir fragen Dich, o König, ob Du deshalb, weil Du uns von Deinem Bruder, dem römischen Kaiser zu Dir gesand siehst, also weinst? – Als er das hörte, weinte er nur noch bitterlicher lange Zeit, ohne mit uns ein Wort zu sprechen, zwei Stunden lang. Dann ließ er ein wenig mit seinen Seufzern nach und sagte zu uns: Damit ihr den Grund meiner Trauer und meines jetzigen Weinens erfahrt, so sage ich euch: Wir haben von Generationen und Geschlechtern her diese Überlieferung empfangen: Wenn ihr Gesandte von den Römern in diesen Gegenden seht, so wisset und es gelte euch für wahr, daß die ganze Welt vergeht und aufhört, alle Reiche aufhören, und alle Menschen sich Gegenseitig umbringen, soleich in jeje Zeiten. Deshalb habe ich, als ich euch jetzt sah und mich daran erinnerte, getraurt und geweint.”, Schönfelder, 251-252.

Asszíria és Babilon királyai mérhetőek.⁴⁵ Később, valószínűleg ebből az elképzelésből nőtt ki Dániel könyve, illetve majd a szír és korai iszlám történetírás birodalomszemlélete. E hagyomány Európában még a török hódoltságról alkotott elképzeléseket is befolyásolta.⁴⁶ Másfelől ezt a hagyományt, változó szereplőkkel, jól ismerték a közép-ázsiai buddhizmus és az iráni kultúra határvidékén.⁴⁷ Ismerte a korai Omajjád művészet is.⁴⁸ Utoljára pedig a kései Szászánida tradíciót megőrző, de már iszlám korban lejegyzett *Fársznáma* rögzítette:

„És Anúsírván udvarának szokásai közül volt, hogy trónja jobb oldalára egy arany széket állíttatott, s annak bal oldalára és annak háta mögé ugyanígy arany székeket helyeztetett, és e három székből az egyik a kínai császár (*malik-i Šin*) helye volt, a másik a bizánci császáré (*malik-i*

45 Gurney, O. R.: *Die Hethiter* (Dresden 1969), 55-66, ezt az adatot Uhrman Ivánnak köszönöm.

46 Öze S.: Török fenyegetettség és protestáns apokaliptika a XVI. századi Magyarországon, in: Dobrovits M. (szerk.): *A kívánt világoosság. A VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia* (Dunaszerdahely 2010), 394-444.

47 Pelliot, P.: La théorie des quatre Fils du Ciel, *T'oung Pao*, 2nd series, XXII (1923), 97-125; de la Vaissière, É.: Les Turcs, rois du monde à Samarcande, Compareti, M.-de la Vaissière, É. (eds.): *Royal Naurüz in Samarkand: Proceedings of the Conference Held in Venice on the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*, Pisa-Roma 2006, 147-162.

48 Herzfeld, E.: Die Könige der Erde, *Der Islam* XXI (1933), 233-236; Grabar, O.: The Painting of the Six Kings at Quşayr 'Amrah, *Ars Orientalis* I (1954), 185-187.

Rūm), a harmadik a kazár kagáné (*malik-i Hazar*). Mert ha udvarába érkeznének, e székekre ülhetnének. S ezt a három széket minden évben odahelyezték, és soha nem távolították el őket, s e három személyen kívül senki nem mérészt ezekre leülni” (saját fordításunk).⁴⁹

Tekintve, hogy Khoszró Anúsírván (531–579) korában kazárokról még szó sem lehetett, így nagy valószínűséggel egy, a (nyugati) türkökre kiterjeszthető extrapolációt kell e szövegben látnunk. Nagy valószínűséggel ennek a tradíciónak szír műveltségi háttérből magyarázható lecsapódását láthatjuk Ephesosi János szövegében. Ugyanakkor ez a tradíció segíthet megértenünk talán azt is, hogy az önálló, totemisztikus eredet-hagyománnyal is rendelkező Árpádok, Kazária valós kötelékéből már rég ki is szakadva, miért őrizték meg és hangsúlyozták Bizáncban azt a legitimációs kapcsolatot, amely őket a kazár uralkodókhoz fűzte.

Ahogy az már világossá vált, a Selyemút hatalmai között létezett egyfajta ritualizált politikai egyensúly is. Amikor III. Jazdagird, az utolsó pogány iráni uralkodó utódai Kínába

49 Ibn Al-Balḥī: *Fārsnāma* (eds. Le Strange, G.- Nicholson, R. A., London 1921), 97 (later reprints: London 1965, 2008 and Tih-rān 1385 [1997] with the same pagination); Ibn-i Balḥī: *Fārsnāma* (ed. Waḥīd Dāmḡānī, Tih-rān s.a.), 129-130; Christensen, A.: *L'Iran sous les Sasanides* (Copenhagen 1971), 411-412; Golden, P. B.: Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited, *Acta Orientalia Hungarica* LX (2007), 162.

menekültek, a kínai hatalom még egy „Perzsia” tartományt is szervezett a látszólagos egyensúly fenntartására. Kínai forrásaink az alábbi évekből említenek bizánci követjárásokat: 643, 667, 701 és 719.⁵⁰ Ezek a követjárások csakis a Selyemút északi ágán haladhattak.

E követjárások közül a legfontosabb az utolsó lehetett, amely az arab hódítók 718-ban bekövetkezett végleges vereségét hozta hírül.

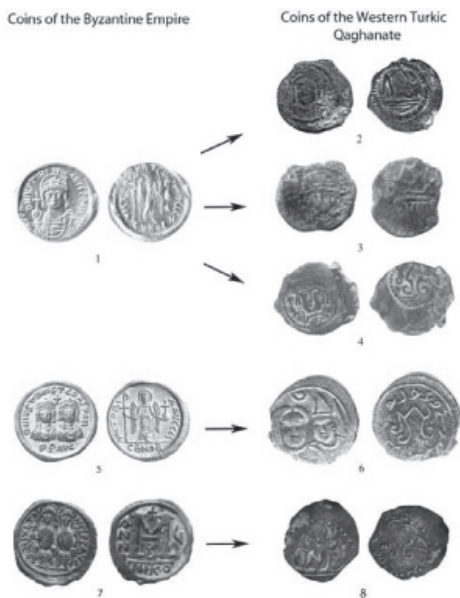
Annak ellenére, hogy a konstantinápolyi uralkodók már 628 óta a *basileus*, címet használták, a Kelet megőrizte régebbi, *Qaysar Rum* címüket. Rolf Stein ezért javasolta, hogy a tibeti Ge-sar Hrom névben nem Julius Caesar alakját kell lássuk, hanem, III. (Isauriai) Leo császáret, a 718-as győztesét (711–741). Annak ellenére, hogy érvelése több ponton vitatható, bizonyos, hogy a *Ge-sar* cím összefügg Bizánccal.

Sagaster egy rövid, de annál velősebb cikkben fejtette ki, hogy Baltistan tibeti nyelvű muszlim lakói számára *Kasar* azonos a muszlim hagyományban *Dajjal* néven ismert „Antikrisztussal”.⁵¹ Így érthetjük meg, hogy

50 Lévi, S.–Chavannes, Éd: L’Itineraire d’Ou-K’ong (751–790), traduit et annoté, *Journal Asiatique* sept–oct 1895, 343–344.; Hirth, F.: The Mystery of Fu-lin, *Journal of American Oriental Society*, 7.

51 Sagaster, K.: Kesar, der islamische Antichrist, in: Sagaster, K.–Weiers, M. (Hsg): *Documenta Barbarorum. Festschrift für Walter Heissig zum 70. Geburtstag* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Bd. 18; Wiesbaden 1983), 341–349.

a keresztény római uralkodók hogyan váltak
Belső-Ázsiában a régi világrend mítikus őrzőivé.

Babayarov-Kubatin nyomán

ZIMONYI ISTVÁN¹

AZ ETIL FOLYÓ-RENDSZER ÉS A KERESKEDELMI UTAK A KÖZÉPKORI MUSZLIM TÉRKÉPEKEN

A Kazár Kaganátus bukása (965) és a mongol világbirodalom kialakulása közötti időszakban Kelet-Európa kereskedelmi központja a Volgai Bulgária volt, amely összekötötte Kelet- és Észak-Európát Kelet-Euráziával és az iszlám világ keleti felével.

A 7–8. században értékelődött fel a Volga-Káma vidék kereskedelmi szerepe, amikor a Káma felső szakaszára nagy mennyiségű iráni, bizánci és közép-ázsiai ezüstpénz és edénynemű került, amelyet a Türk Kaganátus, majd utódállama, a Kazár Kaganátus szogd és horezmi kereskedői közvetítettek észak felé.² A 8. század közepén az ujúgúrok léptek a türkök helyébe, illetve véget ér az arab–kazár háborúskodás kora és új muszlim dinasztia, az Abbaszida került hatalomra, amivel új korszak kezdődik. A hódítás és terjeszkedés helyett a kereskedelem fellendítése került előtérbe. Kb. 800-tól kezdődött a dirhemek áramlása Kelet-Európába a központi muszlim pénzver-

¹ MTA-ELTE-SZTE Selyemút Kutatócsoport.

² A kámai ezüst leleteket Darkevič tárgyalta 1976-ban. Az ezüst tárgyak és pénzleletek történeti és vallási aspektusaira: Noonan 2000a, 285-302; Fodor 2008, 127-192.

dékből Kazárián és a Volgai úton észak felé egészen Skandináviáig. Ez az ezüstfolyam vonzotta Kelet-Európába a varégokat, vagy más néven ruszokat. A 10. századtól a számánida dinasztia által vert dirhemek árasztják el Kelet-Európát.³ A 9–10. században ennek az északi kereskedelemnek a közvetítői a volgai bulgárok lettek. A dirhemek a 11. század elején eltűntek a forgalomból. Ugyanakkor a volgai bulgár városok kézműipara a 11. században élte virágkorát. A 12. század közepétől, a 1236-os mongol invázióig tartó korszakban, a Vlagyimir-Szuzdáli Fejedelemséggel vívott küzdelem következtében a volgai bulgárok a nyugatra vezető kereskedelmi utak feletti ellenőrzést elvesztették, és azok fokozatosan a Rusz fejedelmek ellenőrzése alá kerültek. A volgai bulgárok kereskedelmi kapcsolatairól az írott források és régészeti anyag is tanúskodnak.⁴

3 A kelet-európai dirhem leletekkel Noonan és Kovalev foglalkozott behatóan: Noonan 1985, 179-204; 2000, 140-218; Kovalev 2005, 55-105; 2011, 43-155; 2012, 133-183; Kovalev, Kaelin 2007, 1-21.

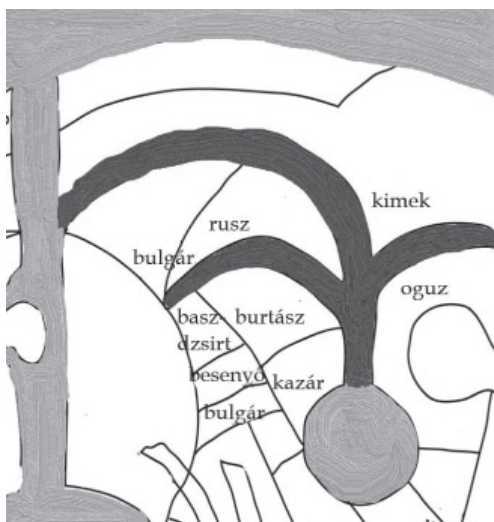
4 Valeev önálló monográfiát írt a témáról először 1995-ben majd 2011-ben. A Volgai útról Dubov értekezett 1989-ben, majd külön konferenciákat rendeztek erről Kazányban. Belavin pedig monográfiát szentelt a Kámai útnak. Kelet-Európa kereskedelméről a 9-10. században pedig Polgár Szabolcs készített monográfiát (Polgár 2019). A Tatár történet 2. kötetében pedig egy fejezet öt tanulmánya dolgozta fel a volgai bulgár kereskedelmet (Istorija Tatar II, 290-325).

A kereskedelem szempontjából meghatározó jelentősége volt a folyóknak. A volgai bulgárok szempontjából elsősorban a Volga, Káma és Belaja vízrendszerét kell számításba vennünk. Először a Volga vidéken használt víznevek érdemelnek figyelmet venni.

A szakirodalomban használt *Itil*, *Etil* vagy *Atil* folyónév egy ótörök *Ätil* formára vezethető vissza. A volgabulgár *Ätil* - *Etil* alak tükröződik a muszlim, latin és mongol források különböző alakjaiban. Ebből a formából magyarázható a mai csuvas *Atäl*, tatár *Idel* és baskír *İdel* alak is. A csagatáj, kazanyi tatár és baskír alaknak közösői jelentése is van, másodlagosan alakulhatott ki a tulajdonnévből a 'folyó, nagy folyó' jelentés. Az Etil folyónevet a Volgával azonosítják, azonban a helyzet sokkal bonyolultabb. A 'fehér Etil' az alsó Kámát és a Belaját jelentette. A mai baskírban a Belaja neve (Ligeti 1986, 479). A tatárban a Nagy *Idil* a Volga és a Kis *Idil* a Káma-Belaja. Az *Ätil* folyórendszer a török nyelvű népeknél világosan kirajzolódott: A Volga a torkolatától a Káma torkolatáig az *Ätil* nevet viselte, innentől felfelé az északnyugati ág, a mai Volga középső és felső folyása, 'Fekete vagy Nagy *Ätil*' néven volt ismeretes, míg az észak-keleti ág, a Káma-Belaja pedig a 'Fehér vagy Kis *Ätil*' néven szerepelt (Podosinov 1999, 46).

A középkori muszlim térképeken az Etil folyót többféleképpen ábrázolták. Ibn Haukal, Mahmúdal-Kásgari és al-Idríszi térképein egy Etil nevű folyó-rendszer képe bontakozik ki, ennek elemzése jelen tanulmány tárgya.

A kiindulópont a Balhi-hagyomány. Al-Balhi és követői, al-Isztahri és Ibn Haukal munkái alapvetően térképgyűjtemény és az azokhoz írt kommentárok. Kivágtam Ibn Haukal világtérképéből az Etil folyóra vonatkozó részletet abból az 1086-os térképből, amelyet a Topkapi Szaraj Könyvtárában őriznek. Ez egy 980 körül készült térkép másolata.

A részlet közepén található szürke kör a Kaspi-tenger. Az Etil folyó ebbe a tengerbe torkollik észak felől. Az Etil alsó folyása a kazárok és az oguzok között halad, ez a főáram három ágból táplálkozik: a keleti ág a kirgizek és karlukok nyugati végeinél ered, majd nyugati irányba haladva határt képez az oguzok és kimekek között. Az északi ág a Konstantinápolyi Csatornából indul ki, ez köti össze a Földközi-tengert (Róm-tenger) a Világot körülvevő Óceánnal. A bulgárok és a ruszok az ág jobb oldalán találhatók. A nyugati ág elválasztja a bulgárokat a baskiroktól és a ruszokat a burtászoktól.

Isztahri az Etil folyót a Kazár-tengerhez írt fejezetében így jellemezte: “Ami az Atil folyót illeti, ez értesüléseim szerint a kirgizek közelében ered, s a kimekek s az oguzok között elterülő vidéken át folyik, s a kimekek és az oguzok között határt képez. Utána nyugati irányban halad Bulgár háta mögött, majd visszafordulva a kelettel szomszédos vidékek felé veszi útját, míg végre a Ruszt átszelve Bulgár majd Burtasz mentén halad el, míglen a Kazár-tengerbe szakad. E folyó állítólag hetven és egynéhány folyóágra ágazik el, a folyó főoszlopa azonban Hazar mellett maradvá folyik, míglen a tengerbe szakad.” (Dunlop 1954, 95; al-Isztahri BGA I, 222; Ibn Hauqal BGA II², 393; Kramers, Wiet 1964, 383; Kmoskó I/2, 29, 77). A térkép és a leírás

között van különbség. A leírás nem tesz különbséget az északi és nyugati ág között. A keleti ág az alsó Káma, Belaja lehet – aztán tovább kelet felé vezető vízi útra mutat. Az északi ág a Káma vagy a Volga felső folyására, míg a nyugati ág a felső Volgára vagy az Oka folyóra utalhat.

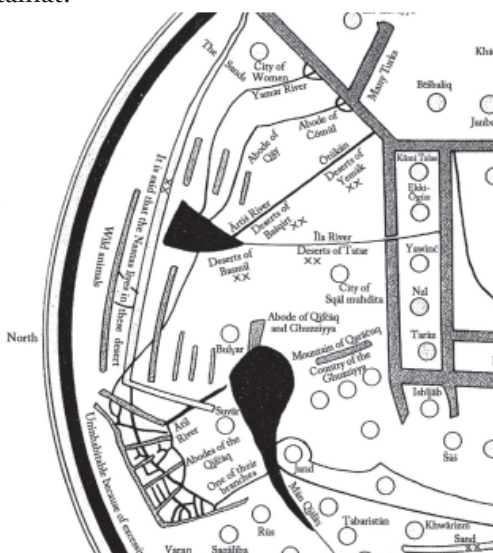
A Belajától keletre lévő folyórész értelmezésében a *Hudūd al-Ālam* adhat újabb támpontot: “Egy másik folyó az Atil, amelyik ugyanabban a hegyben ered az Irtistől északra. Ez egy hatalmas és széles folyó, amely Kīmāk országot átszelve folyik egészen Ğübīn faluig. Majd nyugati irányba halad a ğūz és kīmāk határa mentén és elhalad bulġār mellett, aztán dél felé veszi az irányt és elhalad a török besenyők és burtászok között és a kazárok Atil városán keresztülmenve ömlik a Kazár-tengerbe” (Minorsky 1937, 75). Ebből a leírásból hiányzik a Volgának a Káma torkolatától felfelé eső szakasza. Az Atil leírása előtt szerepel az Irtisé: “Egy másik folyó az Irtis, amelyik ugyanabban a hegységben ered. Ez egy nagy folyó, vize fekete, de iható és friss. A ğūz és kīmāk között folyik, míg eléri Ğübīn falut a Kīmāk országban. Azután az Atilba ömlik” (Minorsky 1937, 75). A mindkét leírásban említett hegységről korábban azt állították, hogy ez a kimekek és kirgizek között fekszik, ami alapján ezt az Altájjal lehet azonosítani (Minorsky 1937, 66, 75, 202). Minorsky a *dih-Ĉüb(īn)* alakban a

perzsa 'fából épült falu' értelmezést adta, amelyről még szó esett a kimek fejezetben is (Minorsky 1937, 310). Ezt kiegészíti még Maszúdi tudósítása a *Tanbīh* című munkájában, ahol a Kazár-tengerbe ömlő folyókkal foglalkozott: "E tengerbe szakadó nagyobb és nevezetesebb folyók közé tartozik a Fekete-Irtīš⁵ s a Fehér-Irtīš; mind a kettő hatalmas, a Tigris és Eufrates folyóknál nagyobbak; torkolatuk között a távolság körülbelül tíz napi járás; a két folyó mentén terülnek el a törökökhöz tartozó kīmākīya és guzziya nyári és téli szállásai" (BGA VIII, 62; Kmoskó I/2, 205). Ezt támasztja alá Gardézi is, aki a kimek eredetlegendában említi a folyót, melynek partján volt a kimek fejedelem nyári szállása (Martinez 1982, 120–121; Göckenjan, Zimonyi 2001, 106–108). Történeti földrajz szempontjából az Irtis az Etil folyórendszer keleti nyúlványának tekinthető. Ezek a tudósítások egy olyan út emlékét őrzik, amely a Volgai Bulgáriából indulva kelet felé áthatolt az Urál hegységen, és az Irtis vonalát követve egészen az Altáj hegységig vezetett.

Mahmúd al-Kásgari 1074-ben fejezte be a török nyelvekről írt munkáját, amely tartalmaz egy térképet is. Az Etil folyó (*wādī Atil*) itt is egy összetett rendszert alkot. Keleti ága egy tóból ered, amelynek hiányzik a megnevezése. Ez

⁵ P: *Irbīš*, L: *Izbīš*.

a tó a baszmielok sivatagja mellett helyezkedik el, amelybe több folyó is ömlik. Az *Ila* folyó dél felől, míg az *Ärtiſ* és a *Yamār* folyók keletről érik el. Az Etil nyugati irányba haladva két hegyet átszel, majd dél felé fordul és a tengerbe ömlik. Legalább három északi ág különböző hegyekből eredve csatlakozik a főághoz nyugati irányból. Van továbbá egy nyugati ág, amely párhuzamosan halad a főággal, és ugyanabba a tengerbe ömlik. A keleti ágat az Irtis–Ob–Belaja–Káma vízrendszerével lehet azonosítani, míg az északi ágak a Káma, a Vjatka és a Felső Volga lehet, végül a dél-nyugati párhuzamos ág az Alsó-Donra utalhat.

Mahmúd al-Kásgari a következő adatokat tartalmazza a folyóval kapcsolatban: “Atil egy folyó neve a kipcsakok földjén, a Bulgár-tengerbe ömlik, s van egy mellékága a Rusz felé.” (Kâşgarî/Dankoff 1982–85, I, 112; Golden 2015, 521, note 101; Kaplony 2008, 210). A kipcsakok földje a dél-orosz és kazak steppét foglalja magában. A Bulgár-tenger elnevezés arra utalhat, hogy a volgai bulgár kereskedők felügyelték a kereskedelmet azon a tengeren. Más muszlim forrásokban a Kazár-tenger elnevezést használták, ami azonos a mai Kaspi-tengerrel. Az Etil folyó mellékága a Rusz föld felé halad. A leírás nem egyértelmű, de a térképen ez a mellékág eléri a tengert. Az Alsó-Donnal való azonosítás ilyen módon megalapozottnak tűnik, jóllehet a Fekete-tenger nem önálló a térkép szerint.

Mahmúd al-Kásgari az Irtisről a következőket állítja: “Ärtis folyó a Jemäk steppén, egy tóba ömlik.” (Kâşgarî/Dankoff 1982–85, I.). Az Etil ugyanebből a tóból ered a térképen. Ez ugyanarra a Keleti vízrendszerre utalhat, amely már Ibn Haukal térképén is szerepel: Irtis – Tobol – Belaja – Kama – Volga. Ezt erősíti meg Mahmúd al-Kásgari egy megjegyzése a török nyelvekről: „A leghelyesebb/tisztább török a Jagma, Tuhsi és azon népek nyelve, amelyek az Ila, Ärtis, Jamár, Atil folyó mentén élnek egé-

szen az ujúrók földjéig.” (Kášyarí/Dankoff 1982–85, I, 50; Golden 2015, 508).

A térképen Bulgár város a Kaspi-tengertől észak-keletre található. Mahmúd al-Kásgari a következőt jegyezte meg róla: “Bulgár egy jól ismert török város neve” (Pritsak 1959, 103; Golden 2015, 518). A másik város Szuvár az Etil és mellékága között szerepel a térképen. Mahmúd al-Kásgari azonosította Szakszinnal: “Szakszín egy város Bulgár közelében, ez (azonos) Szuvár(ral)” (Kášyarí/Dankoff 1982–85, I, 330; Pritsak 1959, 103; Golden 2015, 535). Szuvár és Szakszín két különböző város. Szuvár a volgai bulgárok jelentős városa, amelyet Kuznecsika falutól négy kilométerre eső romokkal lehet azonosítani. A városban a 10. század közepén pénzt vertek. Szakszín helyének meghatározása vitatott, mindenesetre a Volga alsó folyásánál helyezkedhetett el a Kaspi-tengertől nem messze. Valószínűsíthető, hogy azonos lehetett a korábbi kazár fővárossal, illetve az Arany Horda idején Szaráj Berke nevű várossal. Abú-Hámid al-Garnaṭi több évet töltött Szakszín városában 1131-től, és megemlítette, hogy egy Szuvár kolónia van a városban. Ez lehetett a félreértés alapja, hogy a két város azonos lenne (V. F. Büchner, P. B. Golden, *Saḫsīn*. EI² VIII, 895-898).

A harmadik térkép Idrísi (1100 – ca.1165) földrajzi munkájában található, amelyet 1154-

ben állított össze. A Földet hét klímára osztotta déltől északi irányba, illetve tíz övezetre nyugatról kelet felé haladva. Ebben Ptolemaioszt követte. Műve 70 térképet tartalmazott, amiből rekonstruálható a világtérkép. Forrásként használta Dzsajháni és Ibn Haukal munkáit Kelet-Európa leírásában (Kračkovskij 1957, 281-299; G. Oman, al-Idrīsī: EI² III, 1032-1035).

A rekonstruált világtérképből vágtam ki a releváns részletet. Idrīszi művében több helyen is említést tesz az Etil folyóról. Az V. klíma 7. övezetében a folyóról a következő leírások találhatók:

“Al-Ḥawqalī írta könyvében, hogy ez a tenger (Kaspi) különálló, nincs összeköttetésben más tengerekkel a Föld felszínén közvetlenül, és nem keveredik más tengerekkel, csak a Rusz folyó, amelyet Athil néven ismernek, ömlik bele.

Ez a folyó a törökök földjén ered, majd kelet felől halad, míg el nem éri Bulgárt. Ott elágazik, az egyik ág al-Báb wal-Abwáb tengerébe szakad, amelyet korábban már jellemeztünk, a másik nyugati irányba folyik, míg el nem éri a Pontus-tengert (Fekete-tenger). A *Csodák könyvének* szerzője állította, hogy ez a tenger földalatti csatornákon keresztül összeköttetésben áll a Pontus-tengerrel. Hatszáz mérföld összefüggő szárazföld van közöttük. Ebben a tengerben csak hal található. A kereskedők utaznak rajta áruikkal a muszlimok földjéről a kazárok földjére, amely ar-Rán, al-Dzsíl, Tabarisztán és Dzsurdzsán között van. Athil (város) lakosai ezen (a tengeren) utaznak Dzsurdzsánba és más part menti országokba, majd visszatérnek Athilba (város), és könnyű csónakokon közlekednek az Athil folyón. Felfelé haladva a folyón elérnek al-Bulgárijja-ba. Aztán lefelé haladva a felső ágon elérik a Pontus-tengert.” (Idrīsī, V:7, 831-2; Konovalova 2006, 76-77; 109-110).

“Az Athil folyó keleti ága a Baszdzsirt területen ered. Al-Badzsanakijja és Bulgárijja között folyik, ez a határ kettejük között. Nyugati irányba folyik egészen a Bulgár háta mögötti területig. Aztán újból Keleti irányba fordul, átszeli ar-Rúsz, majd Bulgárt, aztán Burtászt, majd al-Khazart, és a Kazár-tengerbe ömlik. ... van egy ág, amely ebből a folyóból veszi kezde-

tét és nyugati irányba haladva a Pontus-tengerbe torkollik, amint azt már említettük.” (Idrīsī, V:7, 834-5; Konovalova 2006, 78-79, 111).

A VI. klíma 6. övezetében is szó van az Etil-ről:

“[Mátríqa város] egy nagy folyó partján fekszik, amelynek neve Szaqír. Az a folyóág az Athil folyóból ágazik le, egészen a városig. A főág [Athil] áthalad Athil városon, amely Tabarisztán-tengerének partján fekszik.” (Idrīsī, VI:6, 916; Konovalova 2006, 91, 119)

“Al-Kazar egy ország neve, fővárosa Athil. Ugyanakkor Athil folyónak is a neve, amely ar-Rúsz-ból és Bulgár-ból folyik odáig (fővárosig), végül a Kazár-tengerbe ömlik. A folyó a romok földjének keleti részén ered, áthalad a Bűdös Földön nyugat felé és Bulgár háta mögötti területre ér. Aztán visszafordul, és Keleti irányt vesz, áthalad ar-Rúszon, majd Bulgáron, aztán Burtászon, eléri a Kazár Földet és a tengerbe szakad.” (Idrīsī, VI:6, 919; Konovalova 2006, 95, 121).

A VI. klíma 8. övezete:

“Ami a további három folyót illeti, az Athil folyó ezekből ered. Ezek egy hegységből erednek, amelynek neve Aszqászqá. Mindegyik folyó nyugat irányba halad és néhány napi távolság után összeérnek és egy folyóvá lesznek. Aztán továbbhaladva eléri a Bulgár földet. Majd újból

kelet felé fordulva a Ruszija földjének közelébe ér. Itt két ágra szakad, az egyik Matraká városba érve a tengerbe ömlik a város és ar-Rúszijja város között. De ami a másik ágat illeti, az a Bulgár földről lefelé haladva dél-keleti irányban elér a Kazárok földjére és beleömlik a Kazár-tengerbe Athil [város] mellett.” (Idrīsī, VI:8, 929; Konovalova 2006, 100, 124).

A VII. klíma 7. övezete:

“Máasztara és Qásztara Belső Baszdzsirt két városa. A két kicsi várost kevés kereskedő látogatja meg. Senki nem megy oda, mert meggyilkolják azt az idegent, aki beteszi a lábát területükre. Ez a két város egy olyan folyó partján fekszik, amely az Athilbe torkollik.” (Idrīsī, V II:7, 960; Konovalova 2006, 107, 128).

Összehasonlítva a térképet a leírásokkal a következő kép bontakozik ki: a három folyóág az Aszqásqá hegységből ered, emellett a leírásokban még az is szerepel, hogy az Etil a törökök földjén illetve a Baszdzsirt területén ered. A törökök földje alatt a törökökül beszélő Belső-Ázsiai népeket értette a szerző, míg a baskírok területe a volgai bulgároktól keletre feküdt. Az Aszqászqá hegység azonosítható Aszfatafá hegységgel, amely al-Khwárizmi munkájából származhatott, ahová viszont Ptolemaiosz művéből került, ahol ezt a hegységet Ἀσκατάκα formában említette. Egy másik lehetőség az Aszqászjia hegység a VII. klí-

mában al-Khwárizmi művében, amely Ασπίσια Ptolemaiosnál. Al-Khwárizmi említi, hogy három folyó ered az Aszqászijá hegységből, aztán egyesülnek, és onnantól Hosszú Folyó a neve. Ezt a Szir Darjával azonosították, de egy másik hagyomány szerint a folyót a Kazárnak nevezik, amely nyilvánvalóan az Ātil (Konovalova 2006, 254, note 7). Az Aszqászqá hegység nyilvánvalóan irodalmi hagyományból származik és a szkíta népnévvel függhet össze. Rybakov szerint ez az Ural hegység és a három folyó pedig felső Belaja, Ufa és Aj (Konovalova 2006, 255). Inkább az a valószínű, hogy itt egy Belső-Ázsiában fekvő hegységről van szó, amit erősít, hogy a Bűdös Föld területére lokalizálható.

A három folyó találkozását követően nyugati irányt vesz, a Baszdzsir terület felé halad. Két folyó torkollik észak felől az Etilbe. Mindkettő az *Āyānī* hegységből ered. Idrísi szövegében nincs róla adat. Konovalova úgy véli, hogy maga Idrísi tette hozzá a két folyót a térképén. A hegység talán azonos az Alán hegységgel al-Khwárizmi térképén, amelyet Ptolemaiosztól vett át. A Vjatka, a Belaja és a Káma került szóba a két folyó azonosítása kapcsán (Konovalova 2006, 255-257). Ebben az esetben az *Āyānī* hegység az Urál-hegységgel lenne azonos. Azonban a Keleti folyóág talán az Irtis, Ob and Tobol vízrendszerére utal, míg a nyugati ág a Káma miután

elválva a Belajától északi irányba fordul. A két város a folyó partján, *Māstara* és *Qāstara*, amelyeket Konovalovaa baskír *Mišer* és *Kese* törzsnevekkel hozott összefüggésbe (Konovalova 2006, 273–274).

Az Etil, nyugat felé folytatva útját, megérkezik a Volga Bulgáriába, ahol dél felé fordul. Aztán hamarosan kettéágazik. A főág halad tovább a volgai bulgárok földjén át dél felé, a burtászok felé, onnan pedig a kazárok földjére és a Káspitengerbe ömlik, amely al-Báb wal-Abwáb tengere, Kazár-tenger, Tabarisztán-tenger néven is ismert. A volgai bulgár városok Bulgár és Szuvár, valamint Burtász város a főág mellett fekszenek. Végül az Etil torkolatánál fekszik az azonos nevű ikerváros mindkét parton, ami a kazárok fővárosa volt.

A mellékág neve *Saqīr/ū*, amelynek az etimológiája ismeretlen. Szakírt összefüggésbe hozták a Kuban folyó helyi dialektusokban használt *Seherij* vagy *Seterij* nevének arab átírásával. Ezt a folyót a Kubánnal és az Alsó-Donnal azonosították. Az előbbit támasztja alá *Mātrīqa* város, azaz Tmutarakan nevének említése, amely a Kercsi szoros keleti partján található, ami a görög-latin névforma arab változata (Konovalova 2006, 134 note 19). Ugyanakkor Idrísi tévesen azonosította az Etil folyót a Rúszy folyóval. Az utóbbi a Donnal azonosítható, ugyanis a térké-

pen a Rús folyó a Szakírtól nyugatra ömlik a tengerbe. Konavalova arra következtetett, hogy a Szakír folyó torkolata a Kubán folyóra utal, ugyanakkor a térképen elfoglalt helye és a leírás alapján az Alsó Don, a Volga-Don átjárótól a torkolatáig. (Konovalova 2006, 221-224).

Ibn Haukal, al-Kásigari és Idrísi térképei és leírásai alapján világosan körvonalazódik egy folyó-rendszer, ami egy kereskedelmi hálózatot is alkotott. Az Etil hálózat Belső-Ázsiából indulva átszelte a Kazak steppét, Szibériát és az Urál hegységet és megérkezett a Volga-Káma vidékre, az északi út a Káma és a Vjatka mentén haladhatott. Az észak-nyugati vízrendszer magában foglalta a Felső Volgát, valamint mellékfolyóit az Unzsát és Okát. A hálózat központjában helyezkedett el a volgai bulgárok állama, ahonnan a Volga dél felé elérte a Kaspi-tengert. A Volga-Don átjárón az alsó Donon pedig az Azovi-tengerhez lehetett eljutni. Idrísi térképén hiányzik a rendszer észak-nyugati része (felső Volga). Ez azzal magyarázható, hogy a 12. század közepén ezt a szektort már nem a volgai bulgárok, hanem a Vlagyimir-Szuzdáli Fejedelemség tartotta ellenőrzése alatt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Belavin 2000 - Белавин А.М. *Камский торговый путь: Средневековое Приуралье в его экономических и этнокультурных связях*. Пермь: Изд-во ПГПУ, 2000.

BGA = *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* Ed. M.J. de Goeje. I–VIII. Lugduni-Batavorum, 1870–1894.

Darkevič 1976 Даркевич, В. П. *Художественный металл Востока, VIII—XIII вв.: произведения восточной ювелирки на территории Европейской части СССР и Зауралья* [АН СССР, Интархеологии]. Москва: Наука, 1976.

Dubov 1989 Дубов И. В. *Великий Волжский путь*. Л.: Изд-во ЛГУ, 1989.

Dunlop, D. M. 1954 *The History of the Jewish Khazars*. Princeton.

EI² = *The Encyclopedia of Islam*. New Edition. 1-. Leiden/London 1960-2004.

Fodor I., 2008 Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. Kereskedelem és hatása őseink korában. In: *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön*. Szerk. Novák L. F. (Az Arany János Múzeum Közleményei 11. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Nagykörrös), 127-192.

Golden, P. B. (2015). The Turkic World in Mahmūd al-Kāshgharī. In: *Complexity of Inter Action along the Eurasian Steppe Zone in The First Millennium C.E.* Ed. J. Bemmann, M. Schmauder.—Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 503-555.

Göckenjan, H., **Zimonyi**, I. 2001 *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ġayhānī-Tradition*. Wiesbaden.

Ibn Ḥauqal BGA II² Ibn Ḥawqal, *Opus geographicum auctore Ibn Ḥauqal ... cui titulus est "Liber imaginis terrae"* Ed. J. H. Kramers. Bibliotheca Geographorum Arabicorum vol. 2, 2nd ed. Leiden. 1938–39.

al-Idrīsī (Abu Abd Allah Muhammad i.m. Muhammad Abd Allah Ibn Idris al-Hamudi al-Hasani). *Opus geographicum sive »Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant«*, concilio et autoritate E. Cerulli, F. Gabrielli, G. Levi della Vida, L. Petech, G. Tucci, cum aliis ediderunt..., fsc.1-8. – Neapoli-Romae, 1970–1978.

al-Iṣṭahrī BGA I, *Kitāb al-Masālik wa l-mamālik* by Abū Ishāq al-Iṣṭahrī *Viae regnorum: descriptio ditionis Moslemicae* / auctore Abu Ishākal-Fārisī al-Istakhrī. M.J. De Goeje's *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* Volume 1. Leiden 1870.

Istorija Tatar = *История татар с древнейших времен в семи томах*. том II Волжская Булгария и Великая Степь. Казань: Рухият, 2006.

Kaplony, A. 2008, List of Geographical Nomenclature in al-Kāshgharī's Text and Map. In: *The Journey of Maps and Images on the Silk Road*. Eds. Philippe Forêt, Andreas Kaplony. Leiden - Boston 2008, 209-225.

Kāšyarī/Dankoff 1982–85 - Maḥmūd al-Kāšyarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Diwān Luyātat-Turk)*. Ed. and transl. R. Dankoff in collaboration with J. Kelly. Sources of Oriental Languages and Literatures 7 (Duxbury/MA 1982–85).

Kmoskó, M. *1/2. Mohamedán irók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom Szerk. Zimonyi I. Magyar Östörténeti Könyvtár* 10, 13. Budapest 2000.

Konovalova 2006 - Коновалова И.Г. *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: Текст, перевод, комментарий*. Москва 2006.

Kovalev, R. K. 2005. 'Commerce and Caravan Routes Along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries)–Part I: The Western Sector.' *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 14: 55–105.

Kovalev, R.K. 2011. 'The Role of Khazaria and Volga Bulğaria in Trade Relations Between the Near East and European Russia During the Tenth Through the Early Eleventh Centuries (The Numismatic Evidence).' *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 18 43–155.

Kovalev, R.K. 2012. 'The Production of Dirhams in the Coastal Caspian Sea Provinces of Northern Iran in the Tenth-Early Eleventh Centuries and their Circulation in the Northern Lands.' *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 19: 133–183.

Kovalev, R.K., **Kaelin**, A. C. 2007. 'Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations.' *History Compass* 5: 1–21.

Kračkovskij 1957 Крачковский, 1957 (2004) – Крачковский И.Ю. *Арабская географическая литература / Избр. соч.* Москва-Ленинград 1957. Т. IV. (переиздание: Москва 2004).

Kramers, J. H., **Wiet**, G. 1964 *Ibn Hauqal, Configuration de la terre (Kitab surat al-ard)*. Introduction et traduction, avec index par -. Beyrouth-Paris.

Ligeti L. 1986 *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.

Martinez A. P. 1982 Gardīzī's Two Chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, 109-217.

Minorsky 1937 *Hudūd al-'Ālam 'The Regions of the World' A Persian Geography 372 A. H. -982 A. D.* Translated and explained by V. Minorsky. London.

Noonan, Th. S. 1985 'Khazaria as an intermediary between Islam and Eastern Europe in the second half

- of the ninth century: the numismatic perspective.' *Archivum Eurasiae Medii Aevi*: 179–204.
- Noonan**, Th. S. 2000. 'Volga Bulghāriā's Tenth-century Trade with Samanid Central Asia', *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11: 140–218.
- Noonan**, Th. S. 2000a. 'The Fur Road and the Silk Road: the Relation between Central Asia and Northern Russia in the Early Middle Ages.' In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.-7. Jahrhundert*. Hrsg. von Csanád Bálint. Budapest-Napoli-Roma: 285–302.
- Polgár** Sz. 2019. *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750-1000)*. Budapest.
- Podosinov** 1999 Подосинов, А. О названии Волги в древности и раннем средневековье. In: *Международные связи, торговые пути и города Среднего Поволжья IX—X вв.: Материалы Международного симпозиума. Казань. 8-10 сентября 1998 г.* Казань, 1999, 36-52.
- Pritsak**, O. 1959 Kāšyarī's Angaben über die Spracheder Bolgaren. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 109, 92-116.
- Vaissière**, É. de la 2005. *Sogdian Traders: A History*. Translated by James Ward. Handbook of Oriental studies = Handbuch der Orientalistik. Section eight, Central Asia ; v. 10). Leiden-Boston.
- Valeev** 1995 - Валеев Р. М. *Волжская Булгария: торговля и денежно-весовые системы IX—начала XIII веков* / Отв. ред. А. Г. Мухамадиев. Казань, 1995.
- Valeev** 2011 Валеев, Р. М. *Торговля в Поволжье и Приуралье в IX – начале XV веков*. Казань, 2011.

KOVÁCS SZILVIA

MAGYARORSZÁGI ÉLIÁS,
A FERENCES DIPLOMATA¹

A 13–14. század folyamán sokan álltak a Mongol Birodalom szolgálatában, akik fontos szerepet tölthettek be a mongolok és különböző más kultúrák közötti kapcsolatok létrehozásában és fenntartásában. Ezek a kultúráközvetítőknek nevezett személyek nem mindig a Mongol Birodalom területén születtek, ugyanis a mongolok nemcsak felismerték, de igénybe is vették olyan, a birodalmuk területén különböző céllal utazó vagy hosszabb-rövidebb ideig ott tartózkodó idegeneknek a tudását, mint például az európai követeket, kereskedőket (gondoljunk csak a velencei Polókra, akik tulajdonképpen mindkét szerepet betöltötték) és térítőket. Az alábbiakban egy magyar ferences térítő jelentőségét vizsgálom a nyugati, keresztény és a mongol világ közötti kapcsolatok egyik jellegzetes aspektusában, a diplomáciában. Ez a ferences pedig Magyarországi Éliás (*Elias de Hungaria*), aki a 14. század első felében tevékenykedett az Arany Horda területén.

¹ SZTE BTK, Középkori Egyetemes Történeti Tanszék; MTA–ELTE–SZTE Selyemút Kutatócsoport. A tanulmány egy készülő monográfia egyik részfejezete (Kovács 2020).

A következőkben előbb röviden áttekintem a kereszténység helyzetét az Arany Hordában Özbeg kán (1312/3–1341) uralkodása idején, majd rátérek a magyar királyságbeli ferences térítő jelentőségére.

A hatalom megszerzéséért folytatott harcok és az azt követő véres leszámolások után Özbeg uralkodása az Arany Horda történetének legstabilabb és legvirágzóbb időszaka volt,² és tulajdonképpen az ő, majd fiának, Dzsánibeknek (1342–1357) az uralkodása idején vált visszafordíthatatlanná az Arany Horda iszlamizációja.³ Özbeg korában az Arany Horda és a pápai udvar közötti kapcsolatok is intenzívvé váltak, amint ezt a kánnak és családja tagjainak írt pápai levelek bizonyítják. Összehasonlításuként, a 13. század második feléből mindössze két olyan pápai levelet ismerünk, amelyek az Arany Horda uralkodóinak vagy családtagjainak szóltak: az egyik ilyen IV. Ince pápa levele Szártaknak (1256–1257), Batu fiának 1254. augusztus 29-i keltezéssel,⁴ a másik pedig feltehetően IV. Sándor pápa (1254–1261) levele Berke kánnak (1257–1266) valamikor az 1257 és 1260 kö-

2 Özbeg kán uralkodására ld. Vernadsky 1953, 195–204; Spuler 1965, 85–99; Vásáry 1986, 112–117.

3 Az Arany Horda iszlamizációjára ld. DeWeese 1994.

4 Luprian 1981, 209–212; Majorov 2013, 74–81.

zötti évekből.⁵ Ezzel a két levéllel szemben 1318 és 1341 között, vagyis Özbeg uralkodása idején XXII. János (1316–1334) és XII. Benedek (1334–1342) pápák az Arany Horda uralkodó-családjának, illetve rokonainak írt tíz leveléről tudunk. Ezek közül nyolc Özbegnek, illetve közvetlen családtagjainak, azaz elsőszülött fiának, Tinibeknek és főfeleségének Tajdulának szólt, kettő pedig egy Abusca nevű előkelőnek,⁶ aki feltehetően a korábbi kán, Tokta (1291–1312) testvérének fia volt. Emellett meg kell említenünk egy, a témánk szempontjából lényeges, tizenegyedik levelet is, amelynek címzettje nem a káni család valamely tagja vagy rokona, hanem a kán fiának, Tinibeknek bizalmas embere, a ferences Magyarországi Éliás volt.

Az avignoni pápai udvar és az Arany Horda uralkodója közötti diplomáciai kapcsolatok XXII. János pápa második évében kezdődtek. E pápa két, Özbeg kánnak (*Magnifico viro Usbeck imperator Tartarorum*) szóló levelét ismerjük.⁷ Az 1318. március 28-án írt *Laetanter audivimus optimista* hangvételű kezdetben, hiszen XXII. János

5 Luppryan 1981, 213–215. Azért feltehetően, mert a pápai levélben nem szerepel a küldő pápa neve és dátum sem. Ugyanakkor a levél Berkét mint a tatárok fejedelmét említi. Emiatt és más utalások miatt a levelet kiadója, Karl-Ernst Luppryan 1260 körülre datálta.

6 Wadding VI. 372, 407; AE XXIV. 140, 186; Golubovich 1919, 210, 211.

7 AE XXIV. 73, 202; Golubovich 1919, 178–179.

tudatja a kánnal, hogy örömmel vette tudomásul mindazokat a jó dolgokat, amelyeket a kán tett a birodalmában élő keresztényekért, megköszönte, és kérte, hogy folytassa mindezt, és különösen az ott tevékenykedő papokat ajánlotta figyelmébe. A pápa azonban arról is tudott, hogy a keresztényeknek tilos harangozniuk, ezért arra kérte Özbeket, hogy függessze fel a tilalmat. Öt évvel később, 1323. szeptember 23-án a pápa újabb, szinte szó szerint hasonló levelet (*Laetanter audivimus*) küldött Özbeknek. Ebben, az előzőek mellett, arra kérte a kánt, hogy szolgáltatson igazságot Soldaya (ma Szudak városa a Krím félszigeten) keresztényeinek, akiknek templomait mecsetté alakították át, és ismét kérte, hogy engedélyezze a keresztényeknek a harang használatát. Ebben az esetben is Soldaya városára vonatkozhatott a kérés, hiszen a kaffai ferenceseknek az 1323 tavaszán írt levelük alapján a kán engedélyezte a harangozást.⁸

Bár Özbek a káni hatalom megszerzésekor már muszlim volt, és uralkodása elején egy rövid ideig tartó erőszakos iszlamizációra következtethetünk a forrásokból, a birodalmában élő keresztények 1313 után többnyire szabadon és

8 Bihl–Moule 1923, 112. A harangok használatából fakadó gondok rövid, lényegre törő összefoglalását ld. Hautala 2019, 209–211.

békésen gyakorolhatták hitüket.⁹ A pápai levelek alapján egyetlen komolyabb gondot a harangok használata okozott elsősorban egyes krími városokban, ahol a keresztényekkel együtt jelentős muszlim lakosság élt.¹⁰ Azaz úgy tűnik, hogy Özbeg a hatalom megszerzése után visszatért a mongolok hagyományos vallási politikájához, vagyis alattvalói akadályok nélkül gyakorolhatták vallásaikat. Ezt bizonyítja többek között, hogy például a rusz egyház feje már 1313-ban megkapta a szokásos jarligot, amelyben az új kán megerősítette a rusz egyház korábbi kiváltságait. Fontos azonban megjegyezni, hogy a rusz egyház által kapott káni jarligok egyik gyűjteményében, az ún. bővített kiadásban szereplő, 1313-as Péternek adott kiváltságlevelél nem eredeti, hanem 16. századi hamisítvány, de más források alapján ismert, hogy a rusz egyház feje valóban kapott kiváltságlevelet 1313-ban.¹¹ Ugyanakkor az is figyelemre méltó, hogy nincs nyoma annak, hogy a Rusz keresztény lakossága szenvedett volna

9 A Mongol Birodalomban, illetve utóduluszaiban zajló iszlamizációra ld. DeWeese 2009, 120–134. Özbeg iszlamra térésére ld. DeWeese 1994, 81–158; Szabolcs 2014, 99–105. Az Arany Horda Özbeg korában történő iszlamizációjára ld. DeWeese 1994, Hautala 2014, 311–323. Özbeg vallási politikájára ld. Hautala 2016, 336–346; Hautala 2017, 736–754.

10 Ld. a 8. jegyzetet.

11 A hamis jarlikot ld. Grigor'jev [1842] 2013, 111–118. A forrást pedig, amely szerint a metropolita megjelent 1313-ban Özbeg ordujában a jarligért PSRL X. 178.

amiatt, hogy a kán muszlim volt, és hogy erőfeszítéseket tett az iszlám terjesztésére.¹²

Az Arany Horda területén a 13. század utolsó évtizedeitől biztosan jelenlevő nyugati térítőik is jelentős sikereket értek el Özbeg korában.¹³ 1314. március 20-án a ferencesek is jarligot kaptak a kántól, amelyben amellet, hogy tulajdonképpen engedélyezték nekik a térítést, és védelem alá helyezték templomaikat, mentességet is kaptak bizonyos adók alól.¹⁴ Ugyancsak Özbeg korában, 1318-ban vagy 1322-ben alapították meg az eső arany hordai püspökséget a Krím félszigeti Kaffában.¹⁵ A birodalom jóval keletibb részén, az Aral-tótól délre, az Amu-darja mellett levő Ürgencs püspökségéről is 1340-ből van az első és utolsó adatunk.¹⁶ Végül Özbeg uralkodása alatt, 1333-ban hozták létre a rövid ideig élő, Krím félszigeti voszporói érsekséget is, akárcsak a kherszóni püspökséget. Ugyancsak Özbeg uralkodásának idejére datálható (vagyis 1330-ra) a birodalma területén tevékenykedő ferenceseknek köszönhetően a legjelentősebb kipszak török nyelvemlék, a Codex Cumanicus

12 DeWeese 1994, 93–94; Hautala 2017, 740–743.

13 A térítés kezdeteire ld. Kovács 2020a.

14 Bihl–Moule 1924, 55–58, 65; Chautala 2014, 31–48.

15 A datálással kapcsolattal ld. Tanase 2010.

16 Eubel 1913, 378; Golubovich 1923, 310.

első részének, latin–perzsa–kun szójegyzékének fennmaradt másolata.¹⁷

A magyar királyságbeli ferencesek már a 13. században, a ferences térítőhálózat létrehozásában fontos szerepet töltöttek be. A 14. században is részt vettek a területen zajló térítésben. Özbeg uralkodása idején három név szerint is ismert magyar ferences tevékenységéről van tudomásunk. Egyikük, a keleti magyarok kutatói előtt is ismert Iohanca, akinek „Baskíria szomszédságában” 1320-ban kelt levele az egyik legjobb forrás a térítők nomádok közötti tevékenységére.¹⁸ Másikukat, Váradi Istvánt 1334 áprilisában Szarájban kivégezték, mártíromságának története az egyik legismertebb szenvedéstörténet volt a 14. századi ferencesek körében.¹⁹ Míg a források

17 A kódex legjobb kiadását ld. Drimba 2000. A fent említett 1330-as másolatban fennmaradt háromnyelvű szójegyzéket eredetileg a Krím félszigeten 1294–1295-ben állították össze. Ezt az első részt szokták a Kereskedők vagy Tolmácsok könyvének nevezni. A főként egyházi szöveget tartalmazó második részt 1340–1350 között ugyancsak az Arany Hordában tevékenykedő ferencesek írták, majd valamikor a 14. század közepe táján a két részt ugyancsak német térítők egyesítették. A műre vonatkozó tetemes irodalomból ld. Györffy [1942] 1990, 220–241; a Schmieder és Schreiner szerkesztette 2005-ben megjelent kötetben a téma legjobb szakértőinek tanulmányait, és végül magyarul Kovács–Göncöl 2014, 188–210, további szakirodalommal.

18 A levelet latinul ld. Bihl–Moule 1924, 58–62, 65–70; Bendefy 1937, 47–50; magyar fordítását pedig ld. Balanyi 1927, 345–348, Balanyi 1928, 9–11.

19 A mártírtörténetet latinul ld. AF III. 515–524, magyar fordítását ld. Bölcskey 1928, 80–83, 113–116, 144–146; elemzését pedig Kovács 2017, 55–66.

alapján Iohanca azok közé a térítők közé tartozott, akik a nomádokat követték szállásterületről szállásterületre, István pedig a Szarájhoz közeli Szent János-kolostor, tehát helyhez kötött ferences kolostor lakója volt, Éliás a káni család mellett tevékenykedett.

Éliás arany hordabeli tevékenységébe kortárs forrásoknak, vagyis öt pápai oklevélnek és egy pápai kincstári bejegyzésnek köszönhetően pillanthatunk be. Neve először 1338-ban jelent meg a forrásokban. Ennek az évnek őszén az avignoni pápai udvar történetének legimpozánsabb, Keletre küldött követségének előkészítésével foglalatoskodott. A nyugati keresztény egyház e vállalkozása válasz volt az 1338 tavaszán Avignonba a messzi Hanbalikból (a mai Pekingből) érkező Jüan-császár és alán alattvalóinak követségére.²⁰ A Hanbalikba tartó pápai követség élére kinevezett ferencesek²¹ (akik között ugyan csak volt egy magyar, Magyarországi Gergely) és

20 A mongol Jüan-dinasztia uralta Kínában élő bizánci keresztény alánokat az 1294-ben Kínába érkező Iohannes de Montecorvino térítette át a katolikus hitre. Montecorvinót az elért sikerei miatt 1307-ben hanbaliki érseknek nevezte ki a pápa, de az 1320-as évek végén meghalt. Az alánok képviselői az elhunyt főpap helyére helyettest kértek a pápától. A követségük az alánok levele mellett az utolsó dzsingiszida császár, Togon Temür (1333–1368) levelével érkezett 1338 tavaszán Avignonba. A leveleket ld. Wadding VII. 209–210.

21 Magyarországi Gergely mellett Boneti Miklóst, Molanumi Miklóst és Florenciai Jánost (azaz Marignollit) nevezte meg a pápa. Marignolli később az ázsiai utazásukkal kapcsolatos információkat és történeteket beillesztette a *Chronica Boemorum*

társai egy sor pápai levelet vittek keletre, ezeknek címzettei különböző mongol uralkodók, illetve előkelők voltak.²² A levelek közül kettő Özbeg kánnak,²³ a harmadik Özbeg elsőszülött fiának és trónörökösének szólt (*Laetamur in Domino*).²⁴ A negyedik arany hordai címzett pedig egy ferences szerzetes volt, még pedig Magyarországi Éliás (*Dilecto filio Eliae Hungaro Ordinis Fratrum Minorum*).²⁵

Ez utóbbi pápai levél alapján úgy tűnik, hogy XII. Benedek jól tájékozott volt Éliás arany hordai befolyását illetően. Azaz „biztos értesülésből tudja, hogy Éliás a tatár uralkodó, Özbeg elsőszülöttjét, Tinibeket annak szolgálatában az

c. munkájába (Golubovich 1923, 271–298; Wyngaert 1929, 524–560).

22 A leveleket ld. Wadding VII. 210–213, 216–219.

23 Wadding VII. 213, 217. XII. Benedek a levelek egyikében, az 1338. június 13-i keltezésűben (*Exultanti percepimus animo*) említést tesz arról, hogy a kántól a ferencesek helyet kaptak egy újonnan épült városban kolostoruk számára (Wadding VII. 213). Ez a város pedig az 1330-as években Özbeg által alapított Új-Szaráj lehet. A második, az 1338. október 31-i levél (*Dudum ad notitiam*) tulajdonképpen a Csagatáj ulusz uralkodójának, Csangsinak (1335–1337) szóló másolata, amelyben a pápa megköszönte, hogy a kán kegyesen bánik az országában levő keresztényekkel, ennek folytatására biztatta a kánt, és javasolta, hogy kölcsönösen küldjék egymáshoz követeket, majd az uralkodó jóindulatába ajánlja név szerint megnevezett követeit (Wadding VII. 217; Piti 2012, 332–333).

24 Wadding VII. 218; Piti 2012, 333. Ez egy üdvözlő levél, amelyben a pápa örömet fejezte ki, hogy Tinibek kegyességet mutat az országában élő keresztények iránt, kéri, hogy folytassa azt.

25 Ez az 1338. október 31-i keltezésű *Fide dignorum placido* kezdetű levél (Wadding VII. 218; Piti 2012, 333).

országában élő keresztények iránti kedvezésre s más kegyes tettekre ösztönzi. A pápa ezt nagyra értékeli, és kéri Éliást, hogy Boneti Miklós teológiai professzor, Molanumi Miklós, Florenciai János és Magyarországi Gergely ferences testvéreket, pápai követeket Tinibek szíves jóindulatába ajánlja, képviselje a pápa és az apostoli szék érdekeit, és írásban tájékoztassa a pápát az ottani eseményekről.”²⁶ Ez és a következő pápai levelek alapján arra lehet következtetni, hogy a ferences Magyarországi Éliásnak egy átlagos térítőnél nagyobb befolyása volt Tinibek ordujában.

Marignolli krónikája szerint a Kínába tartó és az Arany Hordán át utazó pápai követséget Özbeg birodalmában jól fogadták. 1339–1340 tele után, amit az Arany Hordában töltöttek, a Csagatáj Uluszba indulásuk előtt Özbeg ellátta őket étellel, ruhákkal, ajándékokkal, lovakkal és egyéb utazáshoz szükséges dolgokkal. Marignolli azonban arról nem tesz említést, hogy találkoztak-e a birodalomban tartózkodásuk során a magyar ferencessel.²⁷ A pápai követség kedvező és nagylelkű fogadtatása azt bizonyítja, hogy Özbeg jelentőséget tulajdonított az avignoni pápai udvarral való kapcsolatnak.²⁸

²⁶ Wadding VII. 218; Piti 2012, 333.

²⁷ Golubovich 1923, 272; Wyngaert 1929, 527.

²⁸ Sinor 1993, 118.

1340 augusztusának elején arany hordai követség érkezett az avignoni pápai udvarba. A követség két tagja, Özbeg küldöttei, Krím félszigeti itáliaiak voltak: Petranus de Lorto (dell’Orto) és Albertus. A pápai levél e téren némiképp el-
lentmondásos, mivel Petranus de Lortót előbb Kaffa korábbi urának (konzuljának?) nevezte, majd mindkét követet a katolikus hit profesz-
zorainak. Harmadik társuk pedig, aki Tinibek küldötteként jelent meg XII. Benedek előtt, Magyarországi Éliás volt.²⁹ A követség a pápai udvar kiadásjegyzéke, illetve a pápai levelek alapján augusztus 5. és augusztus 19. között két hetet töltött Avignonban.³⁰

Tudomásom szerint ez az egyetlen, az Arany Hordából Avignonba érkező követség, amelyről pápai források fennmaradtak. Mi lehetett a követség célja? Özbeg pápának írt levele nem maradt ránk, így csak a pápai levelekből tudunk a követség céljára következtetni. Egyrészt lehet-

29 ...*Petranum de Lorto, olim Dominum de Capha, et Albertum ejus socium, fidei Catholicae professores, Magnificentiae tuae Nuncios, una cum dilecto filio Elia de Hungaria Ordinis Fratrum Minorum, Nuncio viri egregii ducis Tynybech, primogeniti tui...* (Wadding VII. 227; Golubovich 1923, 227; Theiner 1859, 638; Piti 2001, 228; vö. Özbeg főfeleségének, Tajdula katunnak írt levéllel: Wadding VII. 229; Golubovich 1923, 228; Theiner 1859, 640; Piti 2001, 229).

30 A pápai konyha kappan-, fogoly-, galamb- és ürühússal látta el őket. A két itáliai pedig kiváló díszruhákat, míg a ferences tizennégy tenyér hosszú fehér gyapjúszövetet kapott (Schäfer 1914, 114).

séges, hogy a kán válaszként küldte követeit a korábban említett impozáns pápai küldöttségre, amelynek a végcélja ugyan Hanbalik volt, de útja során áthaladt az Arany Horda területén, és 1339-40 telét is ott töltötte. Egyébként a pápa a követség által vitt, különböző mongol uralkodóknak írt leveleiben, így az Özbegnek szólóban is azt javasolja, hogy kölcsönösen küldjék el egymáshoz követeiket.³¹

Egy másik, az előzőnél talán valószínűbb magyarázat is feltételezhető XII. Benedek pápa 1340. augusztus 17-én Özbegnek írt válaszából (*Laetanter et benigne recipimus*).³² Ebből a levélből is nyilvánvaló, hogy a pápának információi voltak az Arany Horda lengyelekkel és magyarokkal való konfliktusáról, amely országaik határán bontakozott ki 1339–1340-ben.³³ Sajnos az nem derül ki a pápai válaszból, hogy Özbeg panaszkodott-e keresztény szomszédaira, de nem kizárt, hogy a követség fő feladata az lehetett, hogy a pápa közbenjárásával rendeződjön a vita. Fontos azonban megjegyezni, hogy a pápa már az arany hordai követek érkezése előtt tudott a konfliktusról. Ezt bizonyítja más források mel-

31 Wadding VII. 217; Piti 2012, 332–333.

32 Wadding VII. 227–228; Golubovich 1923, 227–228; Piti 2001, 228.

33 A Lengyel, valamint a Magyar Királyságot érintő 1340-es tatár támadásra, illetve annak következményeire ld. Piti 2001a, 41–52; Kiss 2012, 483–509.

lett, hogy 1340. augusztus 1-jén engedélyezte a lengyel királynak, hogy a keresztet hirdesse, más leveleiben pedig a lengyel főpapokat utasította, hogy keresztes hadjáratra toborozzanak Lengyel-, Cseh- és Magyarföldön a tatárok ellen.³⁴ Özbegnek gondot okozhatott, hogy a lengyel király, III. (Nagy) Kázmér (1333–1370) II. Jurij (Bolesław-Jurij) halicsi uralkodó (1325–1340) halála után alig néhány nappal, április közepén elindította hadjáratát az egykori halics–volhínei területek irányába.³⁵ Valamint attól is tarthatott, hogy a lengyel és a magyar király, Károly Róbert közösen lendül támadásba országa ellen a területeiket ért támadások miatt.

Harmadrészt, és ez is a pápai válasz alapján feltételezhető: lehetséges, hogy a kán, illetve szűkebb környezete komolyan vették azt az Özbeg elleni sikertelen merényletkísérletet, amelyben, úgy tűnik, hogy keresztények is érintettek voltak.³⁶ XII. Benedek levele alapján egy éjszaka felgyújtották a kán palotáját, és a helyi keresztényeket gyanúsították meg, de a kán Isten böl-

³⁴ A pápai udvarban feltehetően már 1340 elején tudhattak a tatárok támadásáról egy február 20-i pápai tizedszedői feljegyzésnek köszönhetően (Theiner 1859, 636; Piti 2001, 45). Később a lengyel uralkodó is értesítette a pápát, aki válaszképpen engedélyezte a kereszt hirdetését (Theiner 1859, 637–638; Piti 2001, 219–220).

³⁵ Font–Varga 2006, 74–75.

³⁶ Wadding 1733, 228; Golubovich 1923, 227; Theiner 1859, 639.

csességének sugallatára a vádakat hamisnak és rágalmazónak találta, ezért elengedte az ártatlan keresztényeket, három kivételével, akiknek bűnrészessége igaznak bizonyulhatott a vizsgálatok során. Így a harmadik magyarázata a követség küldésének az lehetett, hogy bár keresztények is belekeveredhettek a sikertelen merényletbe, a kán tudatni akarta, hogy továbbra is jóindulattal viseltetik a keresztények iránt.

Összességében nagyobb a valószínűsége annak, hogy a kán a Lengyel és Magyar Királyságokkal való konfliktusa miatt fordult a keresztény világ fejéhez. Ha valóban ez lehetett az oka a követségnek, akkor a követek sikeresek voltak, hiszen a pápa, miután arra kérte Özbeget, hogy álljon el ezen országok megtámadásától, és felajánlotta, hogy amennyiben kár éri a kánt a két keresztény ország részéről, akkor „a pápa igyekszik majd, hogy e királyok e jogtalanságokat a kánnak és alattvalóinak jóvátegyék”.³⁷ Bár a nyugati Rusz és az egykori Kijevi Rusz déli területeiért az 1340 tavaszán kibontakozó konfliktus, amelyben a lengyelek, a magyarok és a litvánok mellett az Arany Horda is részt vett, továbbgyűrűzött.

37 Wadding 1733, 228; Golubovich 1923, 227; Theiner 1859, 639; Piti 2001, 228.

A mongol követség 1340. augusztus 19-e után³⁸ hagyta el Avignont három arany hordai címzettnek szóló pápai levéllel.³⁹ Az előbb említett augusztus 17-i Özbegnek írt mellett az egyik (*Venientem nuper*) Tinibeknek, a kán elsőszülöttjének (*Egregio viro duci Tynybeck, primogenito magnifici principis Usbech*),⁴⁰ a másik (*Pridem ad nostram*) pedig a kán főfeleségének, Taydula katunnak (*Egregiae principissae Taydolaë, imperatrici Tartariæ partium Aquilonarium*) szólt.⁴¹ A pápa mindhárom levélben megemlíti Magyarországi Éliás nevét. A Taydulának és Tinibeknek szóló levelekben megköszöni nekik az Özbeg birodalmában élő keresztényekkel szembeni jóindulatukat, és mindkettőjüket felszólítja a kereszténység felvételére. A Tinibeknek írt levélből kiderül, hogy Éliás nemcsak a kán fiának az apja birodalmában élő keresztények iránti kedvezéséről számolt be, de az apostoli szék és a római egyház felé táplált tiszteletéről is.⁴²

38 1340. augusztus 19-én állították ki a pápai udvarban a követek számára a biztonságos utat lehetővé tevő oklevelet (Vidal 1935, 82; Piti 2001, 231).

39 Volt egy negyedik levél is (*Supra gregem Dominicum*), amely a mongolok között tevékenykedő prelátusoknak is térítőknak szólt, de ebben nincs megnevezve Éliás (Wadding VII. 230–231).

40 Wadding VII. 229; Golubovich 1923, 229; Theiner 1859, 639–640.

41 Wadding VII. 229–230; Golubovich 1923, 228–229; Theiner 1859, 640.

42 Wadding VII. 229; Golubovich 1923, 229; Theiner 1859, 639–640.

Az 1340-es követség után Magyarországi Éliás még egyetlen alkalommal jelenik meg egy 1343 nyarán kelt pápai oklevélben (*Ad Sedem Apostolicam*). VI. Kelemen pápa (1342–1352) levele alapján úgy tűnik, hogy a magyar ferences ekkor nem káni követként jelent meg Villanovában.⁴³ Célja inkább az lehetett, hogy beszámoljon az Arany Hordában a keresztény térítés szempontjából előnytelen változásokról. 1341-ben meghalt Özbek kán, akit ugyan elsőszülött fia, Tinibek követett a hatalomban (1341–1342), azonban őt testvére, Dzsánibek (1342–1357) anyjuk, Taydula támogatásával hamarosan eltávolította.⁴⁴ Míg Tinibek a pápai udvarban úgy volt ismert, mint aki nemcsak az Arany Horda keresztényeivel szemben táplált jóindulatot, de a Szentszéket is tisztelte, Dzsánibek hithű muszlimként talán apjánál is elkötelezettebb volt az iszlám terjesztését illetően.⁴⁵

A pápai levél alapján VI. Kelemen Éliás tájékoztatta az új kán muszlim hitéről, ennek ellenére a katolikus egyház feje abban reménykedett, hogy a kán – elődei dicsőséges gyakorlatát utánozva – a keresztények felé kegyesen jár el, és kéri a kánt, hogy a birodalmában élő kereszt-

43 Wadding VII. 290; Piti 2007, 319–320. A címzett Özbek másik fia, Dzsánibek (*Magnifico principi Janibech imperatori Tartarorum illustri*).

44 Spuler 1965, 98–99.

45 Dzsánibek uralkodására ld. Spuler 1965, 99–109.

tényeket elődeihez hasonlóan védelmezze a jogtalanságoktól és elnyomástól, a papokat pedig engedje az istentiszteleteket végezni és prédikálni. A pápa azt is hozzáteszi, ha a kán követeket vagy levelet küld, szívesen fogadja. Lényeges, hogy bár megjelenik Magyarországi Éliás neve a forrásban, a pápa nem nevezi követnek, hanem információi forrásaként jelöli meg.⁴⁶

Összefoglalva a fentieket: úgy tűnik, hogy a ferences Magyarországi Éliás nagy befolyásra tett szert nemcsak Tinibek, Özbeg kán elsőszülöttjének, de talán magának a kánnak az ordujában is, és ezt a jelentőségét egészen 1342-ig megőrizte. Fontos kiemelni, hogy a pápai udvar szokatlanul jól informált volt az Arany Hordát uraló káni családdal kapcsolatban 1338 és 1343 között. Nem kétséges, hogy olyan információkhoz, mint például a kán elleni sikertelen merénylet híre, főfeleségének keresztényekkel szembeni jóindulata és más ehhez hasonlókról Éliásnak köszönhetően értesült a pápai udvar.

Éliásnak a Tinibek környezetében betöltött szerepéről szóló hírek Avignonba is elértek az 1330-as évek második felében. Ezt bizonyítja, hogy 1338 őszén XII. Benedek nemcsak a kánnak és fiának, de Éliásnak magának is levelet írt, amelyben arra kéri, hogy járjon közben a Jüan-dinasztia Kínájába tartó és az Arany Hor-

46 Wadding VII. 290; Piti 2007, 319–320.

dán átutazó ferences társai vezette követség érdekében. 1340 tavaszán Éliás már arany hordai követként, Tinibek küldötteként talán azért járt Avignonban, hogy Özbegnek a lengyelekkel és magyarokkal való konfliktusában az egyházfő közvetítését kérje.

A két itáliai mellett Özbeg és Tinibek választása valószínűleg azért eshetett a feltehetően több nyelvet (magyart, latint és kipcsak törököt vagy mongolt) beszélő ferencesre, mert úgy vélhették, hogy ha 1338-ban személyesen írt neki XII. Benedek, akkor a pápai udvarban is lehet befolyása. Mindemellett a ferences nemcsak az arany hordai helyzetet ismerhette, de feltehetően kapcsolatban állt rendjének kelet-európai provinciáival is, így elsősorban a magyarral, és ennek köszönhetően tudomása lehetett általában a mongolokkal szomszédos nyugati keresztény országok helyzetéről, és talán még jobban ismerte a Magyar Királyságét.

A mongolok mindig nagy becsben tartották a több nyelvet és kultúrát ismerő alattvalóikat, az pedig bevett gyakorlat volt, hogy keresztényeket küldtek követként a keresztény világ vezetőihez, azaz a pápákhoz, illetve a különböző uralkodókhoz.⁴⁷

47 Talán elegendő, ha csak néhány kiemelkedő példát említek erre a gyakorlatra: Rabban Bar Sauma, Kelet Egyházának egy főpapja az ilkanida Argun kán (1284–1291) megbízásából járt Rómában, IV. (Szép) Fülöp francia (1285–1314) és I. Eduárd

Számos más követtársához hasonlóan Éliás is ideális választás volt az Arany Horda urainak szempontjából, hiszen nyelvismerete mellett tájékozott volt mind a mongol, mind a nyugati kultúrában. Az iszlamizálódó birodalomban térítőként működni bátorságot, a különböző nehézségekkel való szembenézés kitartást igényelt az arra vállalkozóktól. Éliás ezen tulajdonságok mellett minden bizonnyal valamilyen más módon is kiemelkedett ferences társai közül, és így szerzett befolyást Tinibek környezetében. Előnye származott abból is, hogy magyar származású ferencesként nemcsak a pápaság, hanem a Magyar Királyság korabeli politikai helyzetéről is tudással rendelkezhetett. Ha 1338-ban jelentős tekintélye volt Tinibek ordujában, akkor arra következtethetünk, hogy már egy ideje az Arany Hordában élt, és a kán elsőszülöttjének bizalmasaként az Arany Horda politikai helyzetét is átláthatta. Talán abban is reménykedett, hogy ha sikerül megnyerni Tinibeket a kereszténységnek, akkor az Özbeg uralkodása idején a mongol elit körében még intenzívebbé váló

angol (1272–1304) királyoknál 1287–1288-as európai útja során (Rossabi 1992; Borbone 2009). Marco Polo szerint apja, Nicolo és nagybátyja, Matteo első kínai útjukról Kubiláj nagykan követeként tértek vissza (Moule–Pelliot 1938, 78–79; Vajda 1984, 36–38). A Jüan-császártól, Togon Temürtől és alán alattvalóitól érkező követség egyik név szerint ismert tagja Andreas Francus (*nuncium nostrum Andream Francum*) (Wadding VII. 209).

iszlamizációt lassítani, esetleg meg is lehet fordítani, amint az ifjú hatalomra kerül. Talán részben azért is ment 1343-ban ismét Nyugatra, hogy ennek az ábrándnak a kudarcba fulladásáról tájékoztassa a pápát.

Végül még egy fontos szempontot érdemes kiemelni: Éliás követársaihoz hasonlóan hozzájárult a két világ, vagyis az arany hordai mongol, valamint a nyugati keresztény világ egymásról való ismereteinek bővítéséhez.

IRODALOM:

AE XXIV. = Theiner, A.: *Annales ecclesiastici*. Tom. 24. (1313–1333) Barium Ducis–Paris–Freiburg, 1872.

AF III. = Chronica XXIV generalium ordinis minorum. In: *Analecta franciscana sive chronica aliaque varia documenta ad historiam fratrum minorum spectantia*, edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae. Tom. III. Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1897.

Balanyi 1927 = Balanyi Gy.: Magyar Johanka testvér levele a tatárországi missziókról, 1320-ból. *Ferences Közlöny* 7: 345–348.

Balanyi 1928 = Balanyi Gy.: Magyar Johanka testvér levele a tatárországi missziókról, 1320-ból. *Ferences Közlöny* 8: 9–11.

Bendefy 1937 = Bendefy L.: Fontes authentici itinera (1235–1238) fr. Iuliani illustrantes. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 3/1–3: 1–52.

Bihl–Moule 1923 = Bihl, M.–Moule, A.C.: De duabus epistolis Fratrum Minorum Tartariae Aquilonaris an. 1323. Textus duarum epistolarum Fr. Minorum Tartariae Aquilonaris an. 1323. *Archivum Franciscanum Historicum* 16: 89–112.

Bihl–Moule 1924 = Bihl, M.–Moule, A.C.: Tria nova documenta de missionibus Fr. Min. Tartariae Aquilonaris annorum 1314–1322. Textus trium novorum documentorum e Tartaria Aquilonari an. 1314–1322. *Archivum Franciscanum Historicum*. 17: 55–71.

- Borbone 2009 = Borbone, P. G.: *Un ambassadeur du Khan Argun en Occident. Histoire de Mar Yahballaha III et de Rabban Sauma (1281–1317)*. Traduction du syriaque, introduction et commentaire par Pier Giorgio Borbone. Traduit de l'italien par Egly Alexandre. Paris.
- Bölskey 1928 = Bölskey Ö.: Váradi István. Magyar ferencrendi áldozópap vértanúsága a tatárok városában, Bakcsi-Szarájbán, 1334-ben. *Ferences Közlöny* 8: 80–83, 113–116, 144–146.
- Chautala 2014 = Chautala, R.: Dva piš'ma franciskancev iz Kryma 1323 goda. Latinskij tekst, russkij perevod i kommentarii. *Zolotoordynskaja civilizacija = Golden Horde Civilization* 7: 87–110.
- DeWeese 1994 = DeWeese, D.: *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania.
- DeWeese 2009 = DeWeese, D.: Islamization in the Mongol Empire. In: *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. Ed. N. Di Cosmo–A. J. Frank–P. B. Golden Cambridge, 120–134.
- Drimba 2000 = Drimba, V.: *Codex Comanicus*. Édition diplomatique avec fac-similés Bucarest.
- Eubel 1913 = Eubel, C.: *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*. Vol. I. (1198–1431). Collecta, digesta, edita per C. Eubel. Regensburg.
- Font–Varga 2006 = Font M. – Varga B.: *Ukrajna története*. Szeged.
- Golubovich 1919 = Golubovich, G.: *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*. Tomo III. (dal 1300 al 1332). Quaracchi presso Firenze.
- Golubovich 1923 = Golubovich, G.: *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*. Tomo IV. (dal 1333 al 1345). Quaracchi presso Firenze.
- Grigor'jev [1842] 2013 = Grigor'jev V. V.: *O dostovernosti jarlikov, dannych chanami Zolotoj Ordy russkomu duchovenstvu*. Istoriko-filologičeskoe izsledovanie. Moskva.
- Györffy [1942] 1990 = Györffy, Gy.: A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez. In: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 220–241.
- Hautala 2016 = Hautala, R.: Latin sources on the religious situation in the Golden Horde in the early reign of Uzbek Khan. *Zolotoordynskoe obozrenie/Golden Horde Review*. 4/2: 336–346.

Hautala 2017 = Hautala, R.: Russian Chronicles on the Religious Policy of Khan Uzbek (1313–1341) and his Relations with the Principalities of the North-Eastern Rus'. *Zolotoordynskoe obozrenie/Golden Horde Review*. 5/4: 736–754

Hautala 2019 = Hautala, R.: Comparing Eastern and Missionary Sources on the Golden Horde's History. *Zolotoordynskoe obozrenie/Golden Horde Review*. 7/2: 208–224.

Kiss 2012 = Kiss A.: Időjárás, környezeti problémák és az 1340-es évek elejének tatár hadjáratai. *Hadtörténelmi Közlemények* 125/2: 483–509.

Kovács 2017 = Kovács Sz.: Egy elfeledett magyar ferences passiójáról. Vallási problémák az Arany Hordában. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Köszöntő kötet Dr. Zimonyi István 60. születésnapja alkalmából 139: 55–66.

Kovács 2020 = Kovács Sz.: „Különösen angolokat, magyarokat és németeket kérünk...”. Pápák, ferencesek és az Arany Horda. (megjelenés előtt)

Kovács 2020a = Kovács Sz.: A nyugati keresztény térítés kezdetei az Arany Hordában. *Hadtörténelmi Közlemények* (megjelenés előtt)

Kovács–Göncöl 2014 = Kovács Sz.–Göncöl Cs.: Latin kereszténység a török népeknél. Szemelvények a Codex Cumanicusból. In: *A török népek vallásai. Filológiai tanulmányok a török vallásos szövegek köréből*. Szerk. Biacsi M.–Ivanics M. (Altajisztikai Tanácskönyvtár 4.) Szeged, 188–210.

Lupprian 1981 = Lupprian, Karl-Ernst: *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels*. (Studi e Testi, 291.) Città del Vaticano.

Majorov 2013 = Majorov, A. V.: Piš'mo rimskogo papy Innokentija IV zolotoordynskomu chanu Sartaku (tekst, perevod, kommentarij). *Mongolica-X. Sbornik naučnych statej po mongolovedeniju*. 10: 74–81.

Moule–Pelliot 1938 = Moule, A.C.–Pelliot, P.: *Marco Polo: The description of the World*. London.

Piti 2001 = Piti F.: *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. XXIV. 1340. Budapest–Szeged.

Piti 2001a = Piti, F.: „...de adventu regis Hungarie”. Károly Róbert tervezett dalmáciai hadjáratairól az 1340. évi oklevelek tükrében. *Acta Historica* 115: 41–53.

- Piti 2007 = Piti, F.: *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. XXVII. 1343. Budapest–Szeged.
- Piti 2012 = Piti, F.: *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. XXII. 1338. Budapest–Szeged.
- PSRLX = *Polnoe sobranie russkich letopisej*. T. 10. Sanktpeterburg, 1885.
- Rossabi 1992 = Rossabi, M.: *Voyager from Xanadu. Rabban Sauma and the first journey from China to the West*. Tokyo–New York–London.
- Schäfer 1914 = Schäfer, K.H.: *Die Ausgaben der Apostolischen Kammer unter Benedikt XII., Klemens VI. und Innocenz VI.* (1335–1362). Band III. Paderborn.
- Schmieder–Schreiner 2005 = Schmieder, F.–Schreiner, P. (eds.): *Il Codice Cumanico e il suo mondo*. Atti del Colloquio internazionale, Venezia 6–7 dicembre 2002. Roma.
- Sinor 1993 = Sinor 1993 = Sinor, D.: Some Latin Sources on the Khanate of Uzbek. In: *Essays on Uzbek History, Culture and Language*. Ed. by Nazarov, B. A.–Sinor, D. Bloomington, 110–119.
- Spuler 1965 = Spuler, B.: *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502*. 2., erweiterte Auflage. Wiesbaden.
- Szabolcs 2014 = Szabolcs K.: A népi iszlám a steppén. Szemelvények Ötemis Hadzsi krónikájából. In: *A török népek vallásai. Filológiai tanulmányok a török vallásos szövegek köréből*. Szerk. Biacsi M.–Ivanics M. (Altajisztikai Tankönyvtár 4.) Szeged, 88–107.
- Tanase, T.: Frère Jérôme de Catalogne, premier évêque de Caffa, et l'Orient franciscain. In: *Espaces et Réseaux en Méditerranée VIe–XVIe siècle. La formation des réseaux*. Sous la direction de Coulon, D.–Picard, Ch.–Valérian, Dominique Vol. 2. Paris, 127–166.
- Theiner 1859 = Theiner, A.: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, maximam partem nondum edita, ex tabulariis vaticanis deprompta, collecta, ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*. Tomus I. Ab Honorio pp. III. usque ad Clementem pp. VI. 1216–1352. Romae–Parisiis–Vindobonae.
- Vajda 1984 = *Marco Polo utazásai*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Vajda E. Budapest.
- Vásáry 1986 = Vásáry I.: *Az Arany Horda*. Budapest.

Vernadsky 1953 = Vernadsky, G.: *The Mongols and Russia*. New Haven–London.

Vidal 1935 = Vidal, J.-M.: *Benoit XII (1334–1342) lettres closes et patentes intéressant les pays autres que la France publiées ou analysées d'après les registres du Vatican*. Quatrième fascicule. Paris.

Wadding VI. = Wadding, L.: *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*. Tom. VI. Ed. secunda. Romae, 1733.

Wadding VII. = Wadding, L.: *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*. Tom. VII. Ed. secunda. Romae, 1733.

Wyngaert 1929 = Wyngaert, Van den, A.: *Sinica franciscana. Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*. Ad Claras Aquas (Quaracchi–Firenze).

A TUDOMÁNY VILÁGÁBÓL

LACZA TIHAMÉR

**AZ ARAB RENESZÁNSZ
TERMÉSZETTUDOMÁNYA**

Bevezetés

Amikor a Nyugat-Római Birodalom 476-ban végleg összeomlott, a görög–helléniasztikus–római civilizáció letéteményese a Kelet-Római Birodalom, azaz a későbbi Bizánci Császárság lett, ám paradox módon csak a „szent sír” visszafoglalására a 11-13. században szervezett keresztes háborúk „eredményeként” (miután a keresztes hadak kifosztották Konstantinápolyt) kerültek Nyugat-Európába a szinte hét lakat alatt őrzött görög tudományos és filozófiai szövegek. Ezek többségét viszont addigra már arab közvetítéssel latinra fordították, és éppen ez a legizgalmasabb ebben a történetben, elvégre a muzulmánok már akkoriban is a kereszténységgel konfrontálódtak, hiszen olyan területeket vettek fokozatosan birtokukba (pl. Szíria, Egyiptom, Észak-Afrika, az Ibériai-félsziget), ahol korábban különböző keresztény közösségek éltek. Az iszlám terjeszkedése egyúttal szellemi honfoglalást is jelentett, de nem járt szükségszerűen a korábbi görög–latin–zsidó–perzsa hagyományok és értékek elvetésével, sőt azt is

mondhatnánk, hogy az arab kultúra ezeket magába olvasztva fejlődött. Szokás a 9–13. század közötti időszakot arab reneszánszként is emlegetni, jóllehet az iszlám kultúra jeles személyiségei és tudósai között sok nem arab származású férfi is akadt, de munkáikat jobbra arabul írták, és az utókor is arab nevükön tartja őket számon.

Az iszlám kialakulásától fogva nagyra tartotta a tudományokat és a bölcseletet, az arab és muzulmán uralkodók környezetében sok írástudó ember élt, akik többnyire nyugodt körülmények között dolgozhattak és taníthattak is azokban az iskolákban, amelyek idővel a középkori európai egyetemek modelljeivé váltak. Ennek a tudománytiszteletnek perzsa előzményei voltak, és nagyon valószínű, hogy a perzsa tudományosság sokkal mélyebb nyomokat hagyott a korabeli szellemi életben, mint azt ma sejteni véljük.

A keresztények által lakott – korábban bizánci fennhatóság alá tartozott – területek elfoglalásakor olyan értékes görög nyelvű kéziratok kerültek az arabok birtokába, amelyek között Arisztotelész munkái és jeles görög orvosok, csillagászok vagy matematikusok (pl. Apollóniosz, Arkhimédész, Eukleidész, Ptolemaiosz stb.) egyaránt megtalálhatók voltak. Ezeket arab nyelvre ültették át – Bagdadban, a kalifa udvarában egy „fordítói iroda” is működött –, és később így kerültek az európai kolostorokba, ahol viszont

latinra fordították őket. Sok esetben persze az arab fordításokban kommentárok és kiegészítések is szerepeltek, de ezzel párhuzamosan önálló művek is születtek, amelyek legalább olyan hatással voltak az európai tudomány fejlődésére, mint az újra felfedezett antik szerzők művei.

Kezdetek

A mohamedai tanítás fokozatos terjedésével az addig nomád arab törzsek fokozatosan birodalom-má szerveződtek. Ennek a központja az Abbászida kalifátus uralomra kerülésével Bagdad lett, ahol az *Ezeregyéjszaka* meséinek gyakran emlegetett uralkodója, Hárún ar-Rasíd (763–809) kalifa alapozta meg azt a szellemiséget, amely fiát, Al-Mámunt is magával ragadta és az ő kezdeményezésére jött létre a 9. század első évtizedeiben a Tudomány (vagy Bölcsesség) Háza. Itt muszlim és nem muszlim tudósok és írástudók egyaránt dolgoztak, és egy fordítói központ is működött, ahol a görög, a perzsa és az indiai tudósok és filozófusok műveit arabra fordították. Ennek is köszönhető, hogy sok olyan ókori munka fennmaradt, amelyek egyébként a történelem viharában menthetetlenül elvesztek volna. Fontos technikatörténeti esemény is segítette a bagdadi írástudók tevékenységét: kínai hadifoglyok révén 750–760 táján az iszlám vi-

lág megismerkedett a papírgyártással, amely jóval olcsóbb (és kényelmesebb) íráshordozót kínált a szövegek lejegyzésére, mint az addig használt pergamen, agyag, kő vagy fa. Igaz, a papír alkalmazása később, a 10. századtól kezdett széles körben terjedni, de a szellemi központokban, könyvtárakban már gyakran erre írtak. A papírnak köszönhetően szaporodtak meg a közkönyvtárak az iszlám világban és ez ugyancsak hozzájárult a tudományok és a kultúra terjedéséhez.

El kell mondani, hogy az iszlám vallás sokkal toleránsabb volt ezekben az évszázadokban, mint ahogy azt napjainkban látjuk, képes volt önmagát is megtermékenyítő módon befogadni más vallású és szellemiségű gondolkodók tanítását, eredményeit. Az arabok számos ókori intézményt is újraélesztettek vagy a maguk módján átszerveztek. Ezek közül a közkórházakat, a már említett közkönyvtárakat, az ókori akadémiákra emlékeztető medreszéket és az obszervatóriumokat, vagyis a tudományos megfigyeléseket végző létesítményeket emelhetjük ki.

Az iszlám világban fontos szerepet játszottak a különböző szintű oktatási intézmények. Már a gyermekeket is megtanították írni és olvasni, mivel a Koránban található előírásokat, életelveket minden hithű muzulmánnak ismernie kellett. A medreszének nevezett iskolatípus (mondhatnánk tanárok és tanítványok kollégiumi rendszerének

is) a 10. század során alakult ki és a mai Irán területén Nizám al-Mulk (1018–1092) nagyvezír révén kezdett elterjedni. Többnyire egy mecsethez kapcsolódott. Bagdadban az első medresze 1062-ben jött létre. A következő évszázadokban keleti és nyugati irányban egyaránt megjelentek és az iszlám kultúra és hatalom fontos bázisai lettek.

Tanulmányomban az arab reneszánsz korának egzakt tudományairól szeretnék vázlatos képet nyújtani, ezért az orvosi, a teológiai és a bölcséleti munkákkal nem foglalkozom, jóllehet ezeket sokszor szinte lehetetlen elválasztani a matematikai, csillagászati és a földrajzi értekezésektől. A muzulmán befolyás kiterjedésének folyamatát is csak érintem, jóllehet a fokozatosan kialakuló önálló muszlim államalakulatok Észak-Afrikában, Délnyugat-Európában, illetve Közép-Ázsiában életre hívták a saját kultúrájukat és bizonyos értelemben szellemi téren is konkurenciát jelentettek egymásnak.

Arab matematika, csillagászat és fizika

Az arab matematika egyszerre volt befogadó és inspiráló. Európa az araboknak köszönheti a ma általánosan használatos számírást és a nulla fogalmát is, amelyet ők az indiaiaktól vettek át. Ugyanakkor számos matematikai eredményükkel jócskán megelőzték az európaiakat, akik csak

több évszázaddal később fedezték fel azt, amit az arabok már a 9–10. században ismertek.

A muszlim tudósok szakmai besorolását az a körülmény nehezíti, hogy egy-egy írástudó több szakterületnek is a művelője volt. Egy személyben lehetett matematikus, csillagász, orvos, sőt történész, földrajztudós és filozófus. Az effajta polihisztorokból szekérderéknyi volt azokban az évszázadokban, ezért ha valakit valamely tudományterület kiemelkedő képviselőjeként említünk, az nem jelent kizárólagosságot. Másrészt voltak „párhuzamos” életművek is, amelyekre csak jóval később, sokszor véletlenül derült fény. Konkrét példaként említhetjük Al-Hvázimi alább részletesebben is bemutatott munkásságát és Ibn Turk Al-Kutalli (9. sz.) 20. században Törökországban talált kéziratát (magyar címe: *Logikai szükségszerűségek a vegyes egyenletekben*). Ebben sok hasonló vagy megegyező megállapítás szerepel Al-Hvázimiével, ami arra is utal, hogy a téma széles körben ismert és taglalt lehetett.

A tárgyalt korszak arab matematikájában elkülöníthetjük a hagyományok megismerését és felhasználását, majd az így szerzett ismeretek kritikai értelmezését és tovább gondolását, végül a gyakorlati életben való alkalmazásokat. A matematikai munkákban eleve sok konkrét, a hétköznapi szükségleteit kielégítő példával és feladattal találkozunk.

Az első és talán a legjelentősebb muszlim matematikus a perzsa származású Muhammad ibn Musza al-Hárizmi (kb. 780 – kb. 850) volt, akinek csak féltucatnyi műve maradt az utókorra, ezek közül kettő vált jelentőssé; az egyik – a sors fintoraként – csupán latin fordításban (*Algorithmi de numero Indorum* – Al-Hárizmi: *A hindu számokról*) maradt fenn, de hatása szinte felbecsülhetetlen volt a középkori európai tudományos gondolkodásban, hiszen az indiai matematikusok által kidolgozott tízes számrendszerrel és a nulla fogalmával ismertette meg a tudós szerzeteseket. Maga az *algorithmus* kifejezés is az Al-Hárizmi „elferdítése” nyomán született. A muszlim tudós munkáját – más arab művek mellett – egy angliai születésű tudós és tolmács, bizonyos Adelard (kb. 1090 – kb. 1160) fordította latinra.

Al-Hárizmi másik ismert munkájának eredeti címe, a *Hisab al-dzsabr walmuqabala* (*A rövidítés és a törlés tudománya* vagy más formában: *A helyreállítás és az egyszerűsítés könyve*) a később született „algebra” kifejezés ősalakját („al-dzsabr” = kiegészítés, helyretétel) rejtje, maga a könyv pedig lényegében az első- és a másodfokú egyenletek kérdéseit boncolgatja. Valószínűleg tisztában lehetett a negatív számok fogalmával is, sőt tudta, hogy a másodfokú egyenletnek nincs megoldása, ha az ún. diszkrimináns negatív.

Al-Hárizmi a matematika mellett csillagászzal is foglalkozott, asztronómiai táblázatait, akárcsak trigonometrikus táblázatát szintén lefordították latinra. Érdekességként említhetjük, hogy geometriai fejtegetéseit egy 2. században élt zsidó szerző műve alapján fogalmazta meg.

Al-Hvázizmi fiatalabb kortársa volt Abu l-Haszan Szábit ibn Kurra al-Harráni (826 k. – 901), aki a mai török-szír határ közelében fekvő Harránban született, majd Bagdadba kerülve matematikát és filozófiát tanult. Később a bagdadi „fordítói iroda” vezetője lett és maga is számos jeles görög szerző (Arkhimédész, Apollóniosz, Nikomakhosz) művét ültette át arabra, mások fordításait (Eukleidész: *Elemek* és Klaudiosz Ptolemaiosz: *Almagest*) pedig kiigazította. Önálló matematikai műveket is alkotott. Általánosította a Pitagorasz-tételt, amelyet róla neveztek el Szábit-tételnek. Foglalkozott geometriával, számelmélettel, a végtelenül kis számokkal. Írt orvosi, statikai és történeti munkákat is. Al-Mutatid kalifa (857–902) őt kérte fel uralkodása történetének megírására. Hogy mi lehetett benne, nem tudjuk, mert a mű nem maradt fenn. Feltételezhető, hogy az uralkodó kegyetlenkedéseiről és büntetési módszereiről nem értekezett. A tudós fiai és unokái között is több ismert írástudó akadt.

Al-Battáni (teljes nevén: Abu Abdallah Muhammad Ibn Dzsábir Sinana l-Raqqi al-Harrani al-Sabi al-Battani) szintén Harranban született 858-ban és az iraki Szamarában hunyt el 929-ben. A középkori európai forrásokban Albateniusként említik. Élete nagy részében Rakka (Szíria) városában működött. Ő a csillagászat keretében foglalkozott matematikával, közelebbről a trigonometriával. A szögfüggvények közül a szinuszt alkalmazta előszeretettel a különböző számításaiban. 57 csillagászati táblázatból álló művében (*Az-zidzs as-Szabi*) Ptolemaiosznál pontosabban határozta meg a Hold, a Nap és az ismert bolygók helyzetét. Ezt a művét 1116-ban Plato Tiburtinus fordította le latin nyelvre *De motu stellarum* (*A csillagok mozgásáról*) címmel. Az utókor elsősorban csillagászati munkásságát tartja jelentősnek. Kiemelhetjük a nappálya elemeinek és a tropikus napév hosszának igen pontos meghatározását (*A csillagok mozgásáról* c. művét a 12. században fordították latinra); ezek alapján hajtotta végre hatszáz évvel később XIII. Gergely pápa felkérésére két itáliai csillagász: Christoph Clavius (1537–1612) és Aloysius Lilius (1510–1576) a Julianus-naptár korrekcióját, amelyet 1582. október 4-én vezettek be (Gergely-naptár).

Abu-l-Wafá Muhhamad Ibn Muhammad Al-Buzdzsáni (940–998) Bagdadban élt. Kiváló csillagász és matematikus hírében állt. Ő is fordította a görög matematikusok munkáit, de kommentárokat is fűzött hozzájuk, és ezekben már a harmad- és a negyedfokú egyenletekről is elmélkedik. Két saját műve maradt ránk, ezekben elsősorban gyakorlati, a hétköznapi élettel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik. Az egyik címe így hangzik: *Könyv arról, ami az aritmetikából az írnokoknak és az üzletembereknek szükséges*, a másiké *Könyv arról, ami a kézműveseknek kell a geometriából*. Az előbbiben főleg a kereskedelemben használt egyszerű aritmetikai műveletek, az utóbbiban mértani szerkesztési feladatok szerepelnek. Abu-l-Wafá – ahogy az arab matematikusok többsége sem – jelöléseket nem használt, hanem szavakkal írta le a lépéseket. Legfontosabb eredményeit a gömbháromszögtanban érte el, szinusz- és tangenstáblázatot állított össze és mind a hat szögfüggvényt alkalmazta és ismerte a közöttük lévő összefüggéseket. Elsőként ismerte fel, hogy a Hold Föld körüli mozgásában egy kis rendellenesség (evekció) figyelhető meg. Erre tőle függetlenül a 16. században élt dán csillagász, Tycho Brahe jött rá, de csak a 19. században derült ki, hogy Abu-l-Wafá már tudott róla.

Alhazen (965–1040) a középkori Európában elterjedt latinos alakú neve ennek a bászrai születésű, de élete nagy részét Egyiptomban töltő arab természettudósnak, akit a kor egyik legjelentősebb matematikusának és fizikusának tartanak. Az eredeti neve Abú Ali al-Hasszán ibn al-Hasszán Haitham volt, de természetesen így senki sem emlegeti manapság, feltéve ha egyáltalán szóba kerül. Pedig ha úgy tetszik, ő volt az optika tudományának a megalapozója, latinos nevét is annak a fordítónak köszönheti, aki fénytani munkáját először latinra átültette. Ez a könyve, amelyben elsőként írta le a fénytörés törvényeit és foglalkozott a földi légkör vastagságának a kérdéseivel is, nagy hatással volt a közép-európai tudományosságra. Sokan őt tartják az optikai lencse feltalálójának és legfontosabb matematikai felismerése is kapcsolódik az optikához. A róla elnevezett probléma a következő: *„Keressük meg a gömbtükrön azt a pontot, ahová be kell esnie egy adott pontból jövő fénysugárnak ahhoz, hogy egy másik adott ponton keresztül verődjék vissza.”* Alhazen a feladat megoldásául kapott negyedfokú egyenletet geometriai úton oldotta meg. Noha még nem ismerhette az integrálszámítást, sikerült kiszámítania a parabola forgatásával előállítható test térfogatát. Alhazen kísérletező tudós volt és számos esetben vitába szállt a görög szerzők állításaival. Ptolemaiosz

világképét kritizálta, az orvos Galénosznak a látásról kialakított nézetét – jelesül, hogy a látás továbbítja a szembe a fényt – egyenesen cáfolta. Tanulmányozta a fénytörést és azt javasolta, hogy a szem anatómiáját összefüggésbe kellene hozni a fénytörés és a fényvisszaverődés matematikájával. Alhazen egyébként már fiatalon Kairóba került, és a hírhedten véreskező Fátimida kalifa, al-Hákim szolgálatába lépett. Azzal hitette az uralkodót, hogy képes egy olyan gépet szerkeszteni, amellyel szabályozható volna a Nílus áradása. Ezt a merész vállalását feltehetően arra alapozta, hogy meghatározta a Nílus vízhozamát. Öt évet kapott a szerkezet megépítésére, de szerencséjére al-Hákim még azelőtt meghalt, hogy kiderüljön: ilyen berendezést képtelenség lett volna megalkotni.

Abu Raihán Muhammad ibn Ahmad al-Bírúni (973–1048) a Közép-Ázsiában (Üzbegisztánban), a mai Hívában (régábban: Horezm) született. Az egyik legsokoldalúbb muszlim tudós, tipikus polihisztor volt. A tudományok számos területét művelte, kezdve a matematikával és fizikával, a csillagászaton, a geográfián, a botanikán és a mineralógián át egészen a nyelvészetig, a filozófiáig és a történetírásig. Eredetileg perzsa nemzetiségű volt, de műveit többnyire arabul írta. Még csak 25 éves volt, de már ismert tu-

dós, amikor a gurgándzsi emír udvarába került. Amikor Ghazna szultánja, Mahmúd al-Gaznavi hat évvel később meghódította az emirátust Al-Bírúni visszatért szülővárosába, ahol nem kevésbé nevezetes kortársa, Avicenna is élt és az ő közbenjárására távozhatott korábbi szolgálati helyéről. Addig csak leveleztek egymással, személyesen még nem találkoztak. Ezekben a levelekben Al-Bírúni kérdéseket fogalmazott meg Avicennának, aki a saját nézőpontjából igyekezett ezekre válaszolni. Olyan témákról is szó volt a levelekben, mint a Világegyetem szerkezete, a testek szabadesése – tehát kozmológiai és fizikai problémák. Időnként vitatkoztak is. Al-Bírúni a saját megfigyeléseire és a kísérletező tudományok eredményeire hivatkozott, minden elfogultságtól mentesen. Avicenna többnyire Arisztotelészre hivatkozva elvont fejtegetésekkel érvelt, ennek ellenére ez kapcsolatukat egyáltalán nem befolyásolta, így amikor 1010 táján személyesen is megismerkedtek, jó barátság alakult ki közöttük. A Gurgándzsot leigázó Mahmúd al-Gaznavi azonban küldöncöket menesztett Hívába azzal a „kéréssel”, hogy a sah küldje el udvarába a legkiválóbb tudósait, akikkel szívesen „elbeszélgetne” a világ nagy kérdéseiről. Avicenna nem kívánt odamenni, inkább sürgősen távozott Hívából. Al-Bírúni viszont elutazott Ghaznába és egészen jól alakult a dolga: Mahmúd al-Gaznavi érté-

kelte képességeit, sőt Indiába is magával vitte, ahol a tudós megismerkedett az indiai matematikával és filozófiával, de sok botanikai, földrajzi és minerológiai látványban is része volt, tanulmányozta India geológiai szerkezetét és földrajzi helymeghatározásokat végzett. Később *India leírása* (Ta'rik al-Hind) címmel összefoglalta utazásának tapasztalatait. Első jelentősebb műve kartográfiai jellegű. Ebben olvashatunk pl. a félgömb síkra való leképezéséről. Megtanulta a szanszkrit nyelvet, sőt egyik szanszkrit nyelven írt művében bemutatta a görög és az arab tudományos eredményeket a szanszkrit tudósoknak. Al-Bírúni nem sokra tartotta az asztrológiát, erről *Értekezés a csillagjósolás kezdetéről* c. tanulmányában írt, viszont csillagászként pontos számításokat végzett, többek között leírta a nappálya apogenummozgását, vagyis a Földhöz viszonyított távolságának az alakulását. Latin fordításban vált ismertté *Canon al Masudi seu tractatus geografico-astronomicus* (Maszúd szultán számára összeállított földrajzi-csillagászati ismeretek tárgyalása) c. műve. A gömbről szóló dolgozatában bebizonyította a gömbháromszögtan szinusztételét. A fajsúly mérése is foglalkoztatta, sűrűségmérő készülékét Al-Hazini 1121-ben megjelent művében ábrázolta. Nagy történeti munkájának a címe a tartalmát is behatárolja: *Az elmúlt századok fennmaradt emlékei* (Al-Ászár al-Bákija an

al-kurún, al-khálíja). Összességében több mint 150 művet alkotott, ezek között a már említett szakterületek mellett az orvostudomány, a farmakológia és a metallurgia kérdéseivel foglalkozó könyvek is vannak.

Természetesen számos matematikust és csillagászt is sorolhatnánk még ebből a korból, de két név mindenképpen ide kívánczozik. Abu Iszhák Ibráhim ibn Jahja az-Zarkáli (1029–1087), akit Arzachel néven is emlegetnek, eredetileg egy vizigót család sarja volt, aki áttért az iszlám hitre. Toledóban született, az Ibériai-félszigetet sosem hagyta el. Néhány fontos csillagászati műszert szerkesztett, tökéletesítette az asztrolábiumot, amelyhez táblázatok is készített és ennek köszönhetően jóval pontosabb adatokkal rendelkezett, mint a Ptolemaiosz művében szereplő értékek. Némelyek szerint ő már megsejtette, hogy a bolygók némelyike ellipszis pályán kering a Nap körül. Cordóbában csillagászatot tanított azon az egyetemen, ahol 15 ezer hallgató tanult. Olyan vízórát szerkesztett, amely egész nap mutatta az időt és a holdhónap napjait. Ennek a szerkezetnek egész Andalúziából a csodájára jártak.

A perzsa Omar Hajjám (1048–1131) manapság elsősorban a négysoros verseinek (Rubáiját) költőjeként és filozófusként ismert, de matema-

tikával és csillagászattal is foglalkozott, emellett értekezett a mechanikáról, az ásványokról, a földrajzról, a zenéről és a naptárról is. Nisápurban (Irán) született, felmenői – a neve alapján – feltehetően sátoresztéssel foglalkoztak. Már igen fiatalon megmutatkoztak rendkívüli szellemi képességei, ezért Szamarkandba küldték tanulni. Onnan Buharába költözött, majd Iszfahánban telepedett le, ahol 1074-ben I. Malik Sah szeldzsuk szultán jóvoltából egy csillagászati obszervatóriumot hozott létre. Az uralkodó felkérésére megreformálta a naptárt, amely a Gergely-naptárnál is pontosabb volt. Életében elsősorban tudósként tisztelték, költészetét maga sem tartotta jelentősnek. Legismertebb, bár csak töredékesen fennmaradt matematikai műve *Az algebrai feladatok megoldásáról*, ebben már túllépett al-Hvárizmin, és megoldást keresett a harmadfokú egyenletekre. Míg az első és másodfokú egyenletek – gondolatmenete szerint – síkbeli szerkesztéssel is megoldhatók, addig a harmadfokú egyenleteket csak térbeli szerkesztéssel. Ő volt az első matematikus, aki megpróbálta az algebrai és a geometriai módszereket elválasztani egymástól az egyenletek megoldásánál. A kínaiaktól függetlenül felfedezte a binomiális együtthatókat, emellett már őt is izgatta a párhuzamossági axióma (Eukleidész ötödik posztulátuma), amellyel végül a magyar

Bolyai Jánosnak sikerült megbirkóznia. Omar Hajjám csillagtérképeit is sokra tartották – ezek sajnos nem maradtak fenn. Egyes vélemények szerint a heliocentrikus világkép híve volt és modellezte a Föld mozgását a Nap körül. 1092-ben elhagyta Iszfahánt, amikor a szultánt a rettegett asszaszinok („hasisevők”) szektája meggyilkolta. Életének utolsó évtizedeit szülővárosában töltötte, ahol 1131-ben elhunyt. Emlékét a tiszteletére emelt mauzóleum őrzi a városban.

Az iszlám világban számos helyen épültek csillagvizsgálók, ezek között a bagdadi, az iszfaháni, a maragai (Irán) és különösen az Ulugbég (1394–1449) által alapított szamarandi obszervatórium volt jelentős. Maragában (Tebriz közelében) Násziraddín at-Túszí (1201–1274) alakított ki egy tudományos központot, amely a mongolok által 1256-ban feldúlt bagdadi obszervatóriumot és Tudományok Házát volt hivatva pótolni. Állítólag a csillagda könyvtárában 400 ezer kéziratot őriztek. At-Túszí matematikai munkássága mintegy betetőzése lett az arab reneszánsz matematikájának.

Arab kémikusok

Vitathatatlan, hogy az arabok valamilyen szinten foglalkoztak a kémiával, ezt számos berendezés (pl. alimbik = lombik) és olyan anyag (pl. alkália, alkohol) is bizonyítja, amelyet először ők neveztek el, illetve állítottak elő. Az utókor buzgalma folytán sokszor olyan személyek is a figyelem homlokterébe kerülnek, akikről nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy valóban éltek-e. Ilyen arab tudós volt Geber is, akit eredetileg talán Abu Abdullah Dzsabír ibn Hajjan ibn Abdallah al-Kúfinak hívtak, és a feltevések szerint a 8. század második felében élt és tevékenykedett. Az európai köztudatban a 13. században vált ismertté a neki tulajdonított, latinra fordított műve, a *Summa perfectionis* alapján, amely az alkímiai ismeretek egyfajta összegzése. A személyével kapcsolatos bizonytalanságot nem oszlatja el az az állítólagos önéletírása sem, amelyben néhány utalás található életére, származására vonatkozólag. Eszerint Kúfiban született 721-ben, ennek a városnak különösen a levegőjét szerette nagyon. Itt olvasható a könyveiről szóló felsorolás is, amelyből megtudjuk, hogy 300 filozófiai, 1300 mechanikával kapcsolatos, 500 orvostudományi és még számos egyéb témájú könyvet írt, amelyek száma mintegy 4200-ra rúg. Természetesen, ha mindez igaz is lenne, akkor sem kell

a ma megszokott terjedelmű kötetekre gondolni, hiszen kézzel írt tekercekről van inkább szó, amelyek a legjobb esetben is egy mai újság- vagy folyóiratcikket tettek ki. Az sem kizárt, hogy később keletkezett szövegek – és talán nem is muszlim – szerzői bújnak meg e név mögött, ami nemcsak a mesékkel egyébként is átítatott arab világban, hanem a középkori Európában is gyakori jelenségnek számított. Óvatosan kell fogadnunk a Geber könyvében leírtakat azért is, mert lehetséges, hogy egykésőbbi korszak európai szemléletét tükrözik és nem az arabok ismereteit. Geberre a 13–14. században sokan hivatkoztak, sőt akadtak olyanok is, akik a kortársuknak vélték.

Ha Geberről nem is tudjuk bizonyosan, hogy valóban élt, más arab tudósokról ezt nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk. A 9. században Bagdadban élt Abu Juszuf Jakub ibn Isak al-Kindi, aki sokoldalú és elismert tudósnek számított. Csillagászattal, orvostudománnyal, aritmetikával és zenével egyaránt foglalkozott, de a desztillálásról és az illatszerekről is írt egészen figyelemre méltó dolgokat. Az egyik illatos olaj készítésének receptjében a szegfűszegtől és a majoránnától kezdve a rózsaszirmon és a szantálfán át a citrommagokig és a citromhéjig sok összetevőt felsorol. Efféle recepteket a Közel-Keleten már babilóniaiak is lejegyeztek 2000 évvel korábban.

Az arabul író, de nem arab származású tudósok közé tartozott a 10. században élt arameus Abu Bakr Ahmad ibn Ali ben Vahsija an-Nabati is, akit talán nem is tekinthetünk alkimistának, hiszen fő műve a nabateusok földművelésével foglalkozik. Írt viszont egy könyvet a mérgekről is, amelyben több mint 800 recept található. Összefoglalja azokat az ismereteket, amelyeket a különböző nemzetiségű (perzsa, arab, indiai, héber, görög stb.) szerzők lejegyeztek. Természetesen a sok valós megfigyelés és tapasztalat mellett badarságok is olvashatók ebben a könyvben, mindez híven tükrözi a korszellemet, amelyet a misztikum és a racionalitás sajátos egyvelege jellemez. Van viszont egy figyelemre méltó passzusa, amelyben ez olvasható: *„Az összekevert anyagok hatása sokféle lehet. Különleges dolog az, amikor két, három, négy vagy több anyagot összekeverünk, de az eredményül kapott tulajdonságok nem az egyes anyagoktól származnak.”* Sokan úgy vélik, hogy al-Vahsija itt a vegyületről és az azt felépítő atomokról beszél. Természetesen ezt is beleképzelhetjük az idézetbe, de erős túlzás lenne szerzőjét a modern kémia előfutárának kikiáltani.

A 9–10. század fordulóján élt perzsa Abu Bakr Muhhamad ibn Zakarija ar-Razi (860–932) orvos, fizikus, filozófus és biológus is nagy hírré tett szert. Orvosként felismerte a fekete himlő

és a kanyaró közti különbséget. Orvosi munkái közül többet latinra fordítottak és a montpellieri egyetemen azok alapján oktattak is. A kémia történetébe számos anyag (petróleum, kénsav stb.) előállításával és a *Titkok könyve* c. alkímiái traktátusával írta be a nevét. Ebben egyfajta rendszerezésre törekedett, és ez tulajdonképpen a következő 700 esztendőben az egyetlen komolyabb próbálkozás volt. Lapozzunk bele ebbe a könyvbe, amelyben egyebek mellett ez olvasható: „*Ami az anyagokat illeti, három osztályuk van: állati, növényi és földszerű anyagok. A földszerű anyagokat azonban még hat csoportra oszthatjuk: spirituszok, testek, kövek, vitriolok és sók. A spirituszok száma négy: higany, szalmiák (ammónium-klorid), arzén és kén. A testek száma hét: arany, ezüst, vas, réz, ón, ólom és a kínai vas.*” (Ez az utoljára említett anyag azonos volt a *harsinivel*, ami a réz és a nikkel ötvözetének az arab elnevezése.)

A felosztás persze sok kívánnivalót hagy maga után, ráadásul a 'spirituszok' alatt könnyen elpárolgó anyagokat kell érteni. Ar-Razi e művében részletesen leírja a kémiai edényeket és berendezéseket is, ennek köszönhetően fogalmat alkothatunk a korabeli arab laboratóriumok felszereltségéről. A derék tudóst Geberhez hasonlóan még évszázadokkal később is nagy tisztelet övezte Európában, műveit a 17. század-

ban is forgatták az egyetemi hallgatók, akik már Rhazesként ismerhették meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Andai Pál (1965): A technika fejlődése az őskortól az atomkor küszöbéig. Akadémiai Kiadó, Bp.

Balázs Lóránt (1968, 1996): A kémia története I-II. Gondolat, Bp.

Benedek István (1990): Hügeia – az európai orvostudomány története

Juskevics, A. P. (1982): A középkori matematika története. Gondolat, Bp.

Karpenko, Vladimír (1988): Alchymie, dcera omylu. Práce, Praha

Kaufmann, Hans (1982): Maurové a Evropa. Panorama, Praha

Kiss László-Lacza Tihamér-Ozogány Ernő (2013): Zsinórpádlás. Méry Ratio, Somorja-Bp.

Lacza Tihamér (2004): Az ókor emlékezete. Lilium Aurum, Dunaszerdahely

Lacza Tihamér (2006): Bűvös táblázat. Lilium Aurum, Dunaszerdahely

Lacza Tihamér (2008): Tankönyvek hősei I. Lilium Aurum, Dunaszerdahely

Sain Márton (1986): Nincs királyi út! (Matematikatörténet), Gondolat, Bp.

Simonyi Károly (1986): A fizika kultúrtörténete. Gondolat, Bp.

KISS LÁSZLÓ

AGYAFÚRT HONFOGLALÓK

Amikor az orvostudomány és a régészet találkozik

Józsa László dr. emlékére

1853. május 9-én Fejér vármegyében, Vereb helység határában az utat javító munkások *„oly sírgödöröt találtak, melyben fiatal lovag volt paripástul eltemetve”* – kezdi *A verebi pogány sír* c. előadását Érdy (1848-ig Luczenbacher) János (1796-1871) régész, akadémikus a Régiségtani Közlemények hasábjain (Érdy 1858: 14). A 17. tételben felsorolt lelet-együttesből a 16. és 17. tételt idézem:

„16. A koponyán akár kard- vagy szekercecsapással vágott, akár tompa fegyverrel zúzott nagy seb vonja magára figyelmünket.

17. E nagy seb ezüstlemezzel volt befödve jelölül, hogy az itt eltemetett lovag a csatatéren harcolt, hol nagy sebet kapott; de a harcmezőn nem vált meg életétől, hanem gondos sebészi ápolás alá került, mint a fejen ejtett sebet borító ezüstlemez mutatja.”

Érdy nem volt orvos, ezért a koponyát megmutatta a pesti Rókus Kórház már akkor híres főorvosának, Kovács Sebestény Endrének (1814–1878). A sebész a pesti Királyi Orvosegyesületben 1853. június 15-én tartott gyűlésében így írta le a koponyán található sebet s annak borítását:

„Az e koponyán ejtett seb: vagy zúzott, vagy éles eszközzel vágott, melyet azonban sebészi okszerű kezelés egyenlített ki; olyan eszközt ugyanis, mely ily tökéletesen ép szélű, s minden pontjain egyenlően kihomorított sebzést ejthetne a koponyacsontokon egy vágással, nem képzelhetni, legalább mi olyat nem ismerünk, és az a szélek zúzódása, bérpedése nélkül meg nem történhető. A csontvesztés oly nagy, hogy mélységének az agy állományába legalább is ötvonalnyira¹ [kb. 1 cm-re] be kellett volna épen azon a helyen hatni, hol a csont alatt a közép agykér[eg] üté (arteri meningeae media) fut alá. Az ily fokú agysértésnek, a háború viszonyosságai közt, vagy rögtön vagy kevés idő múlva, halálosnak kellett volna okvetlen lennie; zúzó eszközzel pedig ily tökéletesen kiegyenlített sértést nem ejthetni. Nem csak valószínű tehát, hanem kétségbe vonhatatlanul bizonyos, hogy a csontsebnél a sértéskor és után más idoma volt, és azon tökéletesen kiegyenlített széleket a sebészi segítség

¹ Vonal – korabeli mértékegység: 1 vonal kb. 2,19 mm (a hüvelyk 1/12-e)

és gyógymód alakította olyanná, amilyenek most. Történt pedig az, az egyenetlen, zúzott, repedezett, szálkás csontszélek levakarásával, mely különnemű domború vakaró vasakkal vitetett véghez a régi sebészek által.” (Érdy 1858: 26).

A sebész arra kérdésre: élt-e a lovag ezen sebesülés után, igennel válaszolt: „A csontszélek teljesen ki vannak simulva; tehát be kellett hegedve lennie, mire több hónap, talán egész év is kívántatott. Ezt bizonyítja a seb és agy óvására alkalmazott ezüstlemez, melynek alsó lapjához a lemez szélén látható likacskákon keresztül puha kelme volt varrva, mely a koponyán feküdt; a lemez szélén látható többféle likacskák azt bizonyítják, hogy azokban kötők voltak megerősítve, melyekkel a beteg lovag álla körül e védő lemezt megkötötte. A csatatéren rögtön, vagy nem sokára a sértés után elholtnál, ilyen készüllet felesleges és szükségtelen lett volna.” (Érdy 1858:27).

Érdy nem kis büszkeséggel így zárja tanulmányát: *„E koponya, mint orvos-sebészi készítmény is, a legritkább nevezetességek közé sorolható, miután ily preparatumot Európának egy gyűjteménye sem mutathat fel.”* (Érdy 1858: 27).

Ez volt tehát az orvostudomány és a régészet első találkozója Magyarországon. Ez a „találkozás” azonban feledésbe ment, hiszen pl. az *Ős-emberi és későbbi emberi maradványok rendszeres*

kórbonctana c. kétkötetes tankönyv (1962) szerzője, Regöly-Mérei Gyula (1908–1974) orvos, orvostörténész egy paleopatológiai dolgozatát így indítja: „*A Chauesse de Chanac melletti dolmenben francia neolithkorból származó koponyát tártak fel, ezen ismerte fel 1867-ben Pruniéres elsőként azt, hogy a koponyán található anyaghiány nem sérülés, hanem szándékos beavatkozás: primitív lékelés következménye*” (Regöly-Mérei, 1962: 121). Ismételjük: Kovács Sebestény Endre ezt a következtetést már 1855-ben megtette a verebi koponyával kapcsolatban!

A fejlettebb Nyugaton a medicina és a régészet találkozása jóval korábban megtörtént: Angliában pl. William Stukeley (1687–1765) orvos volt az, aki kétségbe vonta azt az általánosan elterjedt elméletet, hogy a Stonehengehez hasonló megalitikus építményeket a rómaiak vagy a százszok emelték. A régiségkutató doktor szerint a kelta papok, a druidák voltak az építtetőik – mai vélemény szerint még régebben, az őskorban keletkeztek ezek az építmények. Stukeley más téren is hozzájárult a medicina és a régészet kézfogásához – ő lett a londoni régészeti társaság (London Society of Antiquaries) első elnöke. A Társaság 1700-tól *Archeologia* címen folyóiratot is adott ki (Cremin, 2008, 18). Stukeley alapította meg az Egyiptomi Társaságot (Egyptian Society) is 1741-ben (Sebatian, 1999, 690).

Visszakanyarodva a magyar találkozáshoz: tudománytörténeti értékét jelzi az a tény, hogy a hasonló időben, Franciaországban megtalált lékelt koponyák esetében az ottani antropológusok nem ismerték fel, hogy e lékek műtéti beavatkozás következményei is lehetnek. Úgy vélték, hogy a halál után, amulettnek való csontdarabokat távolítottak el, az így kivágott csontkorongot „rondellá”-nek nevezték el. Sőt volt olyan vélemény is, hogy ezek koponyabillikomok, azaz az ellenség koponyájából készített ivóserlegek (Józsa 1996: 52–53.) Hasonló vélekedés előfordulhatott Magyarországon is, hiszen Érdy lábjegyzetben figyelmeztet arra, „*E koponyát látatlanul scytha kupának hirdetni, nagy vigyázatlanság*” (Érdy 1858:15). Érdekes, hogy még a párizsi Antropológiai Intézet hírneves igazgatója, Pierre Paul Broca (1824–1880) sebész és anatómus is a hitt a rondelle-hipotézisben. 1876-ban Budapesten ülésezett a VIII. nemzetközi antropológiai és ősrégészeti kongresszus. Broca ezen felolvasta *A koponyalékelés és koponya-amulettek az újkőkorszakban* c. dolgozatát. Ebben még mindig azt állította, hogy a lékelés szakrális, vallási célból történt és a kivágott korongot az ősemlék amulettként viselte és temettette el magával (Benedek, 1986: 276; Benedek 1988: 35). Brocanak volt azonban egy fontosabb szerepe is az orvostudomány és a régészet kapcsolatát illetően:

Broca az elsők közt tisztázta az eleven, ill. a holt csont sérülése közötti lényeges különbséget. Ez a különbség abban áll, hogy az eleven, élő csont ún. sarjadzással, sejtszaporodással, tehát öngyógyító tevékenységgel válaszol a csontszövetet ért sértésre. Ezzel szemben a holt csontszövet nem sarjadzik (Benedek 1986:275). Vagyis a rondella szélei sem mutatnak friss csontképződést, hiszen tipikus esetben a rondellát egy halott koponyájából vágják ki. A sarjadzás, orvosi nevén granuláció kimutathatósága viszont arra utal, hogy a meglékelt ember túlélte a beavatkozást (Bishop 1962: 21). Bonyolítja a dolgot az a tény, hogy olykor-olykor ugyanazon a koponyán található sarjszövetes lék és sarjszövet nélküli nyílás is. A szakemberek szerint a homloktájon található lékelést a „beteg” évekkel túlélte, a másik, az ún. lambda-varrat területén található lékelést az illető halála után végezték el, valószínűleg amulett szerzés céljából (Kunc 1968: 12-13).

A későbbi években újabb és újabb lékelt vagy fúrt koponyák kerültek elő – 2007 végén 134 megnyitott koponyát tartanak nyilván (Józsa, Fóthi 2008: 469). A Kárpát-medencei leleteket feldolgozó – pár éve elhunyt – Józsa László orvosdoktor szerint a honfoglalók megjelenésével ugrásszerűen nő az „agyafúrtak” száma: a X. századból származó 76 leleten, a teljes anyag 56,7 %-án található koponyamegnyitásra utaló jel. Az

embertani és őskortani szakirodalom szerint egyedülálló, hogy ilyen rövid idő alatt – a X. századról van szó – és ilyen aránylag kis területen, tehát a történelmi Magyarország 320 000 négyzetkilométer kiterjedésének megfelelő területen hasonlóan nagyszámú beavatkozást végeztek volna. Józsa szerint sokan lehetnek az „agyafúrtak”, ha megjelölésükre külön szót alkotott nyelvünk: sem az „agyafúrt szó, sem hasonló szóösszetétel nem ismeretes más nyelvben” (Józsa 1996: 54). Napjainkban furfangos, csavaros észjárású embert jelent, de korábban „fúrtagyú, fejefúrt” formában is használva a háborodott, nem épelméjű ember jelzője volt. Lázár János 1766-ban írt itáliai verses útikalauzában pl. azt írja, hogy a milánói dóm rengeteg szobrának megszemlélése gondot okoz *„Még a bölcseknek is, nemcsak a fúrt agynak”* (Lukácsy 1995: 63). Idézem Józsa professzort: *„Talán nem merész következtetés, hogy a honfoglaló magyarságnak kiváló gyógyítói voltak, akik gyakorta vállalkoztak craniotomiára [koponyamegnyitásra] is... A lékelést többnyire kaparásos vagy véséses technikával végezték, az apróra törött koponyacsontrészeket eltávolították, a széleket kiegyengették, lekerekítették.”*

Természetesen az ásatag (fosszilis) leleteken nem állapítható meg, hogy a sebészi beavatkozás és az elhalálozás között pontosan mennyi idő telt el. Józsa az általa vizsgált koponyák alapján felté-

telezi, hogy az „agyfúrt” honfoglalók több mint kétharmada (80,8 %) több mint fél esztendeig élt a műtét után. Sőt, némelyikük évtizedekkel túlélhette a koponyalékelést. Józsa szerint a kedvező arány azzal magyarázható, hogy az akkori gyógyítók sikeresen tudták kiválasztani a műtetre alkalmas személyeket (Józsa, Fóthi 2008: 470). Magyarán: akinél látták, hogy sérülése súlyos, agyba hatoló, erősen vérző, azt nem műtötték meg. Egyes leleteknél a sikeres műtetre abból lehet következtetni, hogy a csontváz többi részén nem találtak ún. inaktivitásos csontsorvadást, vagyis a műtét után nem alakult ki féloldali bénulás. A fél oldalára bénult személy – ilyen a stroke-on, gutatütésen átesett beteg is – nem tudja használni a bénult oldal izmait, s így nemcsak azok, hanem a hozzájuk tartozó csontok is sorvadásnak (atrófiának) indulnak.

Az orvostudomány és régészet találkozásából, ez utóbbi, természetesen, ahhoz kérte a medicina segítségét, próbálja kideríteni mi lehetett a koponyalékelés célja, javallata. Kezdetben, amint arra a francia példa esetében utaltam, a kutatók többsége vallási, mágikus javallatot vélt a legvalószínűbbnek. Magyarán: így akarták a háborodottan viselkedő személy agyából a háborodottságért felelős „gonosz szellemet” kiengedni. Dienes István az ellenkező irányú mozgást tartja elfogadhatóbbnak: „*az elveszett*

szabad lelket igyekeztek ekként visszajuttatni lakóhelyére, a koponyába” (Madaras, 1985, 305). Persze előfordulhatott ilyen javallat (indikáció) is. Józsa szerint azonban a misztikus, vallási célú, a lélekhiedelmekkel összefüggő koponyalékelés lehetőségét elvethetjük. Nem található ésszerű, logikus magyarázat arra, hogy a gonosz szellemet a világ minden táján miért éppen baloldali lékeléssel akarták kiengedni. Az összes ilyen típusú műtét 90%-át a koponyaboltozat elülső és oldalsó domborulati részén, az esetek háromnegyedében a baloldalon végezték. Feltételezve a szemben álló ellenség jobbkezességet, logikus hogy ellenfele homlokára illetve koponyájának bal falcsontjára csapott le buzogányával, harci baltájával, kardjával. Vagyis itt keletkezett horpadásos, töréses, csontot érő sérülés. Ebből kellett a csontszilánkokat eltávolítani, a széleket lekeríteni. Szerencsés esetben a csontlebenyt a seb kitisztítása után visszahelyezték, és az kiterjedten összecsontosodott környezetével. Ezt a módszert ma oszteoplasztikus kraniotómiának nevezik. Ez az összecsontosodás természetesen csak élő személyben lehetséges, vagyis ez az egyik legbiztosabb jele annak, hogy az illető túlélte nemcsak a sérülést, de a sebészi beavatkozást is. Ezzel a hipotézissel viszont nem magyarázható pl. a Tiszasüly-Éhhalom nevű lelőhelyről előkerült a jobb homlokcsonton végzett trepanáció.

Ha a csont apró darabokra tört, s nem volt mód a csontlebeny visszahelyezésére, megpróbálták a csonthiányt pótolni. Ez, mint a verebi esetről, bronz- vagy ezüstlemez segítségével történt. Mint érdekességet említem meg, hogy Dél-Amerikában, az inkák földjén arany- s ezüstlemez mellett olykor – feltehetően a szegényeknél – tengeri kagylót, kókuszdió- vagy tőkhéjat használtak a koponyacsont pótlására.

Leszögezhetjük tehát, hogy a legtöbb esetben az agylékelés javallata a koponyasérülés ellátása volt. E traumás javallat mellett szól az a tény is, hogy a koponyalékeltek 80,4 %-a harcba vihető férfi volt. A világszerte feltárt több ezer – Dél-Amerikában 1000–3500, Európában 450–500 a becsült koponyaműtétek száma – műtött koponya vizsgálata alapján úgy tűnik háromféle műtéti technikát alkalmaztak (Józsa 1996, 55). A magyarországi koponyák döntő többségében a kaparásos módszert használták. Ritkábban alkalmazták a fúrásos, idegsebészeti nevén a trepanációs eljárást. Mezőbándon előkerült egy X. századból való trepán, azaz koponyalékelő – vagy ahogy Érdy nevezi: fúró lékesz – is.

A teljesség kedvéért említsük meg, hogy honfoglaló őseink alkalmazták az ún. „jelképes trepanációt” is. Ennek során csak a koponyacsont külső csontkérgét kaparják ki, de a csont szivacsos állománya és a belső csontkéreg ép marad,

vagyis nem nyitják meg a koponyaüreget. Ez a változat a honfoglalás idején jelent meg a Kárpát-medencében, de már az ősmagyarok egykori szálláshelyein és vándorlási útvonalukon (Bolsije Tarkhani, Volga-vidék, Tatár köztársaság területe) is találtak jelképesen „agyafúrt” koponyákat. Javallatát, célját e szokatlan műtétnek nem tudjuk. Feltételezhető, hogy rituális beavatkozás volt és a sámánok végezték gyógyító céllal (Józsa 1996: 59).

Ez utóbbi feltevést támogatják azok a kutatási eredmények, melyeket a Rolf Mesching által vezetett expedíció szerzett 1962-ben a nyugat-kegyai Magasföld Kisii nevű településén. Misching filmet is készített a látottakról ill. 1983-ban gazdagon illusztrált monográfiát jelentetett meg „a trepanáció történetéről, különös tekintettel a Kisiiben végeztt koponyalékelésről” (Mesching 1983.)

Végezetül a mind szépíróként mind orvostörténészként kiváló Benedek Istvánt idézem, aki 1984-ben ezt írta:

„Akár a kőkorszaki, akár a középkor–újkori koponyalékeléseken törjük a fejünket, olyan kettős rejtéllyel állunk szemben, amelynek megbízható megoldása nincs, és aligha is lesz. Megfejtethetlen, hogy ezt a technikailag semmiképp nem egyszerű műtétet hogyan tudták viszonylag jó eredménnyel elvégezni, és megfejtetlen az is: miért csinálták? A

szakkönyvek általában beérik ezzel a felsorolással: „fejfájás, epilepszia stb.” volt a lékelés indikációja. Csakhogy egyrészt nem valószínű, hogy olyan nagy számban fordult volna elő a fejfájás meg az epilepszia, mint amilyen sűrűn egyes helyeken trepanáltak, másrészt a koponyalékelés sem a fejfájást, sem az epilepsziát, sem a „satöbbit” nem gyógyítja, egyedül a fokozott koponyaűri nyomást. Még legmegbízhatóbban a posztmortális (halál utáni) lékeléseket lehet indokolni, ha egyúttal roncellát emeltek ki a csontból: „rontás” és démonok ellen annyi mindent használtak, elfér közöttük a koponyából kikanyarított talizmán is” (Benedek 1986: 278-279).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benedek I. (1986) Kopolyalékelés az őskorban. In: uő: Hátrább az egerekkel. Magvető, Budapest, 274-279.
- Benedek I. (1988): Az őskori gyógyításról. Ország Világ Nyári Magazinja. 34-35.
- Bishop, W. J. (1962) The early History of Surgery. Oldbourne, London.
- Cremin, A. (főszerk.) (2008) A régészet csodái. Athenaeum, Budapest.
- Érdy J. (1858) A verebi pogány sír. Régiségtani Közlemények. A Magy. Tud. Akad. évkönyvei IX. köt. I. darabja. Cs. Kir. Egyetemi Nyomda, Buda.
- Józsa L. (1996) A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei. Gondolat, Budapest.

Józsa L., Fóthi E.(2008): A honfoglaló magyarok koponyasebészete. Orvosi Hetilap, 149. évf., 10. szám, 469-472.

Kunz, Z. (1968): Historický vývoj neurochirurgie. In: Kol. autorov: Speciální chirurgie I, Státní zdravotnické nakladatelství, Praha.

Madaras L. (1985): Az Éhhalom titka. Élet és Tudomány, 10. szám, 304-305.

Mesching, R. (1983) Zur Geschichte der Trepanation unter besonderer Berücksichtigung der Schädeloperationen bei den Kisii im Hochland Westkenias. Triltsch, Düsseldorf.

Regöly-Mérei Gy.(1962):Aprimitív koponyatrepanatiók palaeopathológiai morfológiája. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica, 25. kötet, Budapest, 121-146.

Sebastian, A. (1999): A Dictionary of the History of Medicine. The Parthenon Publishing Group, New York – London.

A MAI KELET VARÁZSA

KOVÁCS ATTILA

MOHAMED PRÓFÉTA A MUSZLIM
KAMERÁK ELŐTT ÉS MÖGÖTT

I

Atatürktől Az üzenetig

Se szeri se száma azoknak a filmeknek, amelyek a nagy vallásalapítók a történelemben vagy nem egyszer mítoszokba vesző élettörténetét dolgozzák fel. Buddha, Krisna, Mózes, Jézus minduntalan megjelennek a mozivásznon, hogy – legtöbbször – színesen, szélesvásznúan és *doubly-stereo*-ban újra láthassuk és átélhessük az élettörténetüket. A vallásalapítók élete persze a forgatókönyvíróknak elsőrangú alapanyag, hiszen a legtöbb prófétának vagy más mitológiai vagy történelmi szereplőnek általában nem épp mindennapi és nem egyszer meglehetősen kalandos volt a sorsa. Ez utóbbiakban Mohamed élettörténete sem szűkölködik, mégis hiányzott a fenti felsorolásból. Hogy lehet az, hogy az iszlám megalapítója és „utolsó prófétája” ilyen mostoha sorsra jutott a filmekben, és így van-e ez egyáltalán? Láthattuk-e már és láthatjuk-e még Mohamedet a mozivásznon vagy a képernyőn? Ezekre a

kérdésekre igyekszem majd választ találni ebben a tanulmányban, s mindamellet megpróbálom nagy vonalakban felvázolni Mohamed filmtörténeti szerepét úgy Nyugaton, mint Keleten. Jelen tanulmány a Próféta muszlimok általi filmes megjelenítésére helyezi a hangsúlyt, időrendben annak is első korszakára: a török vezető Mustafa Kemal Atatürk film-ötletétől Mustafá al-'Aqqád *Az üzenet* c. korszakalkotó hollywoodi produkciójáig. A Próféta-ról szóló muszlim szerzőségű későbbi filmek, valamint Mohamed szemét feldolgozó nem muszlim filmes alkotások majd következő írások tárgyát fogják képezni.

Mohamed képekben

A képi ábrázolás az iszlám hagyományban több szempontból is problematikus, pontosabban, legalábbis ami a vallási kontextust illeti legtöbbször erősen korlátozott és szabályozott volt. Persze ez mindenekelőtt az emberi és más „lélekkel megáldott” lények figurális megjelenítésére vonatkozik, de ennek okai egyáltalán nem esztétikai, hanem doktrínális jellegűek. Az iszlám egyik fő alapelve az egyistenhit tana (*at-tawhíd*), amely a „társítástól” (*širk*) való félelemmel párosítva a figurális ábrázolásban a bálványimádás veszélyét látja. Természetesen az iszlám művészet

legalább annyira gazdag figurális ábrázolásokban, mint bármely más vallási hagyomány, de a képek szerepe legtöbbször csak informatív vagy illusztratív és – leszámítva a népi iszlám egyes formáit – nem alkotják vallási tisztelet vagy kultusz tárgyát.

Érvényes ez természetesen az iszlám fontosabb képviselőire, vallási vezetőkre vagy prófétákra, így Mohamedre is. Mohamed próféta történetét többször és több helyen is megörökítették képekben az idők folyamán.¹ A képi ábrázolások alapjául a Próféta muszlim hagyomány szerinti „személyleírása” (*hilya*) szolgált.

Az egyik első máig fennmaradt munka, amely Mohamed élettörténetét meséli el képekben Rašíd al-Dín al-Hamadání Egyetemes történelmének (*Jami‘ al-tawárikh*, Tebriz, 1307)² az Edinburgi Egyetemi Könyvtárban őrzött illusztrált kézírata. Itt Mohamedet, ill. családtagjait különböző, a klasszikus életrajzokból közismert helyzetekben, teljes alakban és fedetlen arccal láthatjuk. A számos más illusztrált perzsa, mogul és oszmán kéziratban Mohamedet két alapvető módon ábrázolják. Egyrészt a fentebb leírt módon fedetlen arccal, másrészt a

1 A témáról írott a legkomplexebb munka: Gruber, Christiane: *The Praiseworthy One: The Prophet Muhammad in Islamic Texts and Images*, Bloomington: Indiana University Press, 2019.

2 Szintén Edinburgban valamint a Nasser D. Khalili gyűjteményben őrzik a mű egy 1314-1315-re keltezett illusztrációt.

Mohamed-miniatúrák jelentős csoportja a Próféta és fontosabb társai arcát – a tisztelet jeléül – fehér fátyollal fedi.³ A Mohamed ábrázolások legismertebb és legnépszerűbb fajtája a Próféta csodálatos éjszakai utazásához (*al-isrá' wa 'l-mir'áj*) kapcsolódik.⁴ Manapság Mohamednek, ill. társainak figuratív ábrázolásával szinte csak a síita iszlámban s annak is tizenkettes változatában találkozunk. Irán, Irak vagy Libanon síita vidékein mindenütt jelen vannak a Próféta és utódait, az *imámokat* ábrázoló képek, ill. kivételes esetben akár szobrok is, az első Mohamedről szóló, az iszlám szemszögéből megrendezett játékok szunnita környezetben születtek.

Filmek Mohamedről és az iszlám keletkezéséről Atatürktől az egyiptomi filmiparig

A legkorábbi felvetés, hogy Mohamed életét meg kéne filmesíteni, Mustafa Kemál pasától a későbbi Atatürktől származik, aki 1926-ban állt elő ezzel az ötlettel. Elsőre talán paradox-

3 Jellemzően a későbbi, 16-18. századi kéziratok azok, ahol a fedett arcú ábrázolások általánossá válnak, jól példázzák ezt az 1594–1595-ös oszmán *Sıyer-i nebi* miniatúrái (Topkapı Múzeum Könyvtár, Isztambul).

4 Az egyik legkorábbi s egyben a legismertebb kézirat a Tebrizbe, kb.1370–1380 tájára keltezhető *Miráj-náme* (Topkapı Múzeum Könyvtár, Isztambul).

nak tűnhet, hogy a szekularizáció, ill. laicizmus egyik legfőbb szorgalmazója a muszlim világban volt az, aki először felvetette Mohamed próféta életének megfilmesítését. Mégis ha közelebbről szemügyre vesszük a dolgot, a legtöbb muszlim politikai vezető, ill. értelmiségi fontosnak tartotta azt, hogy nyilvánosan megfogalmazza a saját Mohamed képét. Ez mögött sokszor nem volt semmiféle vallási indíttatás, egyszerűen egy muszlim környezetben fellépő közszereplőnek nem lehetett figyelmen kívül hagyni a Próféta örökségét, és mellesleg kiváló eszköz volt ez arra, hogy az illető Mohamed tekintélyét kihasználva hangot adjon a saját gondolatainak. A modern korban is számos példáját találjuk ennek. Mind közül talán a legszemléletesebb az arab nacionalizmus, ahol pl. a nászeri Egyiptom fő teoretikusa, Muhammad Husayn Haykál is megírta a maga Mohamed életrajzát⁵. Még ennél is tovább menve az arab nacionalista gondolkodás megalapítói Qunstantín Zurayq és Míšíl Aflaq - levantei keresztény létükre - nem egyszer kifejezték határozott csodálatukat és elismerésüket Mohamed próféta tevékenységét illetően.

Így nem meglepő, hogy a török tudatot átformálni készülő Atatürk is fontosnak tartotta,

⁵ Haykál, Muhammad Husayn: *Haját Muhammad*, al-Qáhira, Dár al-ma'árif, 1933, angol fordításban: Haykal, Muhammad Husayn: *The life of Muhammad*, North American Trust Publications, 1976.

hogy közzé tegye a saját Mohamed-értelmezését és erre a filmet, mint a modernizáció egyik fő eszközét tartotta a legmegfelelőbbnek. A filmet a legnagyobb német filmgyár az UFA forgatta volna török állami finanszírozással. A forgatókönyvet az egyiptomi török filmes Vedat Örfi Bengü (1900–1953) írta és a főszerepet Júsuf Wahbí (1898–1982) egyiptomi színésznek szánták. A film ötletét jóváhagyta az ulamák isztambuli tanácsa is, de végül az egyiptomi al-Azhar⁶ és a közvélemény tiltakozása – I. Fu'ád király egyenesen megfenyegette Wahbít, hogy megvonja tőle az egyiptomi állampolgárságot – után a törökök elálltak a forgatástól.⁷

Ennek ellenére mégis Egyiptom lett az iszlám keletkezéséről, ill. Mohamed próféta ténykedéséről szóló játékfilmek bölcsője. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a 20. sz. közepétől az egyiptomi lett az arab nyelvű filmipar központja. Persze ezek a filmek nagyon óvatosan kezelték Mohamed és néhány az iszlám korai történetében kulcsszerepet játszó muszlim vezető személyét. Ez elsősorban azt jelentette, hogy sem a

6 Az al-Azhar által kibocsátott a Próféta filmbeli ábrázolását illető tilalom elvileg még ma is érvényben van, lásd: Shafik, Viola: *Arab Cinema: History and Cultural Identity*, Cairo - New York: The American University in Cairo Press, 2003, 47-48.

7 Shohat, Ella: "Sacred Word, Profane Image: Theologies of Adaptation" In: Stam, Robert – Raengo, Alessandra: *A companion to literature and film*, Malden: Blackwell Publishing, 2004, 31.

próféta, sem annak nevesebb társai nem voltak figuratív módon - színészek által – megjelenítve a mozivásznon. Mégis számos filmet forgattak az adott témáról és ezek általában a következő szüzsére épültek: a történet rendszerint még az iszlám keletkezése előtt kezdődik, határozott vonalakban és meglehetősen sötét színekben jellemezve ezt az időszakot (*jáhiliya*), mint a „bálványimádás”, jogtalanságok és erőszak, egyszerűen a társadalmi igazságtalanság, valamint az érzéki örömök – bor és erkölcstelenség – korát. A főhős vagy főhősök rendszerint a történelemből nem ismert „hétköznapi, egyszerű emberek”⁸, Mohamed kortársai Mekkában, akik aránylag korán elfogadják az iszlámot és az új vallás szószólóivá vagy élharcosaivá válnak. Köztük Mohamed nevesebb követői közül is megjelennek néhányan, leginkább olyan korai muszlimok, akik nem játszanak fontosabb vallási szerepet, mint az iszlám első müezzine az afrikai származású volt rabszolga Bilál ibn Rabáh al-Habaší vagy a korai hódítások legnagyobb hadvezére „Isten kardja” (*Sayf Alláh*) Khálid ibn al-Walíd. A filmek nagyon naturalista módon mutatják be a különböző kínzásokat és a korai muszlimok ellen irányuló vallási elnyomás egyéb formáit.

8 Ez részben az 1959-es amerikai epikus filmdráma a *Ben-Hur* hatásának tudható be, ahol Jézus életét egy kívülálló szemszögből mutatták be.

Végül jön a történet katartikus lezárása, ami az iszlám győzelmében teljesedik ki.

A legfontosabbak, az adott témát feldolgozó filmek közül időrendi sorrendben a következők: *Az iszlám felemelkedése / Az igazság ígérete* (*Zuhúr al iszlám / al Wa'ad al-haqq*), rendezte: Ibráhím 'Izz al-Dín, 1951; *Az iszlám győzelme* (*Intisár al-islám*), rendezte: Ahmad al-Túkhí, 1952; *Bilál a próféta müezzinje* (*Bilál mu'azzin al-nabí*); rendezte: Ahmad al-Túkhí, 1953; *Khálid ibn al-Walíd*, rendezte: Husayn Sidqí, 1958; *A próféta születése* (*Mawlid al-rasúl*⁹), rendezte: Ahmad al-Túkhí, 1960; *A próféta kivonulása* (*Hijrat al-rasúl*), rendezte: Ibráhím 'Umára, 1964; *Az iszlám hajnala / Fajr al-islám*, rendezte: Saláh Abú Sayf, 1971.

Persze a fő kérdés az, hogyan is jelenik – vagy nem jelenik – meg Mohamed ezekben a filmekben, mivel bármennyire is nem látható, a Próféta személye azért erősen áthatja a történetet. A figuratív ábrázolás természetesen szóba sem jöhetett, de a rendezők többsége egész jól megbirkózott az alapvető dilemmával, hogyan lehet leforgatni egy történetet „az igazi főszereplő” színész általi megtestesítése nélkül. Ezt elsősorban úgy érték el, hogy a kamera helyére állították Mohamedet. Így időnként azt láthatjuk, hogy a szereplők

9 A közérthetőség kedvéért úgy a *nabí*-t mint a „küldöttet” jelentő *rasúl*-t prófétának fordítom.

áhítattal és merően néznek ránk a képernyőről. Persze ilyenkor nem minket nézőket, hanem a Próféta-t látják maguk előtt. Röviden Mohamed a kontextusban jelenik meg, úgymond ott van – ha nem is a sorok – de a képek között. S bár a fenti filmek a saját korukban elsősorban az egyiptomi és kisebb mértékben – az akkor még csak gyerekcipőben járó televízió révén – a más arab nyelvű közönség számára voltak elérhetőek, mégis lefektették az alapjait annak a filmtípusnak, amely széles körben igyekezett a saját képi eszközeivel elérhetővé tenni Mohamed próféta és az iszlám történetét.

Mohamed Hollywoodban: *Az üzenet*

Ilyen előzmények után született meg a Mohamed próféta életét taglaló talán legismertebb film, a Mustafá al-'Aqqád rendezte *Az üzenet: az iszlám története* (*al-Risála: qissat al-islám / The Message: The story of Islam*), 1976. Ez a film sok szempontból a legfontosabb mérföldkő a Próféta életét vagy személyét feldolgozó alkotások között és nagyban meghatározta az utána következő filmes nemzedékeket egészen napjainkig. A film bemutatását kezdjük talán a rendező személyével. Mustafá al-'Aqqád (1930-2005) a szíriai Aleppóban született szunnita muszlim, aki saját

bevallása szerint 19 évesen kétszáz dollárral és egy Koránnal a csomagjában érkezett az USA-ba, hogy a Los Angelesi UCLA-n filmrendezést tanuljon. Miután sikeresen befejezte az egyetemet, különböző televíziós posztokon dolgozott, mígnem a CBC-nél helyezkedett el, mint producer. A legnagyobb sikert a *Halloween* filmek producereként aratta, összesen nyolc folytatás készült ebből az amerikai kasszasiker horrorból az irányítása alatt. A mi szempontunkból az a két film érdemel figyelmet, amelyeket az iszlám történelem témakörében rendezett. Az első a már fentebb említett *Az üzenet*, amelyhez alább még visszatérek. Időrendben a második *A sivatag oroszlánja* (*Asad al-sahrá' / Lion of the Desert*) 1981-ből, amely a líbiai 'Umar al-Mukhtár által vezetett, az olasz megszállás elleni felkelést dolgozza fel. A főszerepben Anthony Quinn alakítja Mukhtárt, aki vidéki Korán tanárból lett a második olasz-szanúsi háború (1923–1932) rettegett gerillavezére. A film mint igazi muszlim vezetőt és jellemet mutatja be Mukhtárt. 'Aqqád a filmet Líbiában, az eredeti helyszíneken forgatta Mu'ammarr al-Qadhdháfi teljeskörű támogatásával. Ez a gyümölcsöző munkakapcsolat a rendező és az ország akkori „testvéri vezetője”¹⁰

10 A teljes cím: „testvéri vezető és a forradalom útmutatója” (*al-akh al-qā'id wa muršid al-thawra*).

között még az előző közösen forgatott film *Az üzenet* folyamán alakult ki.

Egy, az iszlám megalapítójáról szóló film ötlete saját bevallása szerint mindig is foglalkoztatta a rendezőt, de határozott alakot csak az 1973-as *Jézus Krisztus szupersztár* (*Jesus Christ Superstar*) c. nagy sikerű zenés filmdráma megtekintése után öltött benne. Miután a filmet néhány muszlim országban is bemutatták, az a szóbeszéd kelt lábra, hogy Hollywoodban már készül a Mohamed életét bemutató film, az 1956-os *Tízparancsolat* (*The Ten Commandments*) c. filmben Mózes alakító Charlton Heston főszereplésével.¹¹ 'Aqqád erre reagálva kezdte meg *Az üzenet* előkészületeit és a projektet „személyes ügynek” tekintette. Amint azt egy 1976-os interjújában nyilatkozta: „a filmet azért készítettem, mert számomra ez egy személyes dolog. (), mivel magam is muszlimként Nyugaton éltem, úgy éreztem, hogy kötelességem elmondani az igazságot az iszlámról. Ez egy olyan vallás, amelynek bár 700 millió követője van, mégis meglepően kevéssé ismert [nyugaton]. Meggyőződésem, hogy el kell mondanom ezt a történetet, amelyik

11 Bakker, Freek: *The Challenge of the Silver Screen: An Analysis of the Cinematic Portraits of Jesus, Rama, Buddha and Muhammad*, Leiden – Boston, Brill, 2009, 190.

majd áthidalhatja [az iszlámot és] a nyugatot elválasztó szakadékot.”¹²

Első lépésben megszületett a forgatókönyv, amelyet kiterjedt brit–egyiptomi szerzői gárda¹³ írt meg és erősen magán viseli az Ibn Ishāq jegyezte klasszikus próféta életrajz (*síra*)¹⁴ nyomát. Majd 1974-ben ‘Aqqád megkezdte a forgatókönyv egyeztetését különféle muszlim vallástudósokkal (*‘ulamá*), köztük a szunnita iszlám egyik legmértékesebb vallási intézményével, az egyiptomi al-Azharral valamint a Libanoni Legfelsőbb Sí‘ita Tanáccsal (*al-Majlis al-islámí al-ší‘í al-‘alá*). Mindkét fórum az engedélyét adta a filmhez, így megkezdődhettek a forgatás előkészületei Marokkóban. ‘Aqqád filmjéhez az induló tőkét kezdetben a marokkói és kuvaiti uralkodóházak biztosították. Azonban nemsokkal a forgatás elkezdése után a medinai székhelyű Muszlim Világ Liga (*Rábita al-‘alam al-islámí*) és más muszlim intézmény nyomására az al-Azhar visszavonta az engedélyét, ennek ellenére a film elején az ellenkezőjét olvashatjuk. A kuvaiti emír és a marokkói király ezután megvonta a filmnek nyújtott anyagi támogatást, s bár a forgatás már

12 <https://www.imdb.com/name/nm0002160/bio#quotes> (2019. 5. 4.)

13 H.A.L. Craig, Tawfiq al-Hakím, ‘Abd al-Hamíd Jawdat al-Sahhár, ‘Abd al-Rahmán al-Šarqáwí, Muhammad ‘Alí Máhir.

14 Ibn Ishāq, *The Life of Muhammad: A Translation of Ibn Ishāq’s Sīrat Rasūl Allāh* (trans. & intro. by A. Guillaume), New York – Oxford, Oxford University Press, 2001.

elkezdődött, mikor II. Haszan a szaúdi uralkodó Faiszal nyomásra kiutasította az országából a stábot. Ekkor nyújtott 'Aqqádnak segítő' kezét a líbiai vezető, és a forgatás új helyszíneken folytatódott. Így a film nagy tömegjeleneteiben a legtöbbször a líbiai hadsereg katonáit láthatjuk. Végül 1976-ra sikerült Qadhdhafí anyagi és erkölcsi támogatásával befejezni a filmet.¹⁵ Két változat, egy arab és egy angol nyelvű készült, amelyek bár egyaránt követik a közös forgatókönyvet, néhány dologban mégis különböznek. Más a szereplőgárdájuk, legalábbis ami a szöveges szerepeket illeti (lásd alább) és a hosszúságuk sem egyezik (az arab változat 207, míg az angol „csak” 178 perc).

Ezen tanulmány terjedelmére tekintettel nem fogom részletezni az egész forgatókönyvet, csupán annak fontosabb elemeit fogom górcső alá venni. Kezdjük talán azzal, kit ábrázol és kit nem ábrázol figuratív módon a film. A főszereplő – már akit színész jelenít meg a filmben – Mohamed nagybátyja Hamza ibn 'Abd al-Muttalib. Hamza az iszlám hagyomány szerint nagy harcos és oroszlánvadász hírében állt, és akkor csatlakozott az iszlámhoz, amikor 612-ben

15 Samuelson, David, "Behind the Scenes of "Mohammad - The Messenger of God", *American Cinematographer*, 57/8 (1976), 926.

megvédte az unokaöcsét Abú Jahllal¹⁶ szemben. Ezután az iszlám egyik fontos katonai vezetője lett, mígnem a 625-ös Uhudi csatában lelte halálát. Ezek a jelenetek fontos részei a filmnek is. Hamza sosem játszott igazán fontos vallási szerepet, így nem merülhetett fel komolyabb gond a figuratív megjelenítésével kapcsolatban. Személyét az angol nyelvű változatban Anthony Quinn alakítja, aki mexikói-amerikai származása ellenére Hollywood egyik fontos „arab karakterszínésze” volt.¹⁷ Az arab változatban Hamzát az egyiptomi Abdalláh al-Ghayt személyesítette meg. Fontos az is, hogy a korai iszlám más jelentősebb egyéniségei közül kik nem kaptak színészi megjelenítést. A filmben nem láthatunk senkit a Próféta feleségei és gyermekei közül. Hasonló helyzetben vannak pl. a Próféta halála után a muszlim közösséget „igaz úton vezető” kalifái (*khulafá’ al-rašídún*) is. A negyedik kalifát s egyben az első sí’ita imámot ‘Alí ibn Abí Tálibot a 624-es Badri csatában a jellegzetes dupla pengéjű kardja a *Dhu al-fiqár* révén ábrázolja. Fontos szerepet kapott a filmben Bilál, az iszlám első müezzinjének ábrázolása is, akit az első muszlimok egyikeként megkínoznak, majd mi-

16 Valódi nevén ‘Amr ibn Hišám, a mekkai Qurayš törzs egyik vezetője, Mohamed ádáz ellenfele.

17 Pl.: *Lawrence of Arabia*, rendezte: David Lean 1962, *Caravans*, rendezte: James Fargo 1978 és a Mustafá al-‘Aqqád rendezte filmek.

után megépül Mohamed medinai háza – az első mecset –, ő az, aki imára hívja a hívőket – ez az angol változat egyetlen arab nyelvű része –, majd Mohamed dicsőséges mekkai bevonulása után megint csak Bilál szájából hangzik el az *adhán* a Ka'ba tetejéről. A filmben ezek kulcsfontosságú jelenetek, amelyekben a volt afrikai rabszolga a többi muszlim vezetővel egyenrangúként jelenik meg. Mivel 'Aqqád a film angol nyelvű változatát a nyugati, elsősorban az amerikai közönségnek szánta, ez egy fontos gesztus volt az afroamerikai közösség felé, amely ekkoriban javában küzdött a faji megkülönböztetés és előítéletek ellen. Mohamed nagybátyja, Abú Tálíb ibn 'Abd al-Muttalib, aki haláláig védelmezte az unokaöcsét, de sohasem tért át az iszlámra, meglehetősen fontos szereplő és sok jelenetben látható. A film megjelenít többeket a Próféta társai közül is, pl. Zayd ibn Hárithát, 'Ammár ibn Yásirt és Ja'far ibn Abí Tálíbot, vagy a hadvezért Khálid ibn al-Walídot és a diplomata-hadvezért 'Amr ibn al-'Ást, bár a két utóbbi meglehetősen későn vette fel az iszlámot, és megtérésük előtt sokat ártottak a korai muszlim közösségnek.

Mohamed követői mellett a filmben ott vannak az ellenségei is. Az ő ábrázolásuk nem vet fel különösebb vallási aggályokat, így a rendező aránylag nagy teret adott nekik a filmben. Ezen a szereplőkön keresztül ábrázolja az emberi

jellem sötét oldalát. A Próféta ellenségei a filmben hatalom- és pénzéhesek, kegyetlenek, gőgösök, bosszúszomjasok, erkölcstelenek. Ott látjuk közöttük a törzsi vezetőket, mint a már fentebb említett ‘Amr ibn Hišám (Abú Jahl) vagy Mohamed egyik nagybátyja ‘Abd al-‘Uzzá ibn ‘Abd al-Muttalib (Abú Lahab) és elsősorban a Qurayš legbefolyásosabb vezetője, Abú Sufyán ibn Harb és felesége Hind bint ‘Utba. Az utóbbit, aki a filmben a negatív tulajdonságok legfőbb megtestesítője, az angol változatban a görög származású Irene Papas, az arabban a szíriai Muná Wásif játszotta. Abú Jahl és Abú Lahab sötétlelkű gazemberként való ábrázolása nem okozott nagyobb gondot, de a rendezőnek sok fejfájást okozhatott, hogyan is jelenítse meg Abú Sufyánt, aki mégiscsak a későbbi Omajjád dinasztia őse. ‘Aqqád, mint a legtöbb szíriai szunnita muszlim, az Omajjádok letéteményesének tartotta magát, s így igyekezett tompítani az Abú Sufyánt érő kritikát a filmben. A végeredmény egy bizonytalan és gyöngye törzsi vezető, akire rossz hatással van az akaratos felesége. Hind jellege a filmben messze a legnegatívabb, gonoszsága helyenként már az eszelősséggel határos, pl. abban az Uhudi csatajelenetben, amelyben eszik a megölt legfőbb ellensége Hamza májából.

Természetesen a legfontosabb Mohamed személye és annak közvetett ábrázolása. *Az üzenet-*

ben alapvetően három típusa van a Próféta megjelenítésének.

(1) Az első az egyiptomi filmekből már jól ismert fogás, mikor a kamera helyettesíti a „főszereplőt”. Ez esetben „a Próféta szemével” lát a néző: az embereket, épületeket vagy Mohamed kedvenc fehér tevéjének, al-Qaswá'nak a fejét. Hogy a helyzet még egyértelműbb legyen, a képbe sokszor belelóg a próféta botja is.

(2) A második típus az, amikor a kamera a tevéje nyergében ülő Mohamed helyett az állat fejét ill. megint csak a felvételbe belelógó botot mutatja.

(3) Végül a harmadik lehetőség az, amikor az az épület – pl. a Ka'ba – vagy sátor van a képen, amelyben a kontextusból következően Mohamed tartózkodik.

A film nemcsak nem ábrázolja, de nem is beszélteti a Próféta. Helyette a fogadott fia Zayd ibn Háritha mondja el azt, amit Mohamed közölni akar.

A filmmel foglalkozó kutatók többsége tévesen Mustafá al-'Aqqád filmjét tartja a Próféta első muszlim filmes ábrázolásának¹⁸, és tény, hogy ez a mára klasszikussá vált film az, amelyik paradigmává tette, hogyan jeleníthető meg

18 Bakker, Freek L., „The Image of Muhammad in The Message, the First and Only Feature Film about the Prophet of Islam”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 17 no. 1 (January 2006), pp. 77-92.

Mohamed a figuratív képi eszközök kizárásával. A témáról forgatott összes későbbi muszlim film *Az üzenet* sémáit követi. De 'Aqqád sem a semmiből teremtette meg a maga filmes Mohamed képét. Elsősorban a fentiekben bemutatott egyiptomi filmek, mindenekelőtt az 1971-es *Az iszlám hajnala* volt rá nagy hatással. Egyes jelenetek és beállítások egyenesen vizuális idézetei a téma ezen korábbi filmes feldolgozásának. De nem ez volt az egyetlen olyan alkotás, amelyik megihlette a rendezőt. A film bevezető jelenete, amikor három lovas vágat a sivatagban, hogy elvigye az iszlám üzenetét a bizánci császárnak, a perzsa uralkodónak, valamint az alexandriai pátriárkának, David Lean 1962-es *Arábiai Lawrence* c. nagy hatású filmét idézi. 'Aqqád szávaival élve „az a filmjelenet, amelyet leginkább csodáltam életemben, David Lean jelenete volt, amely Umar Šaríftot ábrázolta.” Ez az *Arábiai Lawrence* azon jelenete volt, amikor a Šaríf által alakított fiatal sejk, mint „egy igazi arab hős” kilovagolt a sivatagból. „Annyira meghatott ez a jelenet, hogy megpróbáltam valami hasonlót alkotni”, nyilatkozta a rendező.¹⁹ A film zenéje, melyet a kor fontos filmzeneszerzője Maurice

19 Green, R. H.: "40 Years on, A Controversial Film on Islam's Origins Is Now a Classic", NPR, 2016, online: <https://www.npr.org/sections/parallels/2016/08/07/485234999/40-years-on-a-controversial-film-on-islams-origins-is-now-a-classic?t=1580292901178> (2019. 4. 14.).

Jarre szerzett, szintén a hollywoodi „Keleten” játszódo filmek hangulatát idézi.

Érdemes odafigyelni arra is, hova helyezi a rendező a hangsúlyokat, ill. mit hagyott ki a film Mohamed életrajzából. Mivel ‘Aqqád fontosnak tartotta a történet nyugati fogadtatását, így *Az üzenet* keresztény szereplői, mint pl. a bizánci és az etióp császár alapvetően „befogadók” az iszlámmal szemben. Hasonlóan a rendező kiemeli az iszlám és a kereszténység közti párhuzamokat, gondolva nemcsak a nyugati, de a közel-keleti keresztény közösségekre is. A pozitív keresztény képpel határozott kontrasztban áll a perzsák megjelenítése. Egyrészt a szászánida uralkodó mint egy arrogáns és pompakedvelő zsarnok jelenik meg a filmben, ami betudható a rendező arab nacionalista szemléletmódjának, de az is lehet, hogy a szereplőt az iráni sahról Rezá Pahlávíró mintázta, aki meglehetősen népszerűtlen volt egyes arab körökben. Emellett hiányzik a filmből a korai iszlám legfontosabb perzsa egyénisége, Salmán al-Fárisí. Ami még ennél is szembeötlőbb, az a zsidó szereplők teljes hiánya, s ez annak ellenére, hogy a korai iszlám korban a muszlimok és zsidók egymás mellett éltek. Persze ez az együttélés nem volt konfliktusmentes, emellett az 1970-es években a zsidók akármi-lyen muszlim megjelenítése a palesztin-izraeli konfliktusban tett állásfoglalásként lett volna

értelmezve, s ez hangsúlyozottan igaz volt egy részben a Qadhdháfi által finanszírozott filmre.

A filmet végül is Londonban mutatták be 1976. július 30-án, és a kritikusok alapvetően pozitívan fogadták az alkotást, s emellett a nagy kommersz filmes adatbázisok is magas pontszámot ill. százalékarányt ítéltek meg a filmnek.²⁰ Az amerikai premierre 1977-ben Washington D.C.-ben került volna sor, de azt egy radikális afroamerikai muszlim csoport megakadályozta, mivel tévesen azt hitték, hogy Anthony Quinn látható benne Mohamed próféta szerepében. A muszlim világba a film, néhány líbiai és libanoni vetítést leszámítva, nagyrészt csak a kalóz videokazetták, DVD-k és az internet elterjedése után jutott el. Mégis idővel az alapvetően a Nyugatnak szánt film a muszlim közönség – elsősorban a fiatalok – körében klasszikussá nőtte ki magát. Fontos mérföldkő ebben a fejlődésben a film 40. évfordulója 2016-ban, amikor az angol és az arab változat is technikailag megújult formában került a közönség elé.

Mustafá al-‘Aqqád a 2005-ös ammáni luxus szállodák elleni, az al-Qá‘ida által végrehajtott bombatámadás során vesztette életét, s így már nem tudta leforgatni a harmadik, az iszlám tör-

20 Az IMDB az arab változatnak 8,9 és az angol nyelvűnek 8,2 pontot adott a 10-ből, és a nézők szavazatán alapuló RottenTomatoes 92%-ra értékelte a filmet.

ténete által ihletett filmét, amely Szaladin életét dolgozta volna fel. Szülővárosában Aleppóban temették el, s a sírkövet *Az üzenet*-ből vett képek díszítik.²¹

Irodalomjegyzék

Bakker, Freek L., “The Image of Muhammad in *The Message*, the First and Only Feature Film about the Prophet of Islam”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 17 no. 1 (January 2006), 77-92.

Bakker, Freek: *The Challenge of the Silver Screen: An Analysis of the Cinematic Portraits of Jesus, Rama, Buddha and Muhammad*, Leiden – Boston, Brill, 2009.

Gruber, Christiane: *The Praiseworthy One: The Prophet Muhammad in Islamic Texts and Images*, Bloomington: Indiana University Press, 2019.

Pym, John, “Al-Risalah (The Message [Mohammad Messenger of God])”, *Monthly Film Bulletin* 43/512 (September 1976), 187–188.

Samuelson, David, “Behind the Scenes of “Mohammad—The Messenger of God”, *American Cinematographer*, 57/8 (1976), 906-911, 926-930.

Shafik, Viola: *Arab Cinema: History and Cultural Identity*, Cairo - New York, The American University in Cairo Press, 2003.

21 A rendező életét feldolgozó dokumentumfilm: *From Aleppo to Hollywood* (Al Jazeera English, 2008, 76 perc, rendezte: Mohamed Belhaj).

Shohat, Ella: "Sacred Word, Profane Image: Theologies of Adaptation" In: Stam, Robert – Raengo, Alessandra (eds.): *A Companion to Literature and Film*, Malden: Blackwell Publishing, 2004, 23-45.

N. RÓZSA ERZSÉBET

AZ EGYIPTOMI KÜLPOLITIKA IRÁNYAI

“Egyiptom a világ arab szíve. A civilizációk és kultúrák találkozási pontja, a tengeri kereskedelem és kommunikáció kereszteződése. Afrika feje a Mediterráneumban és torkolata a leghosszabb folyónak: a Nílusnak.”¹

A közel egymillió négyzetkilométernyi (1,001,450 km²) kiterjedésű Egyiptomi Arab Köztársaság az afrikai kontinens északi, többségében arabok lakta sávjának legkeletibb állama,² az arab világ sok szempontból vitathatatlanul legnagyobb jelentőségű és hatású országa. Helyzetét egyrészt az egész észak-afrikai sávot jellemző óriási, nyílt határok, a Szahara alacsony népsűrűségű, folyamatosan terjeszkedő sivatagi területei, másrészt a Nílus völgye és deltája jellemzi. Az afrikai kontinens felől a Szahara, északról a Földközi-tenger, keletről a Vörös-tenger határolja. A két tengert a Sínai-félsziget

¹ CONSTITUTION 2014

² CIA World Factbook – Egypt (2017).

választja el egymástól, és ez köti össze Afrikát Ázsiával. A tengerek között az átjárást a Szuezi-csatorna biztosítja. Az ország északkeleten Izraellel, délen Szudánnal, nyugaton Líbiával határos. Egyiptom egyfajta kulturális hidat képez az arabok lakta két nagy régió, a Masreq és a Maghreb között, de történelmi múltjából fakadóan Afrikához is kötődik Szudánon keresztül, mely egykor uniót alkotott Egyiptommal.

A Nílus, valamint a nyitott és gyakorlatilag ellenőrizhetetlen határok évezredekken keresztül meghatározták Egyiptom fejlődését és kapcsolatait. A Nílus nemcsak a folyamatos ösztököttestést biztosítja a kontinens belseje és a Földközi-tenger partvidéke között, de egyben Egyiptom számára a legfontosabb stratégiai, az életet és a túlélést biztosító kérdés. „Egyiptom a Nílus ajándéka.” Mezőgazdasági művelésre a folyó menti övezet (és néhány oázis), Egyiptom teljes területének mindössze 2,8%-a alkalmas.³ A lakosság túlnyomó többsége ezért a Nílus deltájában és a folyó 20 km-es sávjában, valamint a Földközi-tenger partjának mentén él. Mindebből következik, hogy a Nílus gyakorlatilag az élet és megélhetés forrása az egyiptomiak számára, stratégiai jelentősége megkérdőjelezhetetlen.

A demográfiai adatok szerint Egyiptom a legnépesebb arab ország, Afrika harmadik leg-

3 CIA World Factbook 2017

népesebb állama. Lakosságának száma megközelítőleg 100 millió fő és még mindig növekvő tendenciát mutat, ami az Abdel-Fattáh al-Szíszi vezette kormány egyik legnagyobb kihívása. 2004–2014 között a népesség 46 %-kal nőtt. A növekedési ráta jelenleg 2,45%, ami azt jelenti, hogy az egyiptomi társadalom évente mintegy 2 millió fővel gyarapszik.⁴ A lakosság átlag életkora 23,9 év, a népesség több mint harmada 15 év alatti, míg alig 5% a 65 év feletti korosztály aránya.⁵ A népességrobbanás az 1960-as években indult, majd a Mubárak-kormányzat alatt némileg csökkent, de az arab tavaszt követően ismét növekedni kezdett a születések száma. Bár a Szíszi-kormányzat a közelmúltban ambiciózus családtervezési programot indított el a két-gyermekes családmódellem érdekében („kettő elég!”), ennek hatása még évekig nem lesz érezhető. Így a népességrobbanás hatásai az elkövetkező évtizedekben érezhetőek maradnak. A mai előrejelzések szerint – az új programmal együtt is – 2030-ra az egyiptomi lakosság lélekszáma 119 millióra nőhet.⁶

A népességi adatokat tovább árnyalja a migráció és emigráció kérdése. Az ország szárazföldi határai – döntően a Szahara sivatagos területein

4 CIA World Factbook 2017

5 CIA World Factbook 2017

6 AMIN 2018

– szinte ellenőrizhetetlenek. A nyitott határok korábban is biztonsági kockázatot jelentettek, de az arab tavasz és líbiai összeomlás, a szíriai és jemeni polgárháborúk, valamint az Iszlám Állam térnyerése, majd térvesztése után, még komolyabb kihívássá váltak, az ehhez kapcsolódó illegális fegyver- és embercsempészettel és a terrorizmus terjedésével együtt.

Az egyiptomi identitás és külpolitika „körei”

Az Egyiptomi Arab Köztársaság az „arab világ” központi állama, egyben az ókor óta folyamatos államisággal rendelkező regionális hatalom. Identitása évezredekken keresztül alakult, számos olyan jellemzővel rendelkezik, melyek az ókor óta, de legalábbis évszázadok alatt szervesen beépültek és egy komplex egésznek hozták létre. Ezek az egyiptomiség, az arabság, az iszlám, Afrika, valamint Egyiptomnak a globális térben játszott szerepe. A tanulmány a továbbiakban ezeket – ezeknek a ma is releváns megnyilvánulásait – kívánja elemezni.

Az egyiptomiség

Ismert, hogy az arab közösség, az arab *umma* elsősorban az első világháború után történő felosztása nemzetállamokra milyen máig ható traumát okozott, illetve hogy ezek a nemzetállamok mennyire nem felelnek meg az Európában kialakult nemzetállami ideálnak. Egyiptom esetében azonban mégis azt mondhatjuk, hogy – ha sajátos értelmezésben is – létezik a nemzetállamiság eszméje és érzete, az „egyiptomiség” az arab közösségen belül is sajátos, nemzetinek mondható karaktert mutat.

Bár ennek az „egyiptomiségnek” az ősi, szervezett államiság, az arabság, az iszlám és az afrikai jelleg a legfontosabb jellemzői, esetlegesen kiegészülve olyan politikailag megfogalmazott újabb identitáselemekkel, mint pl. az euro-mediterránság, mindennek a gyökerénél mégis a legősibb, folyó-menti letelepedett földművelő életmódot találjuk, mint minden további és későbbi identitáselem alapját. Ezt mintegy kiegészíti a szintén az ősiségbe visszanyúló tengerparti városi kultúra, mely alapvetően a tengeri kereskedelemre épült, de egyben – a folyón és annak deltáján keresztül – össze is kapcsolta a kétféle letelepedett életmódot és azok művelőit. Míg a földművelők nagyon helyhez kötött és sajátos lokális szubkultúrát alakítottak ki, addig a ten-

gerparti városok életét kozmopolitának nevezhetjük. Ezt a kettőt egy ősi birodalmiság, nagyon korai állami szerveződés fogta egybe, melynek kulcskérdése és túlélésének záloga a földművelés sikeressége volt, mely azonban a Nílustól és annak áradásaitól függött. Azt mondhatjuk, hogy Egyiptom, különösen, amikor egységes birodalomba foglalta Alsó- és Felső-Egyiptomot a térség terjeszkedő és hódító regionális hatalma volt, míg a köztes szakaszokban maga is rendszeresen külső hódítók zsákmánya volt.

Ez az önmagában is összetett, az ősiségben gyökerező „egyiptomiság”, az ókorban kialakult földművelő civilizáció és annak emlékei – fizikai és szellemi értelemben is – a modern Egyiptom identitásának hivatkozási pontjai. A modernkori fejlődés, mely gyakorlatilag egyedülálló az arab világban – különös tekintettel Mohamed Ali korára -, de még a brit katonai megszállás és függés korszaka is ezt a sajátos egyiptomi karaktert, és ennek tudatát erősíti. Az ókor jelenlévő emlékei, a piramisok, a szfinx és a fáraó intézménye nemcsak a mindennapok állandó díszletei, hanem olyan alkalmas szimbólumok is, melyek a modern események, személyek vagy intézmények megjelölésére is alkalmasak. Ebbe az egyiptomi identitásba azonban a 20. században olyan további, sajátosnak egyiptominak tartott elemek is beépültek, mint a Muszlim Testvérek

mozgalma, mely iszlám beágyazottsága ellenére sajátosan egyiptomi is, valamint az 1952-es arab nacionalista Szabad Tisztek mozgalma és hatalomátvétele.

Az egyiptomiságnak eme több rétegű, de tagadhatatlanul nemzeti érzéséhez kapcsolódott – és nyúlt vissza hivatkozási pontként – a 2011-es arab tavasz egyiptomi eseménysora. A január 25-én kezdődött első forradalom eltávolította hivatalából az 1981 óta elnökként regnáló Mohamed Hoszni Mubarak elnököt. A demokratikus átalakulási folyamatban végül, mivel „a nép” nem szerveződött politikai aktorrá, az egyiptomi állam két szervezett ereje, a szekuláris nemzetállamot védő katonaság és az arab tavaszban először legális politikai szereplővé vált, korábban csak mint a civil társadalom egyik, pontosan fel nem mérhető hatású tényezője, a Muszlim Testvérek küzdöttek a hatalomért. Ez utóbbi ugyan 2012-ben a parlamenti többség mellett megszerezte az elnöki pozíciót is, azonban 2013-ban a Muszlim Testvérek soraiból származó Mohamed Murszit is eltávolították a hatalomból – hasonlóan elődjéhez, milliós tömegtüntetések mellett.

Az egyiptomi közbeszéd „két forradalomként” hivatkozza a két eseményt, annak ellenére, hogy a külvilág Murszi elnök eltávolítását katonai hatalomátvételné értékelte. A két forradalom után azonban megerősödött Egyiptom

„egyiptomi nemzetállam” karaktere, mely a szekuláris állam modelljét helyezte ismét előtérbe, miközben a Muszlim Testvérek mozgalmát betiltották, vezetőiket bebörtönözték, magát Murszit pedig bíróság elé állították. (Meg kell jegyezni azonban, hogy a közel egy éves kormányzás a Muszlim Testvéreket erőteljesen diszkreditálta a lakosság körében, és még évekkel a hatalomváltás után sincsenek abban a pozícióban, hogy tömeges támogatásra számíthatnának.)

A katonai rangjáról lemondott Abdel-Fattáh al-Szíszi 2014 nyarán lépett elnöki hivatalába, egy olyan időszakban, amikorra egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az egyiptomi gazdaság történelmi gyökerű strukturális problémákkal küzd. A 2011-es egyiptomi forradalom hátterében is komoly szerepet játszott a gazdaság teljesítőképességének drasztikus meggyengülése. Egyiptom függetlenedését követően a szocialista gazdaságpolitika hatására, az állami dominancia érvényesült. Bár a szadati *infitáh* után Hoszni Mubárak elnöksége alatt az 1990-es években az egyiptomi gazdaság egyre nyitottabbá vált, a jelentősebb reformokra 2004-ig kellett várni. A gazdaság megújítására irányuló program célja az volt, hogy Egyiptomot egy piacorientáltabb, magánszektor által vezérelt gazdasággá formálja, amely rugalmasabb és vonzóbb befektetési környezetet teremtet. 2005–2010 között az egyip-

tomi gazdaság látványos növekedésnek indult, éppen abban az időszakban, amikor 2008-tól világgazdasági válság sújtotta a világ nagy részét. Árnyalta a helyzetet, hogy a magánszektor a politikai elithez közel álló körök uralták. A kis- és középvállalkozások számára továbbra sem volt támogató a gazdasági környezet. A fiatal munkanélküliek aránya javult, de még így is 25%-os maradt. A gazdasági fellendülésből azonban a társadalom szélesebb rétegei kimaradtak.⁷ A 2011-es egyiptomi forradalom a gazdasági reformok végét is jelentette, és a gazdaság teljesítményének hirtelen és drasztikus csökkenését eredményezte. Mohamed Murszi rövid elnöklése alatt a gazdasági kérdések háttérbe szorultak. A 2013-as második forradalmat követően az Öböl arab államai jelentős támogatásokat ígértek Egyiptomnak, és Abdel Fattáh al-Szísinek, aki elnöki kampányában két éven belüli gazdasági fellendülést ígért.⁸ A Szísi-kormányzat első évében nagyszabású gazdaságfejlesztő és -élénkítő programot hirdetett, ennek keretében több giga-beruházás került napirendre, melyek ismét az egyiptomi identitást erősítette és az egyiptomiségra épített. A Szuezi-csatorna második vonalának megépítése – az államkötvények jegyzésén keresztül – tömegeket mozgatót meg, miköz-

7 ATLANTIC COUNCIL 2016

8 ATLANTIC COUNCIL 2014

ben a csatorna mentén egy ipari és logisztikai csomópont kialakítása új gazdasági lehetőségeket ígért. Az új adminisztratív főváros létesítése Kairón kívül szintén a nemzeti büszkeségre apelált, miközben Kairó egyre kezelhetetlenebbnek tűnő forgalmi gondjait is oldani kívánta.⁹

2015 márciusában Sarm al-Sejkben szervezett konferencia a potenciális külső donorokat és befektetőket kívánta megszólítani: Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírségek és Kuvait 12,5 milliárd dolláros befektetésre tett ígéretet Egyiptomnak.¹⁰ A kisbefektetőket – a már említett Szezi-csatorna részvények mellett – a belső piac élénkítésére a „tahijja Maszr” (Éljen Egyiptom!) mozgalmat hirdették meg. 2015 augusztusában, alig egy éven belül átadták a Szezi-csatorna második sávját.¹¹ A másik óriás projekt az új adminisztratív főváros építése – bár némi csúszással – folyamatban van.¹²

Mindez azonban csak rövid időre tudta elterelni a figyelmet a kormányzat legnagyobb kihívásáról, az immár százmillió főt meghaladó lakosság ellátásának gondjairól. 2016-ban Egyiptom megállapodott a Nemzetközi Monetáris Alappal (IMF), és 12 milliárd dolláros kölcsönt vett fel, olyan kötelezettségek mellett,

9 ATLANTIC COUNCIL 2015

10 Uott.

11 DIAB 2015

12 AHRAM WEEKLY 2017

amelyek a társadalom számára népszerűtlen, de a gazdaság strukturális fejlesztéséhez elengedhetetlen változtatásokat fogalmaztak meg. Megvonta az állami szubvenciót az alapélelmiszerekről, az üzemanyagról, az elektromos áramról, valamint előírta az állami alkalmazottak számának csökkentését, további különadókat irányzott elő.¹³ 2016 novemberében az Egyiptomi Nemzeti Bank ismét leértékelte a nemzeti valutát és hagyta lebegni, ami magas inflációhoz vezetett.¹⁴ A gazdasági megszorítások és az egyiptomi font értékvesztése az egész társadalmat érzékenyen érintette, de a legszegényebb rétegek számára jelentette a legnagyobb gondot. A kezdeti eufória, az egyiptomiségra hivatkozó programok társadalmi fogadtatása, beágyazottsága mára hatásának nagy részét elveszítette.

Az egyiptomi – politikai és érzelmi – identitás ugyanakkor komoly próba elé állította Abdel-Fattáh al-Szíszi kormányát, amikor az, két alkalommal is, földet „adott át” Szaúd-Arábiának. Az egyiptomi lakosság földhöz ragaszkodása végigkísérte az egyiptomi történelmet. Ezért amikor 2017-ben az egyiptomi képviselőház jóváhagyta, hogy az 1950 óta egyiptomi katonai ellenőrzés alatt álló Tírán és Szanáfír szigeteket visszaadják Szaúd-Arábiának, a lépést heves tiltakozások kí-

13 IMF 2017

14 BLOOMBERG 2016

sérték.¹⁵ Hasonló elégedetlenség kísérte 2018-ban a bejelentést, hogy Egyiptom mintegy 1000 km²-nyi területtel járul hozzá a Sínai-félsziget déli részén a szaúdi fejlesztési tervekhez.¹⁶

A kormány tehát egyrészt erőteljesen támaszkodik az egyiptomi lakosság nemzeti érzéseire, másrészt azonban időről időre szembe is kerül azzal.

Az arabság és a regionális viszonyok

A 7. században az arab-izlám hódítás szinte azonnal elérte és a magáévá tette Egyiptomot, amelynek következtében az addig kopt keresztény – kopt és görög nyelvű – lakosság fokozatosan (kb. a 10. századra) arabizálódott és többségében iszlamizálódott. Ma Egyiptom lakosságának mintegy 90%-a muszlim (túlnyomóan nagy részben szunnita muszlim) és mintegy 10%-a keresztény, elsősorban a kopt ortodox egyház tagja, bár jelen vannak más kisebb keleti egyházak is. Nyelvében a lakosság teljes egészében arab, a kopt nyelvet mindössze az egyházi liturgiában használják, de ott is csak nagyon korlátozottan, hiszen az istentisztelet nyelve az arab.

15 FRANCE 24 2017

16 REUTERS 2018

Az arab-iszlám hódítás során létrejött kalifátus kereteiben Egyiptom is a függetlenedő régiók között volt, és azt mondhatjuk, hogy folytatódott a megelőző évezredek – hódítóból hódított és fordítva – ciklikus váltakozása, amin tulajdonképpen az Oszmán Birodalom Egyiptomot is magába foglaló második iszlám terjeszkedési hulláma sem változtatott. Azaz az átmeneti nagyobb befoglaló egységeken belül is Egyiptom újra meg újra bizonyos önállóságához jutott, ami ismét sajátos identitását erősítette meg. Érdekes módon azonban az arabság ellenállt a török jellegnek, és annak ellenére, hogy Egyiptom történetében több török korszak követte egymást a 13. és a 19. század között (a mamlúk és az oszmán-török uralkodó dinasztiák személyében) a kívülről jövő uralkodók olvadtak be, de a lakosság arabsága nem változott.

Ismert, hogy az arab nacionalizmus egyik ága éppen Egyiptomban alakult ki, sőt, Gamál Abdel-Nászir egyiptomi elnök az arab nacionalizmus emblematikus alakja lett. Az egyiptomi vezető szerep az arab országok családján belül máig megkérdőjelezhetetlen, még akkor is, ha politikai értelemben Egyiptomnak több kihívója is volt (Szíria, Irak, legújabban pedig Szaúd-Arábia). Egyiptom azonban az arab világ legnépesebb állama, melyben az arab népesség mintegy 25%-a él. Civilizációsan és kulturálisan

megkérdőjelezhetetlen tekintély, vallási szempontból az arab iszlám egyik legtekintélyesebb szellemi és oktatási központja, az Azhar mecset és egyetem is itt található.

A hanyatló Oszmán Birodalomban meginduló modernizáció egyik központja a Mohamed Ali (ur. 1805–1848) vezette Egyiptom volt, és itt jelentkeztek először a török hanyatlást kihasználni kívánó európai gyarmatosító hatalmak, Franciaország és a Brit Birodalom. Bár az első európai hatást Napóleon egyiptomi hadjárata hozta el Egyiptomba, az európai típusú modernizációt végül a britek vezették be az országban, amikor 1882-től 1922-ig katonai jelenlét mellett irányították az országot előbb az Oszmán Birodalom autonóm tartományaként, majd brit protektorátusként. Az 1922-es függetlenség kiáltását követően pedig – 1956-ig, a brit csapatok teljes kivonásáig – brit katonai jelenlét (megszállás) mellett.

Mindezek jelentősen hozzájárultak az arab nacionalizmus megerősödéséhez, melyhez a hidegháborúban egyfajta el-nem-kötelezettség, illetve átmenetileg arab szocializmus is társult, különösen Egyiptom kapcsolatkeresése okán az Egyesült Államok és a Szovjetunió között. Az arab nacionalizmusnak, mint politikai ideológiának a bukását azonban az arab-izraeli konfliktus megoldatlansága, az arab-izraeli háborúk

okozták. Bár az arab nacionalizmus szempontjából a két döntő háború az Izrael Állam megalakulását követő első, illetve az 1967-es második arab-izraeli háború volt, számos, egyre kevesebb arab országgal folytatott izraeli háború következett. Mindezekből több következtetés is levonható: egyrészt Izrael Állam sikerrel védte meg magát, miközben az arab országok nem tudtak véglegesen egységbe tömörülve fellépni ellene. Másrészt, az évtizedek alatt egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az izraeli katonai fölénytel szemben egyetlen arab állam sem tud sikeresen háborúzni, sőt, egyre kevésbé akar ilyen konfliktusba keveredni. Harmadrészt, részben ebből következően, az arab harcoló felek is egyre kevésbé állami szereplők, inkább olyan félig-állami vagy szub-állami szereplők, mint pl. a libanoni Hezbollah vagy a palesztin Hamász. Negyedszer, bár az arab politikai retorika is változik, sőt, egyre több arab állam folytat szorosabb-lazább együttműködést Izraellel, egyetlen arab állam sem vállalhatja fel az izraeli kapcsolatot nyíltan és nyilvánosan, mindaddig, amíg a palesztinok helyzete nem rendeződik, bár ebben a kérdésben a Trump-kormányzat alatt Szaúd-Arábia elmozdulni látszik.

Ennek ellenére máig Egyiptom és Jordánia az a – mindössze – két arab állam, melynek békeszerződése van Izraellel. Egyiptom nagy árat

fizetett az izraeli békéért, hiszen a többi arab ország mintegy kizárta soraiból, és Anvar Szadat elnök életével fizetett érte. A kezdeti elszigetelés az arab országok csoportján belül azonban az első öbölháború idejére végleg megszűnt, de az egyiptomi–izraeli viszony továbbra sem problémamentes. A Donald Trump amerikai elnök által folytatott, teljes mértékben izraeli érdekeket figyelembe vevő politikát Egyiptom nem tudja, és nem akarja támogatni. Mivel jelenleg Szaúd-Arábia egyfajta kettős Izrael-politikát folytat – a király a hivatalos és egységesnek mondható arab álláspont szerint utasítja vissza az izraeli szuverenitás kiterjesztését a megszállt területek felett, miközben a trónörökös egyre jobban nyit Izrael felé –, Egyiptom akarva-akaratlanul könnyen ismét az arab országok vezetőjének, de legalábbis szószólójának szerepében találhatja magát.

Mára a hidegháború végét követő *Pax Americana* érvényesülése egyre inkább megkérdőjeleződött a Közel-Keleten, és a hatalmi egyensúlyok folyamatos változásainak következtében azt mondhatjuk, hogy az arab tavaszt követően drasztikusan megváltozott a régió hatalmi struktúrája. Az ezredfordulóra világossá vált, hogy politikai értelemben nem beszélhetünk többé „arab világról”. Az „arab egység” és az „arab haza” narratívák kiüresedtek, részben a gyakran mesterségesen meghúzott határok közé szorított és azok

által szétválasztott arab államok sajátos és egyedi fejlődéstörténete miatt, részben azért, mert az „összarab” ügyekben, mint a palesztin kérdés, vagy Izrael nukleáris képessége, az arab országok kudarcot vallottak a nemzetközi fórumokon.

Az arab tavasz eseményei azt mutatták, hogy miközben a történelmi–kulturális–érzelmi összetartozás éppen az események folyamatában ismét erősödést mutatott, az egyes arab államok „szétfejlődése” európai értelemben értelmezhető „nemzetállamok” felé mozdult el, amelyekben immár a területi államhoz való lojalitás, a többi arab államtól elkülönülő identitás is egyre hangsúlyosabb szerepet játszik. Ebben a környezetben az arab országok hagyományos, történelmileg kialakult régiói is elfelé mozdultak egymástól: miközben a Maghreb egyre inkább Afrika felé fordul, a Masreq fókuszában még mindig Izrael a meghatározó igazodási (elhatárolódási) pont; míg az Öböl arab államai miközben Iránnal versengenek, illetve próbálnak együttműködni, korábban soha nem látott módon közelkerültek Izraelhez. Szaúd-Arábia, az Egyesült Arab Emírátusok és Katar egymással is versengve a közvetlen térségükön túl is próbálnak saját politikai és biztonságpolitikai érdekeiknek érvényt szerezni, aminek eszközéül szénhidrogénkészleteik szolgálnak.

Egyiptom, miközben az arab országok közötti politikai vezető szerepét régen elveszítette, úgy tűnt, egyre inkább a szaúdi külpolitika „kiszolgálójává”, de legalábbis feltétlen támogatójává válik. Mohamed bin Szalmán szaúdi trónörökös kairói látogatása 2018-ban az egyiptomi – gazdasági – kiszolgáltatottságot még inkább nyilvánvalóvá tette. Ennek ellenére, az egyiptomi külpolitika bizonyos kérdésekben óvatos különállásáról, más irányú érdekeiről tesz tanúbizonyosságot, pl. Irán kérdésében nem osztja a szaúdi véleményt, de Afrikában is más érdekei – a Nílus vízmegosztási kérdései – vannak.

Az arab országok és Egyiptom másik nagy kihívása, az egymás közötti alá-fölérendeltségi viszonyok kialakulása mellett, Törökország és az egyre aktívabbá, ha tetszik egyre agresszívabbá váló török kül- és biztonságpolitika lesz, ami egyfajta ideológiai kihívással is párosul. Ismert, hogy az Atatürk „béke itthon, béke a világban” elv alapján a modern Török Köztársaság megalakulása óta képességeihez és adottságaihoz képest igen visszafogottan mozgott környezetében. Ez az AKP hivatalba lépését követő években megváltozott, és az Ahmet Davutoğlu volt külügyminiszter által kidolgozott „stratégiai mélység” és „zéró probléma a szomszédokkal” koncepció alapján előtérbe került az ún. neo-ottomanizmus percepciója. Jóllehet Törökország általában a jó

szándékú közvetítő szerepében lépett fel, egyre határozottabban képviselte saját érdekeit. A pozitív kép azonban a szíriai arab tavaszban, majd az Iszlám Állam elleni harc jelszavával a szíriai kurdok elleni küzdelemben gyorsan szertefoszlott, és helyét a korábbi távolságtartás és gyanakvás vette át. Ugyanakkor a Földközi-tenger keleti medencéjében felfedezett (és folyamatosan további feltárások alatt álló) gázmezők Egyiptomot és Törökországot ismét szembenálló feleként pozícionálják.

Az iszlám

Egyiptom számára az iszlám egyrészt az identitás természetes eleme és közege, még akkor is, ha mint már utaltunk rá - Egyiptomban történelmileg is népes kopt keresztény kisebbség él. A különböző vallási közösségek békés egymás mellett élése a mindenkori kormányzatok elsődleges biztonságpolitikai célja és kihívása.

A másik nagy kihívás és belpolitikai biztonsági kockázat immár száz éve a Muszlim Testvérek mozgalma. Jóllehet a különböző kormányzatok a mozgalmat „kezelték” (ennek a módszertana a teljes betiltástól a vezetők bebörtönzéséig, sőt, kivégzéséig tulajdonképpen minden eszközt megengedett), a Mubarak-korszak második felé-

ben képviselőik független jelöltként indulhattak a parlamenti választásokon, ahova többen be is kerültek. Ennek ellenére, a Muszlim Testvérek voltak az az államon kívül eső szervezett erő, mely – legalábbis látszólag – megfelelő alternatívát volt képes felmutatni az egyiptomi lakosság számára.

Az arab tavaszt követően, 2012-ben a Muszlim Testvérek történetük folyamán először kerültek kormányzati pozícióba és váltak legális politikai szereplőkké. Egy évvel később bekövetkezett bukásukat több tényező okozta: egyrészt „földalatti” mozgalomként és jelentős karitatív munkásságuk alapján vonzerejük nagyobbnak tűnt, mint amit – később – tényleges tevékenységük alapján a társadalom nekik ítélt. Hirtelen kormányzásra kerülván kiderült, hogy nincs tapasztalatuk egy egész ország életének minden területén irányítani. Hirtelen iszlamizációs programjuk végülis az egyiptomi társadalom jelentős részének elutasításába ütközött, miközben a politikai palettán jobbról is, a náluk konzervatívabb muszlim körök felől is kihívásokkal kerültek szembe (Núr Párt). A 2013. júniusi második forradalomban Mohamed Murszi és a Muszlim Testvérek elbuktak, a mozgalmat ismét betiltották, Murszit bíróság elé állították, és épp egy tárgyalás folyamán hunyt el. Az a tény, hogy a Núr Párt kiállt Abdel-Fattáh al-Szíszi mellett, illetve

hogy a Muszlim Testvérek rövid kormányzásuk alatt az egyiptomiak nagy többsége szemében hiteltelenné váltak és immár nem jelentettek alternatívát a felálló új, ismét katonai háttérű rendszer számára, egyben azt is jelenti, hogy Egyiptom – minden történelmi múltja és az Azhar Mecset tekintélye ellenére – a mérsékelt, a szekulárisal egyeztető, egyezkedő iszlámban sem játszhat vezető szerepet. Mindez egy olyan szakaszban, amikor az arab iszlám nagy kihívásokkal került szembe: az Iszlám Állam kalifátusa minden muszlimot meg kívánt szólítani, és bár sikere korlátozottnak bizonyult, minden arab állam számára belbiztonsági fenyegetést jelentett. Másrészt, az arab országok – egyre kevésbé létező – csoportjának vezető szerepébe Szaúd-Arábia kényszerült, ahol az államalapító vahhábita iszlámértelmezés valamiféle reformja a trónörökös által meghirdetett Agenda 2030 program része lenne. Ennek a reformnak a mikéntje egyelőre kérdéses, bár elég nagy nyilvánosságot kaptak a nők helyzetében beállt változtatások.

Így azután a muszlimságot egyre nyíltabban felvállaló, és immár a szekuláris állami berendezkedést is fenyegető Erdoğan-kormányzat, illetve az általa képviselt „mérsékelt” iszlám lehet az, amelyik egyre inkább a szaúdi, iszlámon belüli vezető szerepet is megkérdőjelezni látszik. Kérdés, hogy a szaúdi trónörökös által meghir-

detett Vision 2030 program képes lesz-e feledtetni, hogy a szaúdi államalapító vahhábita ideológiához mennyire közel áll(t) az Iszlám Állam iszlám-felfogása, illetve hogy elfogadható alternatívát tud-e nyújtani a mérsékeltebb iszlám követőinek. Ugyanakkor a Erdoğan iszlámja török iszlám, aminek a Közel-Kelet arab lakossága nagyon is tudatában van: azaz változatlanul nyitva marad a kérdés, lesz-e olyan mérsékelt iszlám irányzat, mely az arab államok szekuláris berendezkedését és az arab lakosság népi vallásosságát össze tudja egyeztetni.

Afrika

Egyiptom történelme során szinte folyamatosan kapcsolatban állt az afrikai kontinens délebbi, szubszaharai régióival. A kapcsolat „országútja” általában a Nílus volt, mely ugyanúgy biztosította a kereskedelmet, mint a hódításokat. A mai határok meghúzását követően Egyiptom Afrika történetében továbbra is szerepet játszott, pl. az Afrikai Egységszervezetben, de az afrikai atomfegyvermentes övezetről szóló szerződést (Pelindaba) is Kairóban nyitották meg aláírásra 1996-ban. A 2002-ben megalakuló Afrikai Unió központja ugyan Etiópiában, Addisz Abebában van, mégis úgy tűnik, hogy talán Afrika az a kör-

nyezet, ahol Egyiptom még regionális hatalomként léphet fel.

Az egyiptomi afrikai szerepvállalás lehetőségeit azonban az utóbbi években egyre inkább beárnyékolja, talán meg is kérdőjelezi, a Nílus vízmegosztási vitája Etiópiával és Szudánnal. Ismert, hogy Etiópia 2011-ben megkezdte a Kék-Níluson az ún. Nagy Újjászületés Gátjának építését. A Kék-Nílus a Nílus legbővebb vízű mellékfolyója, a víz mintegy 85%-át szolgáltatja. A Gát, amikor elkészül, Afrika legnagyobb vízerőművének a része lesz majd, és mintegy 6000 megawattnyi áramot termel majd. A kék-nílusi ág Etiópiában ered, és Szudánon keresztül éri el Egyiptomot, így a vízmegosztás kérdése e három ország közötti vita tárgya. Azonban a tervezett elektromos áramból jutna majd a térség más országaiba is. Szudán számára az is fontos, hogy a gát az eddigi szudáni vízingerőműveket szabályozni, a vízszintet azonos szinten fogja tartani. Egyiptom attól tart, hogy a gát mögötti víztározó feltöltése komoly vízmennyiséget vonhat el a Nílusból, ami az így is víz- és termőterülethiányban szenvedő Egyiptom számára komoly biztonsági kockázat. Bár Etiópia a tervek szerint hat év alatt fogja a víztározót feltölteni, Egyiptom attól tart, hogy Etiópia kihasználhatja előnyös helyzetét. Az immár 100 milliót meghaladó Egyiptom vízkészletének 90%-a a Nílusból származik. A még

a gyarmati időkben kötött 1929-es szerződés (majd az 1959-es is) a Nílus vízhozamát Egyiptom és Szudán között osztotta fel, és figyelmen kívül hagyta a folyó és ágai partjának többi országát. Ráadásul az elmúlt években Szudán sem használta fel a szerződésekben neki „jutatott” vízmennyiséget.

Ezért igen nagy kihívás, hogy Etiópiában hamarosan elkezdik feltölteni a Nílus felső folyására épített Nagy Újjászületés Gátat, melynek hosszú távú hatásai lehetnek Egyiptomra, amennyiben a vízhozam csökkenése várható.¹⁷ Az etióp gát nem csak a lakosság közvetlen vízszükségletének kielégítésére jelent veszélyt, hanem a Nílushoz kötött egyiptomi mezőgazdaság számára is.

A másik, Egyiptomot ma Afrikához kapcsoló, nemzetközi relevanciájú kérdés a migráció. Egyiptom ebben a kérdésben hármas „szerepkörben” jelenik meg: egyrészt maga is kibocsátó, másrészt tranzit, harmadrészt pedig befogadó állam is egyben. Ez nem új jelenség, hiszen Egyiptom elhelyezkedése okán az ókor óta fontos migrációs útvonal.

Egyiptom hagyományosan a térség egyik legnagyobb – elsősorban munkaerőt – kibocsátó országa. A tartósan vagy ideiglenesen külföldön élő és dolgozó egyiptomiak száma meghaladja

¹⁷ JOSEPHS [dátum nélkül]

a betelepültek és menedékkérők számát, a netó migrációs ráta emiatt negatív tartományban van. Az arab tavaszt megelőző években 6,5 millió egyiptomi dolgozott külföldön, de 2013-ra az arab forradalmak miatt ez a szám visszaesett 4,3 millióra.¹⁸ Először az 1971-es alkotmány szólt a szabad elvándorlás jogáról, és tette lehetővé az egyiptomiak számára, hogy más országban éljenek és vállaljanak munkát. Ennek hátterében az 1970-es évek gazdasági problémái és az urbanizáció hatására beindult népességrebbanás állt, miközben az Öböl-államokban megindult az olajkitermelés, és hirtelen megnőtt munkaerő-igény. Így az egyiptomi kivándorlók többsége az Öböl olajban gazdag államaiban és Irakban települt le.

Az 1990-1991-es Öböl-háború alatt szinte az összes egyiptomi hazatért Irakból és Kuvaitból. Az 1990-es években csökkent az elvándorlási kedv is, amint az egyiptomi munkaerőt olcsóbb ázsiai munkásokkal váltották fel, de a 2000-es évekre ismét változott a trend. 2009-es adatok szerint 2 millió egyiptomi dolgozott Líbiában, 1,3 millió Szaúd-Arábiában, a kis Öböl-államokban további közel 1 millió, miközben a nyugatra vándorlók száma 1,6 millió volt.¹⁹ Líbia szétesése után, sokan visszatértek Egyiptom-

18 MPC - Migration Profile: Egypt 2013

19 ZOHRY 2013

ba, de még mindig közel 700 ezren maradtak. A számadatokból látható, hogy az egyiptomi emigráció 75%-a a környező arab és leginkább az olajban gazdag országokba irányul. A külföldön élők hazautalásai fontos bevételt jelentenek az ország számára. Azonban az olajkészletek kimerülése után nem zárható ki, hogy az egyiptomiak nagyobb számban visszatérnek hazájukba.

Bár az egyiptomi kormányzat szerint 5 millió menekült van az országban,²⁰ az ENSZ Menekültügyi Hivatalának adatai ezt nem támasztják alá: a 2016-ban az összes regisztrált menekült és menedékjogot kérő száma hozzávetőlegesen 250 ezer fő volt, ebből 114,000 szíriai, 2017-ben pedig mintegy 32 ezer menekült regisztrált Egyiptomban.²¹ A menekültek Szíria mellett, elsősorban Irakból, Etiópiából, Szomáliából, Dél-Szudánból és Eritreából érkeztek. A nem regisztrált menekültek és bevándorlók száma azonban vélhetően sokkal magasabb, és ez – valamint az akár évtizedek óta már Egyiptomban élő bevándorlók jelenléte – támaszthatja alá a hivatalos egyiptomi adatokat. Különleges csoportot jelentenek – a történelmi kapcsolat miatt – a Szudánból érkezők és letelepedők, akik közül sokan már évek óta élhetnek Egyiptomban. Egy 1976-os megállapodás értelmében a betelepült szu-

20 KARASAPAN 2016

21 UNHCR 2017

dániak nem számítottak menedékkérőnek, az egyiptomi állampolgárokkal szinte azonos jogok illeték meg őket. 1995-ben azonban Kartúm-ban merényletet kíséreltek meg az oda látogató Hoszni Mubarak egyiptomi elnök ellen, aminek következményeként a betelepült szudániak különleges helyzete megszűnt, és a szudániak a többi külföldivel azonos kategóriába kerültek. 2004 óta (Négy Szabadság megállapodás) azonban a szudániak ismét könnyített eljárással telepedhettek le Egyiptomban, de már nem kaptak az állampolgárokkal azonos jogokat.²² Nincsenek pontos adatok arról, hogy hány szudáni él Egyiptomban, de számuk elérheti akár a 2-3 milliót is. Ezzel együtt már reálisnak tekinthető, hogy 5 millió menekült és bevándorló él az országban.

Globális kérdések

Egyiptom, stratégiai fekvése, regionális vezető szerepe, de mint a nemzetközösség egyik tagja is, bizonyos globális kérdésekben is rendszeresen megjelenő szereplő. Mindehhez hozzájárul az a tény is, hogy maga a régió, a tágabban értelmezett Közel-Kelet is gyakran szerepel a világpolitika napirendjén: egyrészt, mert ún. „penetrated region”, azaz a nagyhatalmak számos érdekük

22 KARASAPAN 2016

érvényesítésének okán folyamatosan jelen vannak a térség történeteiben; másrészt, mert egyes regionális ügyek, konfliktusok (pl. az arab–izraeli konfliktus, az öbölháborúk, a tömegpusztító fegyverek kérdése, stb.) megkövetelik a nemzetközi figyelmet.

Történetileg az arab nacionalizmus korszakát, illetve az El-Nem-Kötelezettek Mozgalmát kell megemlíteni, melyek az 1950–60-as években Egyiptom világpolitikában is megfogalmazható szerepének a környezetét, fő irányait nyújtották. Az arab-izraeli háborúk egyiptomi szempontból formálisan az 1979-es camp david tárgyalásokkal, majd az egyiptomi–izraeli békével zárultak, melynek világpolitikai jelentőségére utal az a tény is, hogy Egyiptom igen jelentős, évi 1,3 milliárd USD katonai támogatást kap az Egyesült Államoktól. Bár az egyiptomi–izraeli béke „hideg béke”, a két ország között mára komoly biztonságpolitikai együttműködés alakult ki, elsősorban a terrorizmusellenes akciók terén, a biztonságpolitika más területein azonban továbbra is komoly, a világpolitika színterén is megjelenő viták vannak. Ilyen pl. a közel-keleti tömegpusztító fegyverektől, illetve nukleáris fegyverektől mentes övezet terve, melyet az egyiptomi delegáció terjesztett az ENSZ Közgyűlése elé 1974-ben. 1980-ban Mohamed Hoszni Mubarak egyiptomi elnök tett javaslatot

az elképzelés kibővítésére úgy, hogy – tükrözve a térség aszimmetriáit – a Közel-Kelet legyen immár minden tömegpusztító fegyverektől mentes övezet. Ezekben a kérdésekben az arab országok csoportján belül máig az egyiptomi szakdiplomácia játssza a vezető szerepet. Az egyiptomi szakdiplomataknak elévülhetetlen érdemük van abban, hogy egyrészt a javaslat újra és újra előtérbe került, másrészt, hogy az övezet megalkotásának többszöri elmaradása, kudarc ellenére, újabb és újabb gyakorlati megoldásokra tettek javaslatot (pl. közös urándúsítás, Öbölbeli atomfegyvermentes övezet, stb.).²³

Konklúzió

Egyiptom helyét és szerepét a Közel-Keleten és a nemzetközi rendszerben egyrészt identitásának elemeivel jelölhetjük ki (egyiptomi, arab, muszlim, afrikai, globális), másrészt stratégiai pozíciójával, mely a nagyhatalmi érdeklődés középpontjában áll. Közhely, hogy Egyiptom az arab világ egyik vezető hatalma – történelmi, kulturális, vallási szempontból. A Nászir-korszakban elsősege egyenesen megkérdőjelezhetetlen volt. Később ugyan az egyiptomi–izraeli béke ezt át-

²³ A közel-keleti atomfegyvermentes övezet részleteiről ld. pl. N. RÓZSA (2018)

menetileg korlátozta, majd az arab tavaszban a legnagyobb figyelmet vonta magára, és elsőként tudta a külvilággal elfogadtatni a Muszlim Testvérek kormányzati pozícióját. Mára azonban Egyiptom politikailag a háttérbe szorulni látszik Szaúd-Arábia mögött. Mégis azt mondhatjuk, hogy Egyiptom nem tud olyan gyenge lenni, hogy ne számítson.

Az arab tavasz óta végbement belpolitikai változások Egyiptom külkapcsolati rendszerét is meghatározzák. Míg a Murszi-kormányzat – a Muszlim Testvéreken keresztül – Katarral ápolt szoros kapcsolatokat és legnagyobb donorja is Katar volt, addig a Szíszi-kormányzat Szaúd-Arábiában találta meg külső szövetségesét, éppen a Muszlim Testvérekkel szembeni ellenséges viszony okán. Ezek a kapcsolatok – változásukban is – megmutatják az arab országok közötti viszonyok átalakulását, elsősorban az öbölbeli arab országok szándékát az arabközi viszonyok, megváltoztatására, alá-fölérendeltségek kialakítására.

Az iszlám egyiptomi politikai szerepvállalása jelentősen átalakult: a Muszlim Testvérek a pontosan fel nem mérhető társadalmi vonzerejüket nagyrészt elveszítették, és jelenleg szinte láthatatlanok – vezetőik börtönben vagy külföldön vannak. Egyéves kormányzásukkal az egyiptomi társadalom túlnyomó részének szemében diszk-

reditálták magukat –, hosszabb távon a mozgalom erőre kapása nem zárható ki, különösen, ha tanulnak hibáikból, és ha ki tudják használni a Szíszi-rezsim gyengeségeit. Ugyanakkor jelenleg – és rövid, sőt, talán közép távon sem látszik más, meghatározó jelentőségű szervezett politikai erő az egyiptomi politikai térben, mely képes lenne az események irányítását átvenni, így a hadsereg és Szíszi elnök vezető szerepével és irányításával hosszabb távon számolni kell.

Egyiptom földrajzi kapcsolódása a szub-szaharai Afrikához a Níluson és a Szaharán keresztül, továbbá azok a speciális történelmi kapcsolatok, melyek elsősorban Szudánhoz fűzik Egyiptomot, az országot egyben afrikai orszaggá is teszik. Mint az arab világ és az észak-afrikai sáv vezető politikai és kulturális hatalma, egyben az afrikai kontinens egyik vezető hatalma is, még akkor is, ha kitettsége a nílusi vízvitában gyengének tüntetné fel.

A Szíszi-kormányzat kül- és biztonságpolitikai kihívásai azonban mindezek ellenére a belső helyzetben gyökereznek: bár a terrorizmus kérdése nagyon komoly katonai fenyegetés – elsősorban a Sínai-félszigeten, valamint a líbiai határ líbiai oldalán –, a legnagyobb kihívás mégis az immár százmilliós lakosság ellátásának feladata. Ez az a szemüveg, amelyen keresztül Egyiptom

bel- és külpolitikája, az egyes identitáselemek által nyújtott mozgástér értelmezést nyer.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AHRAM WEEKLY (2017): Egypt's Sisi officially launches new administrative capital project October 11, 2017 <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/278593/Egypt/Politics-/UPDATED-Egypt-Sisi-launches-new-capital-project-.aspx>

AMIN, Shahira: Can Egyptian families be persuaded that less is more? June 12, 2018, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/06/will-two-be-enough-for-egyptian-families.html#ixzz5IZdcCWj>

ATLANTIC COUNCIL (2014): Sisi promises better life in Egypt in 2 years, though street kids may need longer, May 11, 2014 <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/one-year-on-the-economy-under-sisi>

ATLANTIC COUNCIL (2015): One Year On: The Economy Under Sisi June 9, 2015 <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/one-year-on-the-economy-under-sisi>

ATLANTIC COUNCIL (2016): The Economic Decline of Egypt after the 2011 Uprising June, 2016 http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/Economic_Decline_Egypt_SjC_web060316.pdf

BLOOMBERG (2016): Egypt Free Floats Pound, Raises Lending Rates to Spur Economy Nov. 3, 2016 <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-11-03/egypt-free-floats-pound-raises-lending-rates-to-spur-economy>

CIA World Factbook – Egypt (2017). <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/eg.html>

CONSTITUTION of the Arab Republic of Egypt 2014. <http://www.sis.gov.eg/Newvvr/Dustor-en001.pdf>

CSICSMANN László (2010): Egyiptom: A Mubárák-rezsim liberalizációja és deliberalizációja In: CSICSMANN László (szerk.): Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten: Az államiság eltérő modelljei. Budapest: Aula, 2010. pp. 167-208.

CSICSMANN László (2012): A mérsékelt iszlamista mozgalmak szerepe az „arab tavaszt” követő politikai átmenetben. KÜLÜGYI SZEMLE 11:(1) pp. 103-127.

DIAB, Khaled (2015): Suez Canal II: The sequel that impresses no one August 6, 2015 <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2015/08/suez-canal-ii-sequel-impresses-egypt-sisi-150806072157374.html>

FRANCE 24 (2017) The transfer of two islands to Saudi Arabia sparks turmoil in Egypt. <https://www.france24.com/en/20170615-egypt-saudi-arabia-islands-tiran-sanafir-territorial-dispute-israel-history>

IMF (2017): Arab Republic of Egypt and the IMF. Updated June 13, 2017, <http://www.imf.org/external/country/egy/>

JOSEPHS, Jeremy: Grand Designs North Africa: Impact of Ethiopia’s Renaissance Dam, [dátum nélkül] <http://www.waterworld.com/articles/wwi/print/volume-29/issue-1/regional-spotlight/ethiopia-impact-of-renaissance-dam/grand-designs-north-africa-impact-of-ethiopia-s-renaissance-dam.html>

KARASAPAN, Omer: WHO are the 5 million refugees and immigrants in Egypt? Future Development, Oct 4, 2016, <https://www.brookings.edu/blog/future->

development/2016/1/04/who-are-the-5-million-refugees-and-immigrants-in-egypt

MPC - Migration Profile: Egypt June 2013., http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/migration_profiles/Egypt.pdf

N. RÓZSA ERZSÉBET (214): *Elnökválasztás Egyiptomban. Az elnökválasztás tanulságai.* Előadás a Magyar Külügyi Intézetben, 2014. május 30-án.

N. RÓZSA ERZSÉBET: *Az arab tavasz: A Közel-Kelet átalakulása*, Budapest, Osiris-KKI, 2016

ERZSÉBET N. RÓZSA: Weapons of Mass Destruction in the Middle East and North Africa. MENARA Working Papers No. 24, Nov 2018, http://menaraproject.eu/wp-content/uploads/2018/11/menara_wp_24.pdf

REUTERS (2018) Egypt commits 1,000 sq km in south Sinai to Saudi mega-city: official

<https://www.reuters.com/article/us-saudi-egypt-investments/egypt-commits-1000-sq-km-in-south-sinai-to-saudi-mega-city-official-idUSKBN1GH02G>

TÜSKE László (2014): *Adalékok a 2013-as egyiptomi átalakulás értelmezéséhez – Esettanulmány a szimbolikus politizálásra* - előadás a XI. Vámbéry-konferencián, Dunaszerdahelyen, 2014. október 10-én

UNHCR Operational Update Report: Egypt, Nov.-Dec. 2017., <http://reporting.unhcr.org/sites/default/files/UNHCR%20Egypt%20Operational%20Update%20-%20November%20and%20December%202017.pdf>

ZOHRY, Ayman: Egypt's International Migration after the Revolution: Is There Any Change? 2013., <https://www.cairn.info/revue-confluences-mediterranee-2013-4-page-47.htm>

*Tizenhárom évszázad múltott el
azóta, hogy a vallás mezébe öltözött
uralkodásvágy és hiúság megkez-
dette népeket szétválasztó
harcát...*

Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*

ZSOLDOS PÉTER

AZ URALKODÓ ÉS AZ ALATTVALÓ DILEMMÁJA KATAR ÉS AZ EMIRÁTUSOK KÜLPOLITIKÁJÁBAN

Az Egyesült Arab Emirátusok (EAE) külügyi államminisztere Anwar Muhammad Gargas az ez évi (2019) Pozsonyban megtartott GLOBSEC biztonságpolitikai konferencia alkalmából vita-indító beszédet mondott a Közel-Kelet biztonsági szerkezetének kialakításáról. A felszólalás vezérmotívuma a térségben zajló demokratikus forradalmi megmozdulások elleni érvelés volt.

„A forradalmak, hirtelen és radikális hatalmi változások állandó izgalmat és optimizmust ébresz-

tenek a régió határain kívülálló megfigyelőkben. Azonban, azok számára, akik a hullámvasútban utaznak, akiknek a való életben kell elviselniük a következményeket, ez a kiszámíthatatlanság sokkal nyugtalanítóbb, fájdalmasabb a veszélyesebb“ fejtette ki kormánya álláspontját Gargas. Egyben kihangsúlyozta, hogy a változásnak az evolúció útján kell létrejönnie, az intézmények stabilitásának megőrzése mellett.

„Ha sikerül majd felkínálnunk a stabilitást, akkor később egy kicsit magasabb lépcsőfokra érhetünk a szükségletek rangsorában. A stabilitás alapján képesek leszünk kiépíteni a mértéktartás és együttműködés szuperstruktúráját“ tette hozzá a miniszter és a mértéktartás élő példajaként az EAE-kat hozta fel.

Előadása keretében Gargas miniszter ismertette hazája álláspontját a régió egy sor égető biztonságpolitikai kérdésében – pl. Irán, Jemen, szektarianizmus, politikai iszlám (konkrétan a Muszlim Testvérek Szervezete, mint a „szunnita extrémizmus“ megtestesítője), ám egy szóval sem említette a már több mint két éve tartó politikai, diplomáciai és gazdasági blokádot, amellyel az ún. Arab kvartett (Szaúd-Arábia, EAE, Egyiptom és Bahrein) sújtja a szomszédos Katart.

Ez a képtelen vizsály azonban 2017 júniusától a Közel-Kelet egy új keletű komoly konf-

liktusa. Jelentősen rontja a Perzsa Öböl menti Arab Államok Együttműködési Tanácsának (Gulf Cooperation Council – GCC) jó hírnevét és polarizálja az arab világ legsikeresebb integrációs közösségének érdekeit (1981-ben alakult, tagjai: Bahrein, EAE, Katar, Kuvait, Omán, Szaúd-Arábia). Az ellenségeskedés fő oka, amikor is három tagország (Szaúd-Arábia, EAE és Bahrein) a nyomásgyakorlás eszközeként megszakította mindennemű kapcsolatát a szomszédos Katarral, azzal vádolva őt, hogy Doha állítólag támogatja az iszlamista politikai mozgalmakat. Katar tagadja, hogy extrémista radikális csoportokat pártolna és finanszírozna.

Az Emirátságok pozsonyi víziójára, vagyis a stabilitásra épülő fokozatos, lassú, lépcsőzetes változásra, két napon belül válaszolt a katari diplomácia vezetője és azt Londonban a Middle East Eye hírportál újságírói előtt kategorikusan visszautasította. Mohammed bin Abd ar-Rahmán asz-Száni kijelentette, hogy Szaúd-Arábia és az EAE arra törekednek, hogy ráerőltessék a térségre az ún. „stabilitást”. Kifejtette, hogy „az autokratikus kormányok és katonai tanácsok” (mind pl. jelenleg Szudánban) csak még több terrorizmust, konfliktust és káoszt váltanak ki. S bárkit, aki ellenkező nézetet vall, hangsúlyozta a katari vezető, azt Rijád és Abú Zabí „terroristának” kiált ki. Arra a kérdésre, hogy bölcs döntés

volt-e a Muszlim Testvéreket a terrrorszervezetek listájára helyezni (Egyiptom, Szaúd-Arábia és az EAE részéről, az USA még fontolgatja ezt a lépést) a katari miniszter következőképpen válaszolt: „Egyiptomban 5 millió tagja van a Muszlim Testvérek Szervezetének. Képzeljék el, hogy 10 % közülük úgy döntene, hogy valóban terrorista lesz és az erőszakhoz folyamodik. Az Iszlám Államnak kb. 70 ezer tagja volt és mi egy 64 tagot számláló koalícióval rendelkezünk arra, hogy legyőzzük őket, ami a mai napig sem sikerült. Megengedhetünk-e magunknak további 500 ezer terroristát a régióban?”

A rivalitás nem újdonság a dúsgazdag olajmonarchiák között. Az ellentmondás azonban abban rejlik, hogy épp az emirátusoknak és Katarnek van legjobb esélye a politikai stabilitásra a térségben. A kétoldali kapcsolat az utolsó több mint két évben elmérgesedett és ez a gyökeres változás a modern hadviselés újszerű formáinak bevetését hozta magával ill. a kiberháborút, az alternatív álhíreket és a politikai tényhamisítás rendszeres gyakorlatát eredményezte. Ennek nem csak Abú Zabí és Doha látja kárát, hanem maga a GCC szervezete is. Ha ez a trend tovább folytatódik az Együttműködési Tanácsra lassú halál vár, és az Arab Államok Ligájának sorsára jut. Tehát egy semmitmondó, jelentéktelen és torzsalkodó szervezet sorsára.

De kezdjük az elején, a jól bevált arab szokás szerint egy közmondással, amely így szól: *AZ URALKODÓ URALKODIK, A KERESKEDŐ KERESKEDIK ÉS A TÖBBIEK ALATTVALÓK*. Ez az ősrégi szólásmondás az Arab-félsziget dűnéi mellől a mai napig érvényben van. No de akkor, mi a különbség a két testvéri, *chalídzi*, öböl menti szomszéd között? Különböző ideológiák, víziók és narratívák összecsapásának vagyunk szemtanúi. A katariak burokból születtek és a jólét buborékában élnek. Néhány statisztikai adat ezt ékesen bizonyítja: Katarban az egy főre eső bruttó hazai termék (GDP) 69,185 dollár volt, ezek szerint Katar a világ egyik leggazdagabb országa. Csupán az összehasonlítás kedvéért: ez az érték az Emirátusokban 43, 005, Szaúd-Arábiában 23, 339, Magyarországon 16, 162 és Szlovákiában 19, 443 dollár volt 2018-ban. Tehát az átlag katari állampolgárnak ill. alattvalónak, nincs komolyabb gondja, nincs dilemmája. A bölcsőtől élete utolsó napjáig be van biztosítva, nem szenved hiányt semmiben, jólétben él és még büszke is uralkodójára, aki mindezt megteremtette számára.

És most néhány szó az uralkodó dilemmájáról. Hamad bin Chalífa asz-Szání sejk, emír, a múlt század nyolcvanas éveitől irányította a kis monarchia ügyeit, mely úgy áll ki a hatalmas szomszéd, Szaúd-Arábia, oldalából, mint egy

bütyök, vagy mint egy stoppos hüvelykujja. Ez nemcsak egy metafora, az emír elsőszámú kihívása az volt, hogyan függetlenítse magát Rijád fennhatósága alól, ill. miképpen szüntesse meg az addigi vazallusi státuszát. 1995-ben vértelen puccsal került hatalomra, 2013-ban lemondott fia javára, és napjainkban Katar a világ egyik legbefolyásosabb arab állama lett. Hamad a trónra lépés után fokozatosan hatékony gazdasági reformokat vezetett be, független és nagyratörő külpolitikával lepte meg szomszédjait és a világot. 1996-ban elindította az al-Dzsazíra műholdas tévécsatornát (az ún. „Hangtalanok Hangját”), a régióban szokatlanul új keletű, profi, objektív arab BBC-t hozva létre. Az emír a földgázkitermelés területén jelentős sikert könyvelhet el: miközben 1995 előtt egyáltalán nem folyt kitermelés, ma már a több mint 200 milliárd dollárnyi cseppfolyós földgáz kiaknázása (LNG) adja Katar GDP-jének a háromnegyedét. Legnagyobb sikerét azonban Doha mégis a diplomácia és a nemzetközi kapcsolatok terén érte el. Külpolitikája pragmatikus, Katar Izraellel és Iránnal is jó kapcsolatokat ápol. Emellett nagyon szoros szövetségesi viszonyt tart fenn az USA-val, amely két támaszpontot is üzemeltet az országban.

Doha az elmúlt 25 évben független, újító, és pro-aktív külpolitikai játékos benyomását kelti

a nemzetközi porondon. Az Öböl menti szomszédjai azonban, kiváltképpen az Arab tavaszt követő években, a katarai külpolitika vezérelvének az iszlamista ügyek támogatását vélik felfedezni Doha arabközi kapcsolataiban. Nem egészen meglepő ez, hiszen a katarai állam hosszú évek óta építi intézményes és személyes kapcsolatait olyan partnerekkel, mint a Muszlim Testvérek Szervezete, a Hamász vagy egyéb jemeni, líbiai, tunéziai, mauritániai, szíriai stb. iszlamista csoportosulások. Nem beszélve arról, hogy olyan, a politikai iszlámot képviselő vezetők, másként gondolkodók és vallási személyiségek talál-
tak otthonra Katarban, mint például Yusuf al-Qaradawi, a Muszlim Testvérek főideológusa, aki 1961-től Dohában él. Katar külpolitikáját alapvetően a következő tényezők alakítják:

- Az állam fekvése a régió két nagyhatalma (Szaúd-Arábia és Irán) között
- Az ország gyér lakossága, kb. 300 000 lakos
- A mérhetetlen földgáz kincs
- Az uralkodói elit viszonylagos autonómiája a politikai döntéshozatalban.

Annak a ténynek, hogy a Katar tudatosan aktív iszlamista külpolitikát folytatna, több tény mond ellent:

- Katarban a vallási establishment szembe-
tűnően gyenge és nyilvánvalóan nem irány-
adó politikai tényező

- Katar nagyon ritkán operál iszlamista csoportokkal egyedül. Ellenkezőleg, mindent megtesz azért, hogy nemzetközi partnerekre tegyen szert iszlamista kapcsolataiban. Például Szíria esetében 2014-től a katarai hírszerzés nagyon szorosan működött együtt török, brit és amerikai szövetségeseivel Bassár al-Aszad elnök ellen. A Hamással való kapcsolatai pedig az USA érdekében is voltak, jelentős német és izraeli közbenjárással. Ami pedig a Talibánt illeti, Katar közvetítő volt Washington javára.
- Katarban kaphatók szeszes italok és sertéshús készítmények.

Továbbá egy sor világi szemléletű nyugati egyetem működik koedukált osztályokkal az országban. Ezek a tények valóban nem vallanak Katar iszlamista irányelveiről vagy ideológiai beállítottságáról.

Katar több béketárgyalást szorgalmazott a múltban, a szudáni felkelők és az azóta megdöntött Omár al-Basír volt elnök között, a libanoni harcoló felek között, valamint a palesztin Fatah és Hamász megbékélése érdekében. Nyitottak már Dohában irodát az afgán talibok is. A főváros igazi emigrációs, disszidens gyűjtőhelyé vált, leginkább a Muszlim Testvérek számára. Juszúf Karadávi egyiptomi vallási vezető mellett, Alí al-Szallabi líbiai prédikátor vagy

Chálid Mesál, a száműzetésben lévő Hamász vezető tartózkodik Katarban. Ez a múlt század kilencvenes éveiben kezdődött külpolitikai márkaváltás és imidzsváltoztatás ki is vívta a szomszédok, legfőképpen Szaúd-Arábia és az emirátusok ellenérzését és haragját.

2011 tavasza után nem született meg az áhított demokratikus változás, de gyökeresen megváltoztak a regionális kapcsolatok. A hagyományos, irányadó, erős államok, mint Egyiptom, Szíria, Irak elveszítették súlyukat, hatalmas korrupcióval és gazdasági problémákkal néznek szembe. A gyenge, működésképtelen államok pedig kihívást, lehetőséget jelentenek a gazdag és tekintélyes Öböl menti országoknak. A regionális dinamikát már nem a formális szövetségek határozzák meg. A főbb arab országok külpolitikáját a valós vagy vélt fenyegetések determinálják: a belpolitikai feszültségek és lázadások, az iráni terjeszkedés és az USA kivonulása a térségből. A másik oldalon pedig a lehetőség – hasznot húzni a bukott államok gyengeségéből és ezt az ún. távháborúzásra használják ki. Például Líbia vagy Jemen esetében, ami katasztrofális következményekkel jár az adott országok lakosságára. Ilyen külpolitikai „dinamika” azonban válságot és káoszt eredményez. Jó példa erre Szudán, ahol Katar a „demokratikus ellenzékét” támogatja, az EAE pedig az „ellenforradalmi” katonai ta-

nácsot vagy. Hasonló a helyzet Líbiában, ahol a nemzetközileg elismert Fájez asz-Szarrádzs miniszterelnököt Törökország és Katar támogatja, míg legfőbb ellenfelét, Halífa Haftart, a Líbiai Nemzeti Hadsereg (LNA) vezetője Egyiptom, az EAE pártfogását élvezi.

Az arab világ legbefolyásosabb politikusa ma Abú Zabí koronahercege, Mohammed bin Zájed al-Nahján. A Fehér Ház bizalmas tanácsadója és az a személy, akivel gyakran a német kancellár is konzultál, pl. Iránnal kapcsolatban. Ám neki is vannak dilemmái. A WikiLeaks közétett egy rejtjeles üzenetet, amelyben a koronaherceg 2006-ban bevallja amerikai tárgyalópartnerének, hogy „ha holnap lennének a választások nálunk, a Muszlim Testvériség lenne a győztes.” Ugyanis az uralkodóházzal ellentétben a „Testvérek” jelentős legitimitással rendelkeznek a Perzsa öbölben. A múlt század 70-80-as éveiben az al-Iszlah nevezetű, az egyiptomi Muszlim Testvérek ihlette és mintájára alakult reformpárt, jelentős befolyásra tett szert az oktatás- és vallásügyi minisztériumokban. Azok után, hogy a 2001. szeptember 11-ei, az al-Káida által az Egyesült Államok ellen elkövetett merényletsorozat 19 tagja közül ketten az emirátusok szegényebb, északi részéből származtak, az al-Iszlah tagjait kitiltották az országból, vagy elhallgattatták ill. bebörtönözték őket. Az iszlamista pártok lavi-

naszerü előretörése az Arab tavasz hónapjaiban csak megerősítette Mohammed koronaherceget abban a vélekedésében, hogy a régió országai előtt csupán két lehetőség van: egy még inkább megtorlóbb, antiiszlamista rend megszilárdítása a térség országaiban vagy a totális kataklizma és bukás kifejlése az uralkodói monarchiák számára. Mohammed nem tesz különbséget a számtalan iszlamista csoport, intézmény ill. mozgalom között. Szent meggyőződése, hogy valamennyi iszlamista szervezetnek egy célja van – a kalifátus valamelyik formájának kialakítása és az alkotmány eltörlése a Korán javára. Ez első látásra egy önérdeket szolgáló szemlélet és elmélet, de olyan, amely az évek során kikristályosodott, és amelyet az emirátusok elitje elfogadott. Az iszlamista politikai erőket opportunistának tekintik, akik a társadalom periferiáján csak arra várnak, hogy kihasználják a meglévő gazdasági különbségeket és megkaparinthassák a hatalmat. Mohammed koronaherceg antiiszlamista dzsihádját nagyon komolyan veszi. Meggyőződése, hogy a Muszlim Testvérek Szervezete úgy működik, mint egy erőátviteli szíj vagy egy szállítószalag a általános radikalizáció felé.

Nyugati szemmel Katar, anti-status quo-ra való hajlama, pluralizmusa és „merjünk nagyot” ambíciója rokonszenvesnek tűnhet. Az emirátusok autokratikus rendszere azonban a plu-

ralizmusban anarchiát lát, foggal-körömmel egy apolitikus államforma fenntartása a célja. Külpolitikájában (Líbia, Jemen) láthatóan retrógrád és ellenforradalmi. Otthon a járadékos rendszer, külföldön a „check-book diplomacy“ híve. A 1,3 billió USD értékű emirátusi nemzeti vagyonalapok arra is szolgáltak, hogy megszervezzék, felszereljék és kiképezzék a régió legjobb hadseregét, amellyel csak az izraeli fegyveres erők rivalizálnak. Amerikai és izraeli segítséggel egy hipermodern megfigyelő rendszert fejlesztettek ki, amely többek között képes nyomon követni minden olyan személyt, akinél felmerül az iszlamista befolyás legkisebb gyanúja. Külföldi diplomaták szerint a koronaherceg korlátlan hatalomra törekszik és olyan katonai kalandokba keveredett, amelyek végkifejletét nem képes korlátok közé szorítani.

A műveltség hiánya és az Arab Félsziget maradi vallási és szellemi beállítottsága készteti Mohammedet a túlságosan abszolutisztikus hatalmi módszerek bevetésére. Azonban az is igaz, hogy az EAE összevetve Szíriával vagy Egyiptommal a „felvilágosult liberalizmus“ látszatát keltik. A koronaherceg többször hangoztatta, hogy az emirátusok „kulturális háborút“ folytatnak a Muszlim Testvériség Szervezetével és azt sem rejtette a véka alá, hogy egyik fia is az iszlamista gondolkodás bűvkörébe került. Eltökélt szándé-

ka, hogy az emirátusi gyöngyhalászok és beduinok leszármazottaiból a 21. században világpolgárokat nevel.

Nekünk itt Európában rokonszenvesnek tűnhetnek Katar lépései, mint pl. anti-status quo hozzáállása a régió és az arab világ helyzetéhez, politikai pluralizmusa, a másként gondolkodók pártolása. Ez a nyíltan alternatív politizálás és Katar soft power – puha hatalmának befolyása azonban halálos ellensége a mindenáron állagálló emirátusoknak. Az Abú Zabí-i uralkodó ház dilemmája, hogyan biztosítani az államalapító Zayed dinasztia túlélési stratégiáját. Amikor Gargas államminiszter Pozsonyban a közel-keleti térségben zajló demokratikus megmozdulások és korrupció ellenes tüntetések ellen ágál, nyíltan bevallja, hogy ezek az Arab tavasz utórezgései az uralkodói elit számára nyugtalanítóak, fájdalmasak és veszélyesek. Amikor azt hangoztatja, hogy a változásnak az evolúció útján kell létrejönnie, végül is az elkerülhetetlent szeretné elnapolni, késleltetni, és ha lehetne, örökre felfüggeszteni. A miniszter ezzel azt az elvet szögezi le, hogy a szabadság, a polgári- s emberi jogok és a nők jogai majd egy előre nem meghatározható időben következhetnek be a jövőben. Insállah. Az emirátusok, mint afféle „kis Spárta“ a politikai pluralizmust egzisztenciális veszélynek tekint magá számára és előnyben részesíti a változat-

lan, autokratikus „stabilitást“ és a fekete-fehér, „vagy velünk, vagy ellenünk“ látásmódot. A vélt és valós kihívásokat eszközül használja fele arra, hogy külpolitikájában a szekuritizációt vesse be pl. Iránnal vagy a politikai iszlámmal szemben. A szekuritizáció elmélete a nemzetközi kapcsolatok terén azt a folyamatot vázolja fel, amelynek során egyes ügyeket, személyeket, országokat stb. fenyegetésként és biztonságpolitikai kihívásként értelmeznek. Belpolitikai célja a patrimoniális állam állandóvá tétele, tehát az a középkori államforma, amelyben az állam és az államhatalom az uralkodó örökletes birtokának számít.

És végezetül mi az emirátusi polgár dilemmája? Tudatosítja, hogy két mennyország nincs, és jobb híján a Demokrácia helyett elfogadja Dubajt, a fogyasztás felszínes, talmi Mekkáját.

Katar és az EAE két regionális nagyhatalom között élnek, ahol a vallás, legyen az szunnita (Szaúd-Arábia) vagy síita (Irán) előjelű, döntő szerepet játszik ezen prominens és gazdag országok jelenében és jövőjében. Katar egy pragmatikus játékos, aki geostratégiai hátrányai ellenére maximalizálni szeretné diplomáciai és külpolitikai befolyását rangos iszlamista kapcsolatai révén. Az emirátusok pedig külpolitikájában egy vehemens autokratikus, centralizált, erőskezdő államformát támogat az Arab tavasz országaiban (Egyiptom, Líbia, Jemen). S ennek érdekében,

ha kell, Katarral ellentétben, nem a puha erőt, hanem a hard power-t, a kemény katonai erőt is hajlandó bevetni.

Gargas miniszter szavait és érveit hallgatva Pozsonyban, önkéntelenül is Vámbéry Ármin „gondolkozva szemlélődő” szavai jutnak eszünkbe, aki több mint 150 évvel ezelőtt, a „modern civilizáció nagyon is sebtében felhúzott” török épületéről a következőket mondja:

“...és ráutalva az ázsiai s az európai műveltségnek egymástól való óriási távolságára, elég sűrűn hangoztattam, hogy a történelmi, vallási és társadalmi fejlődésen alapuló fokozatos haladásra volna szükség. De szavaimra mindig csak ez volt a válasz: - Erőszakosan visznek bennünket előre, semmibe veszik sok száz éves keleti műveltségünket, deus ex machina módjára akarnak bennünket európaivá átváltoztatni, pedig ha nem sajnálnák tőlünk az időt, lassúbb léptekkel bár, mégis jobban menne átalakulásunk.”

BARTHA-RIGÓ MÁRTA

**AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS KÍNA –
LEGYEK AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK
TÁVOL-KELETI LEVESÉBEN**

1. Bevezetés

Sok tanulmány elemzi az Egyesült Államok mai szerepét a világ színpadán, különösen azután, hogy Donald Trump az Egyesült Államok elnöke bejelentette Amerika első (*America first*) politikáját. Ezt a stratégiát tovább gondolva, több kutató más és más szerepet vizionál az Európai Unió és Kína számára, mint a rendszer ébredő erőpólusainak, az Egyesült Államok pozíciójának lehetséges új kihívójaiként. Ez a tanulmány azonban azt feltételezi, hogy a két entitás tevékenységét inkább a puha ellensúlyozás (*soft balancing*) jellemzi. Azonban mindketten különböző módszerek segítségével próbálják ellensúlyozni Washington befolyását. Az Európai Unió külkereskedelmi politikája nemcsak gazdasági, hanem politikai eszközként jelenik meg az európai demokratikus értékek terjesztésével. Emellett, figyelembe véve az új irányait az EU külkereskedelmi politikájának Kanada,

Japán, Szingapúr, Mexikó és Latin-Amerika, a puha egyensúlyozás színterepeként tűnnek fel az USA-val szemben. Kína multilaterális diplomáciája és határozottabb külpolitikája egyaránt gazdasági és politikai eszköz is: az általa nyújtott kereskedelmi lehetőségekkel képes befolyásolni az ázsiai régiót. Ebben az értelemben Kína és az EU két közös érdekkal rendelkezik: elkerülni a hegemon törekvéseket és egy hangosabb politikai hangot elérni a világ színpadán.

A tanulmány hipotézise, hogy a két ébredő hatalomnak közös kihívással kell szembenéznie, a rendszer hegemon karakterével, ennek ellenére mégsem tudnak partnerként fellépni, ezért Washington továbbra is a legnagyobb győztes ebben a játékban, miközben ők csak legyenek maradnak az USA ázsiai levesében.

A tanulmány három fejezetből áll. Az elméleti rész ismerteti a puha egyensúlyozás irodalmát a Nemzetközi kapcsolatok diszciplínából (IR) és kísérletet tesz összekötni az irodalomból levontakat a megváltozott amerikai magatartással, ami fokozza ezt a tendenciát. Ezt követően az EU külkereskedelmi politikáján lesz a hangsúly Ázsia irányába (ASEM, Szingapúr, Dél-Korea), és ezeket a kétoldalú kapcsolatokat hasonlítjuk össze a meglévő amerikai szereppel az országokban. Párhuzamosan a kínai jelenlét elemzésére kerül sor ezekben az államokban, figyelembe

véve a gazdasági kapcsolatokat és Peking katonai jelenlétét a térségben. Konklúzióként a tanulmány meg kívánja mérni a három entitás befolyását a térségben.

2. Az elméleti keret – puha egyensúlyozás irodalma

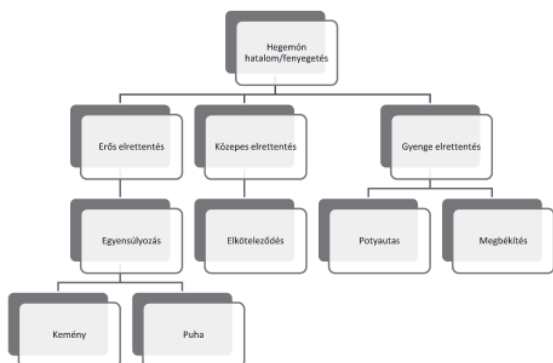
Annak érdekében, hogy képesek legyünk meghatározni a puha egyensúlyozás definícióját, meg kell különböztetni azt a hatalmi egyensúlytól. A hatalmi egyensúly kifejezését klasszikusan az öt nagyhatalom helyzetének és külpolitikai tevékenységük magyarázataként használja a szakirodalom a Napóleon utáni korszakban. A rendszer alapgondolata, hogy el kell kerülni egy többlethatalommal rendelkező hegemónt, így a lehetséges ébredező hatalom ellen az öt nagyhatalom szövetségeket köt, amik így rugalmasak voltak és a kihívásoknak megfelelően állandóan változtak. Annak érdekében, hogy elérjék ezt a közös érdeket, vannak normák a hatalmi egyensúly rendszerében. Ezek a következők:

- korlátozni a többieket
- növelni a hatalmat, a gazdasági fejlődést, a népesség növekedését újabb területek megszerzésével
- a tárgyalás jobb, mint a háború

- a rendszerben mindenki potenciális szövetségesnek tekinthető
- és a nemzeti érdek az elsődleges, ami eze-
ket mind meghatározza (Brooks, Wolforth,
2005).

A neorealista iskola szerint ezzel az eszközzel az anarchikus nemzetközi rendszer jellegét lehet enyhíteni. Kenneth Waltz szerkezeti variánsa (structural variant) és Stephen Walt fenyegetés egyensúlya (*balance of threat*) azt állította, hogy a rendszer mindig egyensúlyra törekszik. Waltz a hegemónt „rivális nélküli hatalomként” (*unrivaled power*) írja le és egyensúlyra törő tendenciát lát a rendszerben. Az amerikai hegemoniát „szélsőséges” jelzővel illeti, és ezért egyensúlyozó erőkre lehet számítani. Walt módosította az elméletet és új fogalmat hozott be: a szándékok percepcióját, amik meghatározzák az egyensúlyozást (Waltz, 1979; Walt, 1987). Az alábbi táblázat (Chand, Garcia, Modlin, 2018) megpróbálja elmagyarázni, hogy az ún. másodrangú hatalmak (*second-rank power*) milyen válaszokat tudnak adni a hegemon fenyegetéseire, ahol a válaszok az elrettentés mértékétől függenek. Amikor az elrettentés mértéke a legnagyobb, akkor kerül az egyensúlyozás két típusa előtérbe, mint az államok által választott

kísérlet a megoldásra, ezek a puha és erős ellensúlyozás eszközei.

1. ábra

Hegemónnal szembeni fellépési lehetőségek az elrettentés mértékétől függően (Forrás: Source: https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/JIPA/journals/Volume-01_Issue-2/03-Chand%20et%20al.pdf)

Paul szerint (2004, 2005), puha ellensúlyozásra bizonyos körülmények között kerül sor. Először is a rendszer unipoláris, és a globalizáció egyik fő erő benne. Másodszor, amikor az államokban nehéz a gazdasági erejüket katonává változtatni. Harmadszor, azonban nem szabad elfelejteni az előnyöket, amiket az államok nyernek a hegemon által létrehozott rendszerből, anélkül, hogy a rendszer költségeit fizetnék, így az előnyeiket, mint potyautas használhatják. Végül azt állítja, hogy az államok nem félnek a hegemon általi bekebelezéstől, ami az önállóan

való fellépés lehetőségét adja meg nekik, hogy alkupozíciót szerezzenek a hegemónnal szemben (Posen, 2004). Összegezve, a hatalmi egyensúlyal szemben, az egyensúlyozás kifejezése a rendszer unipoláris jellegéből fakad, és akkor fordul elő, ha vannak ébredező feszültségek (gazdasági, társadalmi), vagy biztonsági félreértések az államok között. Elengedhetetlen, hogy tisztában legyünk azzal, hogy a sikeres puha egyensúlyozás azonban idővel kemény egyensúlyozássá válhat, de csak idővel, mivel a kihívónak képesnek kell lennie a kapacitásait kiépíteni, ha úgy érzékeli a hegemón túl erős lett (Paul, 2005). Többletköltségek okozása a hegemón számára katonai képességek kiépítésével vagy regionális intézmények felállításával erodálhatja a hegemón domináns pozícióját vagy a képességét akaratának kivetítésére (Walt, 2000).

2.1 A mai hatalmi egyensúly az Egyesült Államok, Kína és Európa között

A mai nemzetközi rendszerre lefordítva a fenti elméleti keretet, ez azt jelenti, hogy ha az Egyesült Államok nem lenne ilyen erős, akkor nem lenne semmiféle puha ellensúlyozás a rendszerben. Ebben az értelemben a két kifejezésben van valami közös, a félelem, hogy a többlethatalmat úgy fogja Washington felhasználni, hogy má-

sok érdekeit sérti (Walt, 2000). Ahhoz, hogy az Egyesült Államok hegemon hatalmát ellensúlyozni tudják, egyértelmű lehetne a szövetségépítés lehetősége, azonban ez a fő karakter hiányzik a mai nemzetközi rendszerből. Fel lehetne tenni a kérdést, hogy miért hiányoznak az Amerika elleni koalíciók a rendszerből, azonban kérdésre csak kérdéssel tudnánk válaszolni: ki lehetne az a lehetséges ellensúlyozó, és milyen közös érdek mentén tudna szövetséget építeni. A tagok lehetnének Oroszország, Kína, Franciaország, Németország (EU), de az egymást nem fedő érdekek, a félelem a kockázatos kölcsönös együttműködéstől és az államok elégedettsége a mai rendszerrel háttérbe szorítja a hajlandóságot egy esetleges USA elleni szövetség létrehozására. Egy erős szövetség építése helyett, minden nagyhatalom egyedül igyekszik fellépni a puha ellensúlyozás segítségével. Ez lehet költséghatékony, és az államnak nem kell félnie a partner esetleges káros lépéseitől a saját érdekeire. Az állam a gazdasági érdekeit a gazdasági növekedés ösztönzésével, vagy szabad kereskedelmi együttműködések keretében biztosíthatja. A katonai biztonság oldaláról modernizálhatja saját képességeit közös hadgyakorlatok vezetésével a térségben. A politikai érdekeket a multilaterális diplomácia keretein belül biztosíthatja, Washington politikájával való egyet nem

értéssel és támogatók összegyűjtésével ezek ellen. Multilateralizmus azok kezében a megoldás, akik költségeket csökkentenének, hangjukat megerősítenék és az USA-t ellensúlyoznák saját rendszerén belül, miközben annak többletköltségeket teremtenének.

Jó példa erre a Sanghaji Együttműködési Szervezete (SESZ – SCO), ahol Kína és Oroszország a domináns hatalmak és a retorikájukban kifejezik, hogy a SESZ egy eszköz a multipoláris világrend támogatásához. A szervezet valós fő gondolata valóban bizalomépítésként indult tagjaik között, ami mára egy hasznos fegyverré alakult át a szélsőséges iszlám elleni harcban mind Közép-Ázsiában és Hszincsiangban. Másrésről, egyes kutatók¹ ezt a regionális intézményt, mint Keleti NATO tartják számon, ami igyekszik ellensúlyozni az amerikai szerepet a régióban.

Egy európai példa lehet a puha ellensúlyozásra a közös kül-, biztonság- és védelempolitika (KKBVP – CFSDP) az EU-ban. Az Egyesült Államok dominálja és védi az európai kontinenst a NATO-val, de szabadulva a gazdasági óriás, politikai törpe képétől, és hogy képes legyen függet-

¹ Lásd még: Bhadrakumar, M.K (2007): The New, NATO of the East Takes Shape: The SCO and China, Russia and US Maneuvers. (online) The Asia-Pacific Journal Volume 5(8), Haas, Marcel de (ed.)(2007): The Shanghai Cooperation Organisation. Towards a full-grown security alliance? The Hague, Netherlands Institute of International Relations *Clingendael*, ISBN-13: 978-90-5031-120-5

lenedni az USA-tól, az EU tagállamai elkezdtek együttműködni ezen a téren is, bár a siker még mindig kérdéses. Problémás e terület mélyítésére tett kísérletek, mert a tagállamok szuverenitását kérdőjelezhetné meg. Ezért a tanulmány nem a KKBVP-t teszi meg fókuszának, hanem a fő hangsúly a közös külkereskedelmi politikán lesz, mert jobban megvalósítható, olcsóbb és tükrözi az EU normatív szerepét a rendszerben.

Ezek az új ellensúlyozó tendenciák nem voltak annyira láthatóak, amíg George W. Bush-t nem választották meg az Egyesült Államok elnökének. Az új nemzetbiztonsági stratégiája, az unilateralizmus agresszívabb katonai fellépéssel vezetett ahhoz, hogy más államok ellensúlyozó eszközöket kezdtek el használni Washingtonnal szemben. A Kiotó Jegyzőkönyv elhagyása, kivonulás az ABM szerződésből és az Afganisztánban és Irakban folyó háború elpusztította Washington jó szándékú hegemon jelzőjét. Ez idáig ez az amerikai többlethatalom nem volt probléma a rendszerben, mert arra használták, hogy megőrizék a status quo-t a világban, de ez az agresszív viselkedés félelmet szül az amerikai hatalommal szemben.

A puha ellensúlyozást jó stratégiának tartják a másodrangú hatalmaknak, amíg nem lesznek elég érettek és megbízhatóak, hogy közös érdekeket találjanak, amik képesek lesznek jó alapot

szolgáltatni egy lehetséges szövetségnek. Walt (2005, pp. 3.) szerint, a „sikeres mai puha ellensúlyozás lefekteti az alapjait a jövőbeli jelentős változásoknak”. Mit tehetnek addig az államok mint puha ellensúlyozók?

1. Területi tagadás: államok megpróbálják megtalálni az utat, ami nem teszi lehetővé a hegemon számára, hogy más állam területét saját céljaira használja fel. Ezzel logisztikai problémákat okozhat és növelik a hegemon költségeit is.

2. Az összekuszáló (*entangling*) diplomácia: nemzetközi intézmények vagy nemzetközi szerződések felhasználása annak érdekében, hogy késedelmet érjenek el a hegemon terveiben, ami viszont időt ad a másodrangú hatalmaknak gondolkodni.

3. Gazdaság megerősítése: gyengébb államok próbálnak létrehozni regionális kereskedelmi blokkokat a gazdasági hatalom elterelése érdekében és remélik, hogy ezzel változást érnek el a hegemon gazdasági növekedési ütemében (Pape, 2005).

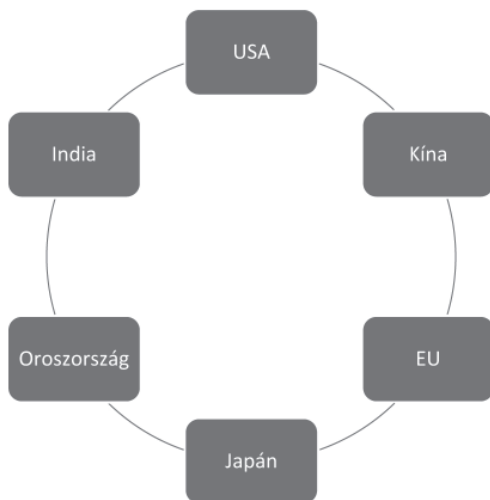
2.2. Ázsiai hatalmi egyensúly

A szerző végzett egy kutatást² az 1990 után történt konfliktusokról régiós felosztásban, annak

2 Lásd még: Bartha-Rigó Márta (2018): A Csungkuó biztonsági megközelítése - Értekezés a kínai biztonság és az ENSZ kapcsolatáról. Elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/996/1/Bart-ha_Rigo_Marta_dhu.pdf (Letöltés ideje: 11. november 2019)

érdekében, hogy az ENSZ BT-ben jelenlévő különböző érdekeket megértse. Harminchárom konfliktus került rövid bemutatásra annak érdekében, hogy az Ötök szavazási magatartását elemezzük. Egyrészt azt láttuk, hogy voltak bizonyos kapacitás problémák, és ezért az ENSZ BT nem volt képes kezelni a helyzetet. Másrészről, az Ötök érdekei és vétójoga megakadályozta, hogy a BT elfogadja a tervezetet, vagy csak egyáltalán foglalkozzanak vele. Ebből a táblázatból a szövetségek és az úgynevezett „hátsó udvarokra” kaptunk nagyobb rálátást. Eredményként azt kaptuk, hogy Afrika és Ázsia lesz a hatalmi pólusok új játszótere. Ázsiában, Kína felemelkedésével, az amerikai pozíciók a csendes-óceáni térségben kérdőjeleződnek meg, ezért az irodalom ezt a jelenséget, a 19. századi európai hatalmi egyensúly rendszerét hasonlítja. Ebben az ázsiai hatalmi egyensúlyi rendszerben, a játékosok fő célja, hogy senki ne kerüljön abba a helyzetbe, hogy képes legyen meghatározni mások sorsát. Egy másik jellemzője a szabályokon alapuló rendszer, amely korlátozza az államok képességét, hogy uralják egymást és a konfliktusok kiemelését (Dibb, 1995). Dibb (1995) szerint a főbb szereplők, Kína, Japán, India, Oroszország, Egyesült Államok. Az EU növekvő jelenléte a szabadkereskedelmi egyezmények (FTAs) és interregionális intézmények (pl:ASEM) segítsé-

gével egyre inkább számottevő, így a jelen tanulmány Dibb felsorolását kiegészítené az EU-val.

2. ábra

Az ázsiai hatalmi egyensúly a szerző szerint (saját szerkesztés)

Másrésről, a szerző ugyanazon a véleményen van, mint Dibb (1995), hogy ez az egyensúlyi állapot Ázsiában ingatag lábakon áll az egymással versenyző magatartások és a hiányzó közös érdekek miatt. Emellett jelen tanulmány más tényezőket is említ, amik miatt ez a rendszer nem olyan stabil, mint a 19. századi:

- Az Egyesült Államok csökkenő kapacitása a régióban;

- Japán és India felemelkedése, akik már nemcsak amerikai szövetségesként, hanem egyedül is fel akarnak lépni a regionális és nemzetközi szinten;
- A délkelet-ázsiai államok félelme Kínától és függetlenségük elvesztésétől,
- Az EU későn jövőként más megközelítést használ a régió államainak eléréséhez, mint a régi játékosok.

3. Az Egyesült Államok a Távol-Keleten

2011-ben Hillary Clinton írt egy cikket a *Foreign Policy* c. lapba Kelet-Ázsia: Amerika csendes-óceáni évszázada (*East-Asia: America's Pacific Century*) címmel. Ebben a cikkben azt hangsúlyozta, hogy sürgősen szükség van egy új-fajta megközelítésre Ázsia irányába, és azóta ez az irányadó dokumentum az amerikai politikát illetően Kelet-Ázsiában (Clinton, 2011).

Ennek következtében szorosabb gazdasági kapcsolatok kiépítését irányozták elő a csendes-óceáni térségben (Transpacific Partnership – TPP). A TPP a világ legnagyobb szabadkereskedelmi egyezménye lenne lefedve a világgazdaság 40%-át a maga 12 tagjával (Brunei, Chile, Új-Zéland, Szingapúr, Ausztrália, Vietnam, Peru, Kanada, Japán, Malajzia és Mexikó). Azonban

USA nem ratifikálta azt, és kilépett a rendszerből a Trump-adminisztráció alatt. A tizenegy aláíró (TPP-11) folytatta a tárgyalásokat a paktum megerősítése céljából, de már az Egyesült Államok nélkül. Az erőfeszítés sikeres volt és elvezetett egy átfogóbb és progresszívebb megállapodáshoz (Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership – CPTPP). Trump többször felvetette annak ötletét, hogy visszatér a rezsimhez, azonban beszédeiben a bilaterális alapokra helyezett gazdasági kapcsolatok jelennek meg, amiket tettek is követnek: Japánra mint régi szövetségesére is magasabb vámokat vetett ki.

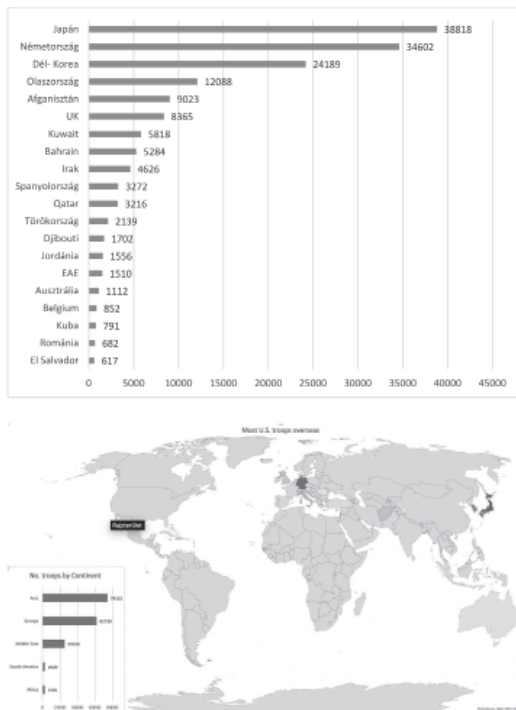
A TPP jelentősége abban rejlett, hogy Washingtonnak csak 14 szabadkereskedelmi partnere van (NAFTA, CAFTA-DR, Ausztrália, Bahrain, Chile, Kolumbia, Izrael, Jordánia, Dél-Korea, Marokkó, Omán, Panama, Peru, Szingapúr) a világban, de közelebbről megnézve a többségük Latin-Amerikában fekszik és csak két ázsiai partnere van: Dél-Korea és Szingapúr (kereskedelmi megállapodások Titkarság, 2017). Emiatt a TPP fontossága meglehetősen ellentmondásos az amerikai szempontból, mert a TPP-11-nek már szorosabb gazdasági kapcsolataik vannak, sőt egyes esetekben kétoldalú szabadkereskedelmi megállapodást is kötöttek. Így érthető, hogy Brunei és Vietnam nem tekinthető jelentős partnernek, azonban a gazdasági

kapcsolatok mélyítése Japánnal és Malajziával jelentős lehetne, amik Trump alatt biztosan bilaterális úton lesznek rendezve.

2012-ben ratifikálták Dél-Koreával a szabadkereskedelmi megállapodást, aminek egyik hatásaként Dél-Korea ma Washington 6. legnagyobb árukereskedelmi partnere (\$ 119.800.000.000 (kétirányú) árukereskedelem 2017). A kereskedelmi mérleget közelebbről vizsgálva azt látjuk, hogy míg az amerikai áruk kereskedelmi deficitje Korea felé \$ 23,1 milliárd volt 2017-ben, ugyanakkor az amerikai szolgáltatások kereskedelmi többletet értek el (\$ 13,3 milliárd). Ez az átfogó tendencia látszik kirajzolódni a koreai amerikai gazdasági kapcsolatokban (USTR).

Az „Ázsiába fordulás” (*Pivot to Asia*) másik eleme azt jelentette, hogy az Egyesült Államok szélesíti és mélyíti a régióban lévő katonai szövetségeit annak érdekében, hogy bekerítse Oroszországot és Kínát. Az Obama-adminisztráció alatt egy fejlett rakéta rendszert telepítettek Dél-Korea területére, megnövelték a légi és tengeri armadájukat a térségben és több provokatív tevékenységet hajtottak végre Kína partvidéke mentén és a létfontosságú tengeri kereskedelmi útvonalak közelében. Washington megkezdte a katonai bázisok bővítésének kampányát is Ausztráliában, Japánban és a Fülöp-szigeteken. Másrésről az USA modernizálta a hagyomá-

nyos szövetségi rendszerét. Washington arra ösztönözte őket, hogy vállaljanak nagyobb felelősséget a saját biztonságuk iránt, ezért megszüntették a fegyver embargót Vietnam ellen (Thayer, 2015).

3. ábra

Amerikai aktív katonai szolgálatot teljesítők száma a tengeren-túlon 2017-ben (Forrás: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/08/22/u-s-active-duty-military-presence-overseas-is-at-its-smallest-in-decades/>)

A Trump-adminisztrációval egy új korszak kezdődött, és ahogy ez ma már látható, a II. világháború után felépített amerikai rendszer erodálódik. Trump kereskedelmi háborúja Kínával és olyan régi Egyesült Államokkal szövetségesi viszonyban lévőkkel szemben, mint Japán, Európa és Kanada, az eddigi szabályok teljes elvetését jelenti. Az Amerika első politikával párhuzamban a hanyag és népszerűtlen külpolitika oda vezetett, hogy az USA elvesztette azon képességét, hogy az egyedüli szuperhatalom legyen a térségben.

4. Az Európai Unió külkereskedelmi politikájáról általában

Az Európai Bizottság kereskedelmi biztosának elképzelése a *“Kereskedelem mindenkiért”* (*“Trade for all”*) egy nyitott, de szabályokon és értékeken alapuló, átlátható kereskedelmi politikát jelent, ami nem naiv (EC, 2017), mert az EU meg fogja védeni az érdekeit. Ez nem egy protekcionista kereskedelmi politikát takar, hanem védelmet a tisztességtelen kereskedelem ellen. A legnagyobb veszélyt a mai többoldalú kereskedelmi rendszerre a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) és annak vitarendezési testületének a kérdéses jövője jelenti. Emellett az Európai Bizottság Donald Trump negatív szerepét emeli ki és a kínai

dömping termékek rossz hatását hangsúlyozták a legnagyobb fenyegetésként, amikkel a rendszernek meg kell birkóznia.

Az EU-nak 28 szabadkereskedelmi partnere van világszerte, főként az európai kontinensen, de összehasonlítva az USA-val, az EU 4 ázsiai partnerrel rendelkezik, Dél-Korea 2011 óta, Japán, Szingapúr és Vietnám pedig 2019-ben írták alá a szabadkereskedelmi megállapodást.

Partner	Appliedsince
„New Generation” Free Trade Agreements	
EU-South Korea FTA	1 July 2011
EU-Colombia-Peru-Ecuador FTA	1 March 2013 for Peru; 1August 2013 for Colombia; since 1 January 2017 for Ecuador.
EU-Central America Association Agreement	1 August 2013: trade pillar applies with Honduras, Nicaragua and Panama, 1 October 2013: Costa Rica and El Salvador; 1 December 2013: Guatemala.
EU-Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA)	21 September 2017.
EU-Japan	1 February 2019
EU- Singapore	13 February 2019
EU - Vietnam	30 June 2019
Deep and Comprehensive Free Trade Areas	
EU-Georgia	1 September 2014, and entered into force on 1 July 2016.
EU-Moldova	1 September 2014, and entered into force on 1 July 2016.
EU-Ukraine	1 January 2016, and entered into force on 1 September 2017.

„First Generation” Free Trade Agreements	
EU-Turkey Customs Union	Association Agreement signed in 1963; final phase of the customs union completed on 1 January 1996.
EU-Switzerland	1972
EU-Norway	1 July 1973
EU-Israel	1 January 1996
EU-Jordan	1 May 2002
EU-Palestine	1 July 1997
EU-Tunisia	1 March 1998
EU-Morocco	18 March 2000
EU-Lebanon	1 March 2003
EU-Egypt	21 December 2003
EU-Algeria	1 September 2005
EU–Mexico Global Agreement	FTA for goods applied since 1 July 2000. Service FTA applied since 1 March 2001.
EU-Chile Association Agreement	1 February 2003
EU–the former Yugoslav Republic of Macedonia SAA	Interim Agreement on trade 1 June 2001
EU-Albania SAA	Interim Agreement on trade 1 December 2006
EU-Montenegro SAA	Interim Agreement on trade 1 January 2008
EU-Serbia SAA	Interim Agreement on trade for Serbia: 1 February 2009; for the EU: 8 December 2009
EU-Bosnia and Herzegovina SAA	Interim Agreement on trade 1 July 2008
EU-Kosovo SAA	1 April 2016

1. táblázat

Az EU szabadkereskedelmi partnerei

(Forrás: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2018/october/tradoc_157468.pdf)

Az elméleti részben a tanulmány azt állította, hogy három módon okozhat egy másodrangú hatalom többletköltségeket a hegemónnak. Ennek egyik típusa a gazdaság megerősítése volt kereskedelmi övezetek létrehozásával, ami a gazdasági erő elmozdulása mellett az amerikai gazdasági növekedés mértékében tud változásokat előidézni. Emiatt az EU külkereskedelmi politikáját a puha ellensúlyozás eszközének tekinthetjük. Azonban ez a közös politika mind gazdasági, mind politikai eszköz az EU kezében. Gazdasági szempontból új piacokra tör be és új partnereket talál, miközben egyenlő lehetőségeket kíván előmozdítani a fejlődő világ számára. Politikailag ez nem csak az USA ellensúlyozásának eszköze, hanem értékeket közvetít. Az úgynevezett Kereskedelem és fenntartható fejlődés (*Trade and sustainable development* - TSD) fejezetek a szerződésekben tanácsot adnak a fenntartható fejlődés eléréséhez és kötelezettségvállalásokat is előírnak, hogy a fejlődők tiszteletben tartsák a többoldalú munkaügyi és környezetvédelmi megállapodásokat. Ezek először 2011-ben jelentek meg az EU-Korea szabadkereskedelmi megállapodásban, aminek a dátuma emiatt az új generációjú szabadkereskedelmi megállapodások korszakát jelöli. Párhuzamosan a TSD rendszerével az általános preferenciák rendszerét (*Generalised Scheme of Preferences*

- GSP) használják a fenntartható fejlődés és a jó kormányzás eléréséhez a leginkább rászoruló országokban, ahol ezek a szerződések exportbővítést jelentenek. Ezekről az országokról elvárás lesz, hogy a gyakorlatba is átültessenek kulcsfontosságú ENSZ emberi jogi és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) irányelveit.

4.1 Az Európai Unió a Távol-Keleten

4.1.1 Ázsia-Európa Találkozó - ASEM

Az ázsiai államok felismerték az ázsiai-csendes-óceáni térség gazdasági együttműködésének korlátait (APEC) és megpróbálták az amerikai dominanciát az ázsiai pénzügyi válság után (1997) enyhíteni. Európát megbízhatóbb partnernek tekintették; akinek az érdekei jobban egyeztek az ázsiai államok igényeivel, mint az USA elképzeléseivel. Emellett, az euró elismertségre tett szert addigra már és többen az amerikai dollár dominanciájának a megtörését látták benne a világgazdaságban.

Ennek a lelkesedésnek köszönhetően az új partner felé létrehozták 1996-ban egy párbeszéd és együttműködés fórumát Ázsia és Európa között. Jelenleg az ASEM 53 taggal rendelkezik: 30 európai és 21 ázsiai ország mellett, az Európai Unió és az ASEAN titkársága is tag státusz-

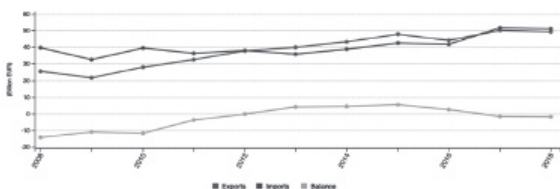
ban van. ASEM foglalkozik politikai, gazdasági, pénzügyi, szociális, kulturális és oktatási kérdésekkel a közös érdekek a kölcsönös tisztelet szellemében, ami mellett hangsúlyos az egyenrangú partnerség ideájának a megjelenése. Reiterer meglátása (2004), hogy az ASEM egy részleges rezsim (partial regime) vagy egy statu nascendi rezsim, mivel a partneri elköteleződések nem ugyanolyan intenzitással jelennek meg a felek részéről (Postert, 2006). Ugyanakkor azt kell szem előtt tartani, hogy az ASEM egy informális párbeszéd és együttműködési folyamat még mind a mai napig, ami az egyenlő partnerségen és kölcsönös megértés elősegítésén nyugszik, anélkül, hogy a hatalom valódi képességével bírna. Ebben rejlik az ASEM sikerének és kudarcának is a kulcsa.

4.1.2 Dél-Korea

A szabadkereskedelmi megállapodás az EU és Dél-Korea között ideiglenesen már 2011 júliusától fennáll, azonban a hivatalos ratifikálás 2015 decemberében történt meg. A megállapodás túlmutat az eddigi megállapodásokon. Egyfelől a kereskedelmi akadályok leküzdésének sikeressége miatt, másfelől pedig ez az első ázsiai ország, akivel az EU ilyen szerződésre lépett. A szerződés fontos mérföldkő emellett azért is,

mivel az EU külföldi tőkebefektetésekkel (FDI) már nagyarányban jelen volt az országban, míg a koreai külső források fele európai bankokban voltak. 2007-ben az EU a második legnagyobb kereskedelmi partnerré lépett elő Dél-Korea számára Kína után. A gazdasági mutatók és a kapcsolatok elmélyültsége miatt az EU kereskedelmi biztosa már a 2000-es évek végén a Stratégiai Tervben (EC, 2016) bejelentette, hogy EU külkereskedelmi politikáját meg kell erősíteni és rámutatott a potenciális szabadkereskedelmi partnerekre: ASEAN, a Mercosur és Dél-Korea.

Négy évvel a szerződés életbelépése után azt mondhatjuk, hogy az EU többet exportál Dél-Koreába; aminek az értéke 2011-ben 33 milliárd euro volt, míg 2017-ben már az 50 milliárd eurót is elérte. Emellett nagyon fontos tendencia látszódik, hogy az EU kereskedelmi deficitje Dél-Korea irányába többletté vált (EC, 2018).

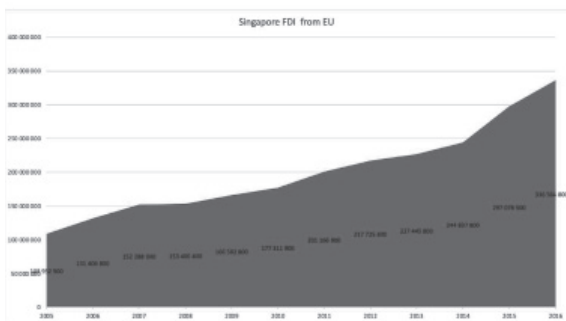
4. ábra

EU és Dél-Korea közötti kereskedelmi kapcsolatok mértékének változása 2008-2018. (Forrás: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/South_Korea-EU_-_trade_in_goods)

4.1.3 Szingapúr

Az EU-szingapúri kereskedelmi és beruházási megállapodást 2018-ban írták alá. Ezt követően az Európai Parlament egyetértését fejezte ki 2019 februárjában, így a megállapodás ratifikációs folyamata tovább folytatódhatott és életbe is lépett.

Szingapúr az európai beruházások fő célpontja Ázsiában, valamint Ázsia harmadik legnagyobb befektetője az EU-ban (Kína és Japán után). Kétoldalú tárgyalásokat kezdtek 2010 márciusában, mivel az EU-nak el kellett fogadnia azt a tényt, hogy az ASEAN felé vezető út, amit a Stratégiai Tervben is megfogalmaztak, Szingapúron át vezet. Szingapúr eleinte nem érdeklődött az európai piac iránt, azonban a nagy mennyiségű európai FDI meggyőzte őket és tető alá hozták a megállapodást. Az EU ezt a szabadkereskedelmi megállapodást példának tekinti a jövőbeni szerződésekhez, amiket az ASEAN tagállamaival kíván kötni (EC, 2019).

5. ábra

Az EU közvetlen külföldi befektetéseinek nagysága Szingapúr irányába 2005-2016. (Forrás: <https://www.ceicdata.com/en/singapore/foreign-direct-investment-by-region-and-country/fdi-by-country-european-union-eu>)

5. Kínai jelenlét a Távol-Keleten

Kína regionális kapcsolatait a kooperáció és konfrontáció kölcsönös együttthatása jellemzi. A közép-ázsiai régióban az együttműködés elemei figyelhetők meg, mivel Peking számára ez a terület kiemelt jelentőséggel bír. A terület fontossága nemcsak a jelentős kőolaj- és földgázkészletekkel, valamint egyéb értékes ásványi anyagokkal és vízenergia-forrásokkal magyarázható, hanem jelentős közvetítő szerepet betöltő tranzitrégióként is Irán, Afganisztán, India és Pakisztán felé, amely feleleveníti Közép-Ázsia történelmi Selyemút-szerepét. Peking a Szovjetunió felbomlása utáni vákuum

betöltését és az amerikai befolyás visszaszorítását a Shanghaji Együttműködés Szervezetén belül próbálja megvalósítani, amely jelenleg úgy tűnik, sikeresen halad célja felé.

A Koreai-félsziget földrajzi pozíciója miatt bír stratégiai jelentőséggel, ami történelmi, politikai, kulturális, lélektani dimenziókkal is kiegészül. Kína számára Korea „a hátsó udvar”, amit nem engedhet átcsúszni egy másik nagyhatalom kizárólagos befolyási övezetébe.

A dél- és kelet-kínai-tengeri szigetvilág komplex stratégiai jelentőséggel bír Kína számára. A Paracel és Spratley szigetcsoport miatt rendezetlen területi vitája van több ASEAN tagállammal, illetve Japánnal a Szenkakuszigetek ügyében. A konfliktusok mozgatórugója a hajózási útvonalak biztosítása mellett a szigetek térségében, a kontinentális talapzatban található nagy kapacitású olaj- és földgázlelőhelyek.

Japán és Kína kapcsolata pozitív irányt vett 2007-től. Mindkét oldalon felső szinten megjelentek a békülékenység jelei, amelyek egységes álláspontok kialakításában testesültek meg a védelmi együttműködés kérdésében (Rácz, 2009). Ugyanakkor a kapcsolatok újbóli felmelegedését még mindig áthatja az egymástól való félelem, amely kínai oldalról állandó nemet jelent Japán állandó ENSZ BT-tagságának kérdése kapcsán, Japán részéről pedig növekvő

katonai kiadásokat és erősödő Washington–Tokió kooperációt eredményez. A kapcsolatok fejlődése azonban jelzi, hogy mindkét állam felismerte: a régió stabilitását csak közös együttműködés keretében lehet megvalósítani, amely egyrészt Kína integrálását jelenti az ázsiai-csendes-óceáni régióba, másrészt a dél-kínai tengeri hajózási útvonalak közös védelmét.

Kína számára a szomszédos államok fenyegetést jelentenek, mivel Peking úgy érzékeli, hogy Washington politikai nyomás alá helyezi azáltal, hogy a térségben szövetségeseket gyűjt maga köré, így megkérdőjelezve a kínai politikai berendezkedést és az ázsiai értékeket. Emellett a közép-ázsiai országokban a növekvő instabilitás, etnikai feszültségek és az iszlám fundamentalizmus térnyerése nagy veszélyforrásnak tekinthető Peking számára, figyelembe véve Tibet és Hszincsiang tartományok elszakadási törekvéseit. A Koreai-félsziget problémáinak lehetséges átgyűrűző hatása is negatívan érintené a Kínában élő koreai kisebbséget, ami megzavarná a határmenti régió békéjét. Kína tehát abban érdekelt, hogy béke és stabilitás legyen a régióban, hogy a gazdasági színvonalat magas szinten tudja tartani.

Ezekkel párhuzamban felmerül a kérdés, hogy Kína miért nem volt eddig képes saját befolyási övezetet létrehozni a régióban, hogy

a mérleg nyelvét maga felé billentse. A kérdésre szintén több válasz adható:

- területi viták a szomszédokkal, melyek beárnyékolják a kapcsolatokat (Aksai Chin, Spratley-, Paracel-, Szenkaku-szigetek);

- katonai ereje még mindig nem biztosít elég erős védelmet leendő szövetségeseinek, amiért az amerikai kapcsolat gyümölcsözőbbnek tűnik (pl.: USA–Japán katonai háló és a délkeleti tengervédelmi együttműködés);

- objektív, kézzelfogható közös fenyegetés hiánya, ami miatt nincs egy összekovácsoló erő Kína és a régió államai között.

Az erőegyensúllyal foglalkozó szakirodalom (Waltz 1979, Morgenthau 1948, Walt 1987) mind a katonai erő vonzó védelmi képességére és a közös fenyegetésre helyezi a hangsúlyt a szövetségesek megnyerésében, azonban a gazdasági tényezőt figyelmen kívül hagyja. Kína szempontjából azonban a régióval kialakított gazdasági kapcsolatok azok, melyek egy szövetség alapját jelenthetik. Japánnal, az ASEAN államokkal, Dél-Koreával gyümölcsöző gazdasági kapcsolatok bontakoztak ki, amik egyszerre interdependens viszonyokat is eredményeznek. A régióban ez a tényező vezethetne el egy közös szövetség irányába, azonban ez jelenleg még kérdéses, mert amíg ezek az államok a múltban élnek, nem tudják jövőjüket építeni.

5.1 A kínai szabadkereskedelmi megállapodások a Távol-Keleten

Bi szerint (2005), a kétoldalú szabadkereskedelmi megállapodások kulcsfontosságúak Pekingnek. Egyrészt sok hazai kihívást lehet enyhíteni ezekkel a megállapodásokkal. Először is enyhíti az energiaforrások iránti éhséget és fokozza az energiaellátás biztosítását. Másodszor, a hatékonyság és a termelékenység versenyképessége történik a kínai régimódi vállalkozásoknál, részben a méretgazdaságosság hatása miatt, részben pedig az új versenytársak hatása miatt racionalizálják és korszerűsítik a vállalkozásokat, hogy kiállja a versenyt. Wang (2015) egy újabb fontos szempontot ad ezekhez hozzá, a Kínán kívülről érkező FDI vonzásának képességét és ezzel a partnerektől származó nagyobb befektetéseket. Továbbá megemlítette a kínai termékek domináns piaci részesedését, így Peking befolyásolhatja a világpiaci árakat és a termelést az adott termékkel. Másrészt, ezek a szabadkereskedelmi megállapodások kiegészítő eszköznek tekinthetők a többoldalú kereskedelmi megállapodások eléréséig vagy egy gazdasági/politikai tömb kiépítéséhez. Először is, figyelembe véve a szabadkereskedelmi megállapodások partnereit, ez az egész taktika egy megoldás lehetne a Japán általi szabadkereskedelmi hálóból való kitörés-

re. Végezetül a hatalmi tényezőt kell kiemelni, a szerződések nemcsak gazdasági és biztonsági szempontokat ölelnek fel, hanem egyre több tapasztalatot adnak Kínának, hogy képes legyen felépíteni egy gazdasági integrációt a jövőben.

Kínának 15 szabadkereskedelmi partnere van, általában az ázsiai kontinensről. 2015-ben lépett hatályba a szabadkereskedelmi megállapodás Kína és Dél-Korea között. Dél-Korea elsőszámú partnere Kína, figyelembe véve a koreai export célpontjait és az importtermékek származási helyét (OEC, 2017). 2017-ben Dél-Korea kereskedelmi többletet halmozott fel Kínával szemben, körülbelül 44260000000 dollárt (Statista, 2017). A szabadkereskedelmi megállapodás Kína és Szingapúr között 2009. január 1-jén lépett életbe és ugyanaz a tendencia mondható el, mint Dél-Korea irányába. (OEC, 2017)

Kínai FTA partnerek	FTA tárgyalás alatt	FTA gondolkodás alatt
Maldives	Gulf Cooperation Council	Colombia
Georgia	Japan, South-Korea	Fiji
Australia	Sri Lanka	Nepal
South-Korea	Israel	Papua New Guinea
Switzerland	Norway	Canada
Iceland	Pakistan	Bengal
Costa Rica	Mauritius	Mongolia
Peru	Moldova	

Singapore	Panama	
New Zealand	Palestine	
Chile		
Pakistan		
ASEAN (10+1)		
Hong Kong		
Macau		

2. táblázat

Kínai szabadkereskedelmi partnerek 2019-ben (Forrás: <http://fta.mofcom.gov.cn/english/index.shtml>)

5.2. További példák a kínai jelenlétre a Távol-Keleten

Mióta Hszi Csin-ping lett a főtitkár 2012-ben, Peking asszertívabb külpolitikát folytat, ami már egyre több figyelmet nyert magának. Azonban ez nem tekinthető új tendenciának. A cél, hogy egy tengeri nagyhatalommá váljon Csiang Cö-minig nyúluk vissza. Azóta szinte az összes pártállami dokumentum utalt rá. Ez a stratégia magában foglal több nagyobb területet is: a kékgazdaság³ fejlesztését, tengeri környezet megóvását és a tengeri erőforrások védelmét a közeli és távoli tengereken. Kína 21. századi tengeri selyemút

3 A hagyományos tengeri ágazat optimalizálása, és a feltörekvő tengeri iparágak előmozdítása mellett felgyorsítja a fenntarthatóságot. AMY HE és Wang LINYAN (China Daily 2017) http://www.chinadaily.com.cn/world/2017-06/08/content_29665712.htm

elképzelése része az *Egy út, egy övezet* (One belt, one road) kezdeményezésnek, amivel Peking célja, hogy fejlessze Kína és a többi ország közötti gazdasági, politikai és biztonsági kapcsolatokat, amik összhangban vannak Kína preferenciájával a globális kormányzás terén. Peking 2017-ben kiadott jelentésében (*“Vision for Maritime Cooperation Under the Belt and Road Initiative”*) ezeket a szempontokat világosan megfogalmazza (Xinhuanet, 2017). Peking erőteljes katonai infrastruktúra kiépítésébe kezdett, új csapatok, és berendezéseket hoz létre védelmi funkciókkal, amiket a kínai tisztviselők nyíltan megvédenek és kiállnak mellettük, ellentétben a korábbi tartózkodó magatartásuktól (Tobin, 2018). 2018. március 8-án a tizenharmadik Országos Népi Gyűlés első ülésének sajtótájékoztatóján Wang Yi külügyminiszter válaszolt a kínai külpolitikával és a külső kapcsolatokkal kapcsolatos kérdésekre. Diplomáciai retorikaként a nyugaltságot hangsúlyozta, és kiemelte, hogy Kína nem tekint destabilizáló tényezőként az Egyesült Államokra a térségben (FMPRC, 2018).⁴ 2018 márciusában

4 „Some Americans allege that China will replace America’s role in the world. This strategic conclusion is fundamentally wrong. China is on the path of socialism with distinctive Chinese characteristics. Its success is underpinned by its commitment to peaceful development and win-win cooperation. China’s path is completely different from that of traditional powers and, as such, is commended and welcomed by a growing number of countries. The truth is, the more China develops, the more contribution it

Hszi Csin-ping elképzelése egy olyan közösség kiépítéséről, aminek közös jövője van az embe-
riségért újra teret nyert a nemzetközi fejekben. A
kifejezést elsőként 2013-ban Moszkvában hasz-
nálták, és azóta ez a kínai elképzelés a globális
kormányzásról folyamatos finomításokon megy
át. Az elképzelés alapja, hogy az országok tisztelik
egymást, egyenlő felekként vitatják meg a kérdé-
seket és határozottan elutasítja a hidegháborús
mentalitást és a hatalmi politizálást. Az orszá-
goknak egy új megközelítést kell alkalmazniuk
annak érdekében, hogy a nemzetközi kapcsola-
tokat fejlesszék: kommunikáció előtérbe helyezé-
se a konfrontációval szemben, és a partnerségek
kiépítése a szövetségek helyett (Zhou, 2018). A
gyakorlatban azonban ezzel ellentétes tendenciát
lehet látni. 2018 elején az amerikai Hopper ra-
kétaromboló 12 tengeri mérföldön belül⁵ köze-
lített meg Huangyan-szigetet, amit más néven
Scarborough-zátonynak is neveznek, ezzel kife-
jezve a fülöp-szigeteki területi követelés helyessé-
gét. Ezek után Kína ígéretet tett, hogy megteszi
a „szükséges intézkedéseket”, hogy megvédje a
szuverenitását (The Guardian, 2018). Az asszertív

can make to the world. China is on a long march to moderniza-
tion. It has no need or intention to displace America. China and
America must respect each other, combine our strengths and
pursue win-win cooperation on the basis of the three joint com-
muniqueés and our common understandings”(FMPRC, 2018).

5 Ez a nemzetközileg elismert határ.

tengerpolitika másik fontos eleme, hogy ez egy reakció is az amerikai kísérletre, ami katonai bázisokat akar Kína körül kiépíteni.

6. Következtetés - A három szereplő befolyásának a mértéke a Távol-Keleten

Van néhány tényező, amik az egyre növekvő számú szabadkereskedelmi megállapodásokhoz vezettek Kelet-Ázsiában 2000 óta. Ezek közé tartozik az ázsiai pénzügyi válság; piacorientált gazdasági integrációk növekvő száma; és az európai és észak-amerikai gazdasági integrációk állapota. Ezek mellett a szabadkereskedelmi megállapodások növekedése Kelet-Ázsiában egy természetes következménye a régió igényeinek a Világkereskedelmi Szervezet Doha fordulójának kudarca miatt. Ezen túlmenően, a szabadkereskedelmi megállapodások gyakorlati megoldást biztosítanak a kereskedelem fellendítéséhez a 2009-es gazdasági válság után.

Kelet-Ázsia viszonylag új területe a szabadkereskedelmi megállapodásoknak, azonban drámai növekedésnek indultak ezek a megállapodások az elmúlt években. 1991-ben csak két szabadkereskedelmi megállapodás volt a régióban, és 2000-től kezdett el számuk megnőni. 2002-ben Kína és az ASEAN vezetői aláírták a keretmegállapodást a Kína-ASEAN átfogó gaz-

dasági együttműködésről, ami további szerződések eredményezett az ASEAN tagállamai és Japán, a Koreai Köztársaság, India, Ausztrália és Új-Zéland között⁶. Ezen kívül ezek az államok nemcsak a régióban hoztak létre szabadkereskedelmi megállapodásokat, hanem régión kívüli szereplőkkel. A tanulmányból kitűnt, hogy ma ezek az államok jobban preferálják az EU szabadkereskedelmi megállapodásainak feltételeit a vonakodó Egyesült Államokkal szemben. Tekintettel a szabadkereskedelmi megállapodások további számának a növekedésére Kelet-Ázsiában, egyre nagyobb az igény egy az egész régióra kiterjedő megállapodás tető alá hozására, azonban a kérdés nyitott, kié lesz ebben a vezető szerep?

Az ázsiai erőegyensúly vizsgálatakor kínai szempontból felmerült a szövetségek problematikája, mely a dominancia megszerzésének egyik pillére lenne a régióban. Ennek a szövetségi hálónak a hiánya és a potenciális jelöltek féltelme attól, hogy az Egyesült Államok helyét Kína veszi át a régióban, arra ösztönzi Pekinget, hogy bilaterális úton próbálja érdekeit megvédeni. Két ellenpélda hozható fel ez ellen, ahol viszont általa alapított és finanszírozott intézményeket

⁶ Ma jelenleg 158 szabadkereskedelmi megállapodás van életben az ázsiai-csendes-óceáni térségben. Forrás: <https://aric.adb.org/fta>

használ befolyásának terjesztésére, ez Közép-Ázsia a Sanghaji Együttműködés Szervezetével és az Ázsiai Infrastrukturális Befektetési Bank. A potenciális partnerek szempontjából Kína növekvő gazdasági és politikai befolyásának a percepciója a kínai asszertív külpolitikával a Keleti- és Dél-Kínai-tengeren, új szövetségek kialakulásához vezetett (Japán-India szövetsége), azonban Kínai befolyása még ennek ellenére is leginkább gazdasági téren érhető tetten.

Az EU szerepét figyelembe véve a tanulmány hipotézise bizonyítást nyert. A légy hasonlat az USA-ázsiai levesében a földrajzi távolságban és a hiányzó történelmi kapcsolatban gyökeredzik. 1997 óta azonban intenzívebb kapcsolatokat lehetett látni, több szabadkereskedelmi megállapodást is tető alá hozott, de egyelőre csak, úgy tűnik, az USA anyag magatartása okozta ezt a nyitást az ázsiai államok részéről, így a kérdés adott, ha Washington tényleg visszatér, akár a TPP-11 keretében, mit tud Brüsszel ajánlani a régió államainak.

Az USA-nak hosszabb történelme van ebben a régióban, mint az EU-nak és kevésbé vitával terheltek a kapcsolatok ezekkel az ázsiai államokkal, mint Kínának. Washington számára a nyugati-csendes-óceáni térség a kulcs a szövetségeseihez (Japán, Dél-Korea, Fülöp-szigetek, Thaiföld, Szingapúr és Ausztrália–Új-

4. katonai képességek, amik utalnak az országon kívüli telepítés képességére, és a katonai költségvetésre: 1. USA 716000000000000 dollár, 2. Kína 2240000000000000 dollár (GFP, 2018),
5. az ország presztízse, amit a Pew Research Center által folytatott kutatásra alapozunk (PWC, 2017)
 - a) Arra a kérdésre, hogy "*Kedvezően ítéli meg Kínát?*" csak néhány ázsiai állam található (Fülöp-szigetek 55%, Dél-Korea 34%, Japán 13%, illetve 10% Vietnam).
 - b) Arra a kérdésre, hogy "*Kedvezőtlenül ítéli meg Kínát?*" az első három ország, aki igennel válaszolt Vietnam 88%, Japán 83%, Dél-Korea 61%.
 - c) Az USA jobb pontszámot ért el az első kérdésben az ázsiai országok között: Vietnam 84%-ban, Fülöp-szigetek 78%-ban, Dél-Korea 75%-ban, Japán 57%-ban kedvezően ítéli meg az USA-t.
 - d) A második kérdésre Amerikára vonatkozóan az ázsiai országok alacsony számban adtak igenlő választ, például: Dél-Korea 23%, Fülöp-szigetek 18%, Vietnam 11%.
6. szövetséges gazdasági kapcsolatok a hatályba lépett szabadkereskedelmi megállapodások számát jelöli,
7. szövetséges katonai kapcsolatok a katonai paktumok számát jelentik.

Tényező	Szereplők		
	Kína	USA	EU
Vezető szerep iránti vágy és akarat	magas	magas	alacsony
Méret és lakosság	magas	közepes	közepes
Gazdasági kapacitások	magas	magas	közepes
Katonai kapacitások	közepes	magas	alacsony
Az állam nki képe (presztízs)	alacsony	magas	közepes
Gazdasági szövetségi kapcsolatok	magas	alacsony	magas
Katonai szövetségi kapcsolatok	alacsony	magas	alacsony

3. táblázat

A három szereplő jelenlétének mértéke a
Távol-Keleten (saját szerkesztés)

A fenti táblázat tartalmazza a tanulmány főbb következtetéseit, ami azt jelzi, hogy egy gazdasági váltás megy végbe a régióban. Azonban, amíg az EU-t üdvözlí a térség, addig a növekvő kínai befolyást negatívnak tartják – amint azt láttuk a Pew Research Center kutatásában is – részben a kínai gazdasági függés miatt. Másrészt, figyelembe véve ezen államok katonai biztonságát, az USA-ban továbbra is a térség őre marad. A puha ellensúlyozás hatékonysága pedig megmarad a megnövelt többletköltségek eszközének, azonban a mélyen gyökerező kapcsolatokat és a percepciókat a hegemon szerepéről a rendszerben nem tudja megváltoztatni. Emiatt a Távol-Kele-

ten Kína és az EU továbbra is legyenek maradnak az USA levesében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bi, Yujiang. 2005. WTO kuangjia xia shijie FTA de fazhan yu Zhongguo de maoyi. (The Development of FTA within the Framework of WTO and Strategic Adjustments of China's Yataijingji) Asia-Pacific Economic Review no. 3. 2005.

Brooks, Stephen G. and Wohlforth, William C. 2005. Hard Times for Soft Balancing. International Security, Vol. 30, No. 1 (Summer, 2005), pp. 72-108

Clinton, Hillary. 2011. America's Pacific century. Foreign Policy, vol. 189(1) pp. 56-63.

Dibb, Paul. 1995. Towards a New Balance of Power in Asia. Adelphi Paper No. 295. London, International Institute for Strategic Studies, 1995

European Commission. Strategic Plan. 2016-2020. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/august/tradoc_154919.pdf Accessed: 19th February 2019.

European Commission. President Jean-Claude Juncker's State of the Union 2017. http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-3165_en.htm Accessed: 19th February 2019.

European Commission. Economic impact of the EU-South Korea free trade agreement. 2018. <https://www.consilium.europa.eu/hu/infographics/south-korea/> Accessed: 19th February 2019.

European Commission. Countries and regions. Singapore. <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/singapore/> Accessed: 19th January 2019.

Ferguson, Chaka. 2012. The Strategic Use of Soft Balancing: The Normative Dimensions of the Chinese–Russian „Strategic Partnership”. *Journal of Strategic Studies* 35, no. 2 (2012). pp. 197–222.

Global Firepower. Defense spending by country. 2018. <https://www.globalfirepower.com/defense-spending-budget.asp> Accessed: 2nd February 2019.

IMF. World Economic Outlook Database 2018. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/01/weodata/download.aspx> Accessed: 30th January 2019.

Ministry of Foreign Affairs of the PRC. Foreign-Minister Wang Yi meets the press. 9th March 2018. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zyjh_665391/t1540928.shtml Accessed: 12th January 2019.

Observatory of economic complexity. South Korea. <https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/kor/> Accessed: 1st March 2019.

Observatory of economic complexity. Singapore. <https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/sgp/> Accessed: 1st March 2019.

Office of the US Trade Representative. US – Korea Free Trade Agreement. <https://ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements/korus-fta> Accessed: 28th February 2019.

Pape, Robert A. 2004. Soft Balancing. How States Pursue Security in a Unipolar World. Annual meeting of the American Political Science Association, Chicago, Illinois, September 2-5, 2004

- Paul, T.V. 2004. The Enduring Axioms of Balance of Power Theory and their Contemporary relevance. pp. 1-29. In: Paul. T.V (ed.) 2004: Balance of power. Theory and practice in the 21st century. Stanford University Press, Stanford 2004.
- Paul, T. V. 2005. Softbalancing in the age of U.S. Primacy. *International Security* 30 (1). pp. 46-71.
- Pew Research Center. Global Attitudes and Trends. Global Indicators Database. 2017. <http://www.pewglobal.org/database/indicator/overview/> Accessed: 3rd February 2019.
- Posen, Barry R. 2004b. The unipolar moment and ESDP. Unpublished paper given to Yale Seminar Series, November 2004.
- Postert, M. 2006. ASEM and EU-style Economic Integration in East Asia. In Seemann B. (Author) & Bersick S., Stokhof W., & Van der Velde P. (Eds.), *Multiregionalism and Multilateralism: Asian-European Relations in a Global Context* (pp. 29-46). Amsterdam: Amsterdam University Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt45k-cmv.5> Accessed: 19th January 2019.
- PressTV. US committing crimes by building military bases around China: Scholar. 10th November 2018. <https://www.presstv.com/Detail/2018/11/10/579663/US-committing-crimes-by-building-military-bases-around-China> Accessed: 28th February 2019.
- Rácz, Lajos. 2009. A kínai fegyveres erők fejlesztése a regionális és globális biztonság tükrében. In: Inotai András – Juhász Ottó (ed.): *A változó Kína – II. Kína a nemzetközi politikai erőterben*. MTA VKI – Miniszterelnöki Hivatal, 2009.
- Reiterer, Michael. 2004. ASEM: Value-Added to International Relations and to the Asia-Europe Relationship. In: Stokhof, Wim (et. al.) (ed.) 2004. *The Eurasian Space*:

Far More Than Two Continents. IIAS/ISEAS Series on Asia. 2004.

Statista. South Korea's trade balance with China since Free Trade Agreement (FTA) from 2015 to 2017 (in billion U.S. dollars) <https://www.statista.com/statistics/657629/south-korea-trade-balance-with-china-since-free-trade-agreement/> Accessed: 1st March 2019.

Thayer, Carlyle Alan. 2015. "U.S. Rebalancing-Towards the Asia-Pacific: The Defence-Security Dimension". University of Nottingham Blogpost. 26 January. <https://blogs.nottingham.ac.uk/chinapolicyinstitute/2015/01/26/u-s-rebalancing-towards-the-asia-pacific-the-defence-security-dimension/> Accessed: 15th January 2019.

The Guardian. China vows action after US warship sails near South China Sea island. 21st January 2018. <https://www.theguardian.com/world/2018/jan/21/china-vows-action-after-us-warship-sails-near-south-china-sea-island> Accessed: 15th February 2019.

Tobin, Liza (2018) „Underway—Beijing's Strategy to Build China into a Maritime Great Power," Naval War College Review: Vol. 71: No. 2, Article 5. <https://digital-commons.usnwc.edu/nwc-review/vol71/iss2/5> Accessed: 20th January 2019.

USA Department of Commerce. International trade administration. Trade Agreements Secretariat. <https://www.trade.gov/industry/tas/> Accessed: 2nd February 2019.

Walt, Stephen M. 1987. The origins of Alliances. Cornell University Press, NY, 1987.

Walt, Stephen, M. 2000. Keeping the World off balance: Self-restraint and US Foreign Policy. KSG Working paper 00-013. <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?>

abstract_id=253799 Accessed: 10th December 2018.

Walt, Stephen M. 2004. Can the United States be balanced?: If so, how? Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Hilton Chicago and the Palmer House Hilton, Chicago, IL, Sep 02, 2004. http://www.allacademic.com/meta/p59968_index.html Accessed: 10th December 2018.

Waltz, Kenneth, N. 1979. Theory of international politics. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1979.

Wang, Liqin. 2015. East-Asian Economic Integration: A China-ASEAN Perspective. and China. Paths International Ltd. 2015.

Xinhuanet. Vision for Maritime Cooperation under the Belt and Road Initiative. 20th June 2017. http://www.xinhuanet.com/english/2017-06/20/c_136380414.htm Accessed: 26th February 2019.

Xinhuanet. China Focus: China pursues world peace, common development in international agenda. 2nd March 2018. http://www.xinhuanet.com/english/2018-03/02/c_137011860.htm Accessed: 26th February 2019.

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
--------	---

ŐSÖK ÉS HŐSÖK

MADARAS LÁSZLÓ	
A Tisza a „honfoglalás” folyója (A Közép-Tisza- vidék újabb honfoglalás kori leletei)	11

DARKÓ JENŐ	
Barbárok-e a nomádok? Szkíták-e a hunok?	33

UHRMAN IVÁN	
„Abban az időben Jutas, Árpád fia volt a fejedelmük”...?	59

DOBROVITS MIHÁLY	
A türkök és a Selyemút más népei	109

ZIMONYI ISTVÁN	
Az Etil folyó-rendszer és a kereskedelmi utak a középkori muszlim térképeken	135

KOVÁCS SZILVIA Magyarországi Éliás, a ferences diplomata	157
--	-----

A TUDOMÁNY VILÁGÁBÓL

LACZA TIHAMÉR Az arab reneszánsz természettudománya	183
KISS LÁSZLÓ Agyafúrt honfoglalók	205

A MAI KELET VARÁZSA

KOVÁCS ATTILA Mohamed próféta a muszlim kamerák előtt és mögött I.	221
N. RÓZSA ERZSÉBET Az egyiptomi külpolitika irányai	243
ZSOLDOS PÉTER Az uralkodó és az alattvaló dilemmája Katar és az Emirátusok külpolitikájában	277

BARTHA-RIGÓ MÁRTA
Az Európai Unió és Kína –
Legyek az Egyesült Államok
távol-keleti levesében

293

„TÚZBEN TISZTULT
AZ ARANY S EZÜST”
a XVII. Nemzetközi
Vámbéry Konferencia előadásai

Első kiadás

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Összeállította és szerkesztette: Dobrovits Mihály
Borító és nyomdai előkészítés: Rácz Éva
Nyomdai kivitelezés: Press Group, s.r.o., Banská Bystrica
Kiadta: Vámbéry Polgári Társulás, Dunaszerdahely, 2020
Készült a Lilium Aurum Kft. gondozásában a Vámbéry
Polgári Társulás megbízásából
Megjelent: 300 példányban

„ZLATO A STRIEBRO
SA ČISTILLO V OHNI”
Prednášky XVII. Medzinárodnej
konferencie Vámbéryho

Prvé vydanie

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zostavovateľ a redaktor: Mihály Dobrovits
Obálka a grafická úprava: Eva Rácz
Tlač: Press Group, s.r.o., Banská Bystrica
Vydavateľstvo: Občianske združenie Vámbéryho,
Dunajská Streda, 2020
Publikáciu Občianskeho združenia Vámbéryho vydalo
vydavateľstvo Lilium Aurum
Náklad: 300 výtlačkov

ISBN 978-80-89955-24-4